

T.C.
AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİ DALI
2023-YL-204

BATI ANADOLU'DAKİ KUTSAL YOLLAR

HAZIRLAYAN
Nilay İÇREK

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Sedat AKKURNAZ

2023 - AYDIN

ÖZET

BATI ANADOLU'DAKİ KUTSAL YOLLAR

Nilay İĞREK

Yüksek Lisans Tezi, Arkeoloji Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Sedat AKKURNAZ

2023, XXX + 189 sayfa

Bu tez, Anadolu'daki kutsal yolların tek bir başlık altında araştırılmamasından yola çıkılarak yapılan bir çalışmadır. İlk dönemlerde sadece dini amaçlarla kullanılan bu yollar daha sonraki dönemlerde ulaşım amacıyla da kullanılmıştır. Şehirleri ve Kutsal Alan'ları birbirine bağlayan kutsal yolların çok azı günümüze kadar gelebilmiştir. Bu araştırma, birçok bilim insanının üzerinde çalıştığı kutsal yolların daha detaylı incelenmesi ve bu bilgilerin toplanması ihtiyacından yola çıkmıştır.

Batı Anadolu'nun sekiz kutsal yolu incelenmiştir. Bergama-Asklepios, Ephesos-Artemision, Miletos-Didyma, Nysa-Akharaka, Alabanda-Gerga, Mylasa-Labraunda, Stratonikeia-Lagina, Stratonikeia-Panamara arasındaki yollar bu tezde incelenen kutsal yollardır. Her yol ayrı bir başlık altında incelenmiştir; yolların yapısal ve fiziksel özellikleri ile işlevleri, coğrafi konumu, topoğrafyasının yanı sıra yol kenarındaki yerleşim yerleri, nekropol, tapınak, heykel, çeşme gibi arkeolojik veriler ile düzenlenen törenler ve şenlikler hakkında temel bilgiler verilmiştir. Bununla birlikte yolların güzergahının daha iyi anlaşılabilmesi için haritalar üzerinde gösterilerek kent ile kutsal alan arasındaki uzaklık açık bir şekilde aktarılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın amacı Batı Anadolu'daki kutsal yolların işlevini geniş bir perspektifte ele alarak kent ve kutsal yol arasındaki ilişkinin mahiyetini araştırmak, kutsal yollarda düzenlenen teolojik faaliyetlerin içeriğini belirlemek, kutsal yollara ilişkin arkeolojik verilerin ve tarihsel gelişmelerin incelenmesini sağlamak ve yolların tarihsel süreçteki rolünü belirlemektir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Antik Dönem, Batı Anadolu, Teoloji, Kutsal Alan, Kutsal Yol.

ABSTRACT

SACRED WAYS IN WESTERN ANATOLIA

Nilay İĞREK

Master's Thesis, Department of Archaeology

Thesis advisor: Assoc. Prof. Sedat AKKURNAZ

2023, XXX + 189 pages

This thesis is a study based on the fact that the sacred roads in Anatolia are not researched under a single title. These roads, which were used only for religious purposes in the early periods, were also used for transportation purposes in later periods. Very few of the sacred roads connecting cities and sacred areas have survived to the present day. This research was motivated by the need to examine the sacred paths, which many scientists work on, in more detail and to collect this information.

Eight sacred roads of Western Anatolia were examined. The roads between Bergama-Asclepios, Ephesos-Artemision, Miletos-Didyma, Nysa-Akharaka, Alabanda-Gerga, Mylasa-Labraunda, Stratonikeia-Lagina, Stratonikeia-Panamara are the sacred roads examined in this thesis. Each path was examined under a separate heading; Basic information is given about the structural and physical features and functions of the roads, their geographical location, topography, archaeological data such as roadside settlements, necropolis, temples, statues, fountains, ceremonies and festivals. In addition, maps were provided to better understand the route of the roads and the distance between the city and the sacred area was tried to be clearly conveyed.

The aim of this study is to investigate the nature of the relationship between the city and the sacred road by considering the function of the sacred roads in Western Anatolia from a broad perspective, to determine the content of the theological activities organized on the sacred roads, to examine the archaeological and historical data regarding the sacred roads, and to examine the role of the roads in the historical process.

KEYWORDS: Ancient Period, Western Anatolia, Theology, Sacred Area, Sacred Way.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Batı Anadolu'daki kutsal yolların işlevini geniş bir perspektifte ele alarak kent ve kutsal yol arasındaki ilişkinin mahiyetini araştırmak, kutsal yollarda düzenlenen teolojik faaliyetlerin içeriğini belirlemek, kutsal yollara ilişkin arkeolojik verilerin ve tarihsel gelişmelerin incelenmesini sağlamak ve yolların tarihsel süreçteki rolünü belirlemektir. Özellikle ilk dönemlerde sadece dini amaçlarla kullanılan bu yollar daha sonraki dönemlerde ulaşım görevi görmüştür. Kenti kutsal alana bağlayan kutsal yolların çok azı günümüze kadar gelebilmiştir. Törenlerin çoğu kutsal yolda gerçekleştiği için kutsal yolun yanı sıra kutsal alanda da çok önemliydi.

Bu zorlu süreçte bana her zaman yol gösteren bilimsel sorunların çözümünde ve değerlendirmesinde büyük titizlik gösteren değerli Danışmanım Doç. Dr. Sedat AKKURNAZ'a sabrından ve hoşgörüsünden dolayı çok teşekkür ediyorum.

Tez jüri üyelerimin bilimsel katkılarının çalışmamı geliştirdiğini söylemek istiyorum. Dolayısıyla Dr. Öğr. Üyesi Salih SOSLU ve Dr. Öğr. Üyesi Arzu ÖZVER'e teşekkürlerimi sunuyorum.

Kütüphane ve Müze araştırmaları, çalışmamın önemli bir aşamasını oluşturmuştur. Bu konuda Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde çalışmalarım sırasında yardımlarını esirgemeyen uzmanlara teşekkür ederim. Halen kazısında çalıştığım her konuda desteğini esirgemeyen Ksanthos-Letoon Kazı Başkanı değerli hocam Prof. Dr. Erdoğan ASLAN'a teşekkür ederim.

Bu tez sürecinde her zaman bana destek olan değerli annem Dilber İĞREK'e, canım babam Muhlis İĞREK'e, sevgili abim Murat İĞREK'e beni her konuda motive eden kız kardeşim Psikolog Zehra İĞREK'e maddi ve manevi olarak destek oldukları için teşekkürü borç bilirim.

Bu tez çalışması, Annem ve Babam için ithaf olunur. Saygılarımla.

Nilay İĞREK

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	ix
ÖNSÖZ.....	xi
İÇİNDEKİLER.....	xiii
HARİTALAR DİZİNİ.....	xix
RESİMLER DİZİNİ	xxiii
KISALTMALAR LİSTESİ	xxix
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM	5
1. BATI ANADOLU'DAKİ KUTSAL YOLLAR.....	5
1.1. Pergamon-Asklepion Kutsal Yolu	6
1.1.1. Tarihi Coğrafyası	6
1.1.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri.....	7
1.1.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler.....	8
1.1.3.1. Heroon	8
1.1.3.2. Nekropol.....	9
1.1.3.3. Erken Roma Galerisi	10
1.1.3.4. Antik Çeşme	11
1.1.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini)	11
1.1.4.1. Festival ve Tören Alayı	11
1.1.4.1.1. Asklepieia Festivali	11
1.1.4.1.2. Hasta Kabul Töreni ve Tedavi Yöntemleri.....	13
1.2. Ephesos-Artemision Kutsal Yolu	15

1.2.1. Tarihi Coğrafyası	15
1.2.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri	16
1.2.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler	18
1.2.3.1. Magnesia Kapısı.....	18
1.2.3.2. Prytaneion	19
1.2.3.3. Memmius Anıtı	20
1.2.3.4. Herakles kapısı.....	21
1.2.3.5. Traianus Çeşmesi	21
1.2.3.6. Hadrianus Tapınağı	22
1.2.3.7. Skholastika Hamamı	23
1.2.3.8. Oktagon Mezarı.....	24
1.2.3.9. Curetler Caddesinin Üzerinde Bulunan Diğer Önemli Mezar Yapıları.....	24
1.2.3.10. Tiyatro.....	25
1.2.3.11. Nekropol Alanı.....	26
1.2.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini).....	27
1.2.4.1. Festival	27
1.2.4.1.1. Artemision Festivali	27
1.2.4.1.2. Daitis Festivali.....	28
1.3. Miletos-Didyma Kutsal Yolu	29
1.3.1. Tarihi Coğrafyası.....	29
1.3.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri	30
1.3.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler	33
1.3.3.1. Brankhid Ailesi	33
1.3.3.2. Aslan Heykeli.....	34
1.3.3.3. Molpoi Yazıtı	35
1.3.3.4. Kazartepe Nekropolü	36

1.3.3.5. Değirmentepe Nekropolü	36
1.3.3.6. Yazıt	37
1.3.3.7. Antik Strasse, Arkaik Kült Kompleksi Ve Nympe Kutsal Alanı	39
1.3.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini)	40
1.3.4.1. Festival	40
1.3.4.1.1. Didymeia Festivali	40
1.3.4.1.2. Anoigmoi Festivali	41
1.4. Nysa-Akharaka Kutsal Yolu	41
1.4.1. Tarihi Coğrafyası	41
1.4.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri	43
1.4.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler	45
1.4.3.1. Nekropol	45
1.4.3.2. Eski har Köprüsü	45
1.4.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini)	45
1.4.4.1. Festival	45
1.4.4.1.1. Theogamia Festivali	46
1.5. Alabanda-Gerga Kutsal Yolu	47
1.5.1. Tarihi Coğrafyası	47
1.5.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri	48
1.5.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler	50
1.5.3.1. Çeşme Yapısı	50
1.5.3.2. Steller	51
1.5.3.3. Yazıtlı Kayalar	51
1.5.3.4. Nekropol	52
1.5.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini)	53
1.5.4.1. Festival	53

1.6. Mylasa-Labraunda Kutsal Yolu	54
1.6.1. Tarihi Coğrafyası	54
1.6.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri	56
1.6.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler	60
1.6.3.1. Kaynak Çeşmeler ve Kuyular	60
1.6.3.2. Su Kompleksi Yapısı	61
1.6.3.3. Kule.....	62
1.6.3.4. Bal Kulesi.....	62
1.6.3.5. Nekropol.....	63
1.6.3.6. Köprü	63
1.6.3.7. Baltalı Kapı	64
1.6.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini).....	65
1.6.4.1. Festival	66
1.7. Stratonikeia-Lagina Kutsal Yolu.....	66
1.7.1. Tarihi Coğrafyası	66
1.7.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri	67
1.7.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler	68
1.7.3.1. Börükçü Mevkii	69
1.7.3.2. Çapalıbağ Mevkii.....	70
1.7.3.3. Değirmendere Mevkii	70
1.7.3.4. Kumyer Nekropolü	71
1.7.3.5. Bozukbağ Mevkii ve Nekropolü	72
1.7.3.6. Su Kuyusu.....	72
1.7.3.7. Kaynak Çeşme	73
1.7.3.8. Zeytin Yağı İşlikleri.....	74
1.7.3.9. Kutsal Alan ve Tapınak.....	74

1.7.3.10. Evler ve Dokuma Atölyeleri.....	75
1.7.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini).....	77
1.7.4.1. Festival	77
1.7.4.1.1. Hekatesia-Romaia Festivali.....	78
1.7.4.1.2. Anahtar Taşıma Festivali.....	78
1.7.4.1.3. Doğum Günü Festivali	79
1.8. Stratonikeia-Panamara Kutsal Yolu.....	80
1.8.1. Tarihi Coğrafyası	80
1.8.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri.....	81
1.8.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler.....	82
1.8.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini).....	82
1.8.4.1. Festival	82
1.8.4.1.1. Komyrion Festivali	83
1.8.4.1.2. Heraia Festivali.....	84
1.8.4.1.3. Panamareia Festivali.....	84
2. BÖLÜM	86
2. KARŞILATIRMALI DEĞERLENDİRME	86
2.1. Kutsal Yolların Fiziki Özellikleri	86
2.2. Kutsal Yolların Çevresindeki Arkeolojik Veriler.....	89
2.3. Kutsal Yollar ile İlişkili Törenler.....	93
3. TARTIŞMA VE SONUÇ	103
4. KAYNAKLAR.....	111
5. HARİTALAR.....	129
6. RESİMLER.....	149
ÖZGEÇMİŞ	191

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1: Pergamon Kenti konum ve çevresi (Radt 2002, 17).	129
Harita 2: Pergamon'un konumu (Görselin Kaynağı: https://www.flickr.com/photos/feridun_f_alkaya/25939976312/in/photostream/) 23.03.2023.	130
Harita 3: Asklepion Kutsal Alanı'nın konumu: Pergamon antik kentin batısında, yaklaşık 1 km. uzaklıktadır. (Görselin Kaynağı: https://www.flickr.com/photos/feridun_f_alkaya/29108844075/in/photostream/) 24.03.2023.	130
Harita 4: Pergamon Planı ve Tümülüsler (Kelp 2014, 352, Fig. 2).	131
Harita 5: Ephesos Kent Planı (Waldner 2020, 14, Abb. 1a).	131
Harita 6: Ephesos ve Artemision konumu (Tabanlı 2007, 23, Har. 1).	132
Harita 7: Ephesos ve Artemision Planı (Thür 1989, Plan 1).	132
Harita 8: Ephesos kutsal yol güzergâhı (http://www.ephesustoursguide.com/wp-content/uploads/2013/09/map-of-ephesus.png) 23.03.2023.	133
Harita 9: Kuretler Caddesi'nin Genel planı (Waldner 2020, 15, Abb. 1b).	133
Harita 10: Ephesos ve Artemision kutsal yolu üzerinde bulunan nekropol alanları (Yazıcı 2019, Lev.4, Res. 5).	134
Harita 11: Büyük Menderes Deltası ve Milet (Müllenhof 2005, Fig. 2).	134
Harita 12: Miletos, Didyma ve Ephesos Kentleri (Özkan 2019, 102, Har. 2).	135
Harita 13: Wilski'nin Akron Tepelerini ve Panormos çevresindeki alanı gösteren haritasından alıntı; Antike Strasse vurgulanmış (Slawisch-Wilkinson 2018, 104, Fig. 2).	135
Harita 14: Milet Yarımadası'nın ana konumları (Miletos, Didyma, Panormos), Wilski'nin Antike Strasse'sini (kesintisiz koyu gri çizgi), Schneider'in kutsal yol rotasının ek bölümlerinin Ortodoks rekonstrüksiyonunu (kesikli açık gri çizgi) gösteren topografik haritası Akköy ve Didim arasındaki modern sahil yolu (noktalıaçık gri çizgi) ve önemli yazıtların ("i") ve diğer arkeolojik	

kalıntıların ("a") buluntu yerleri (çizim Wilkinson-Slawisch 2018, 106, Fig. 3).	136
Harita 15: Didyma topografyası ve kutsal yol (Schneider 1987, Fig. 18).	136
Harita 16: Didyma kutsal yolu üzerinde bulunan Ostbau (Arkaik Kült Komplexi) Planı (Schneider 1990, 211, Lev 27, Fig. 1).	137
Harita 17: Nysa çevresinde bulunan antik yerleşmeler (Öztaner 2022, 227, Fig. 1).	137
Harita 18: Salavatlı Köyü ve Sultanhisar İlçesi (Yükçü-Kaplanoğlu 2014, 153).	138
Harita 19: Salavatlı Köyü ve Akharaka Kutsal Alanı (Yükçü-Kaplanoğlu 2014, 153). ..	138
Harita 20: Alabanda antik kenti ve Gerga Kutsal Alanı'nın konumu (Dağdeviren 2005, 124, Har. 1).	139
Harita 21: Alabanda antik kent konumu (Gür 2014, Lev. X, Fig. 19).	139
Harita 22: Gerga Kutsal Alanı yerleşim planı (Held 1996, 65).	141
Harita 23: Alabanda antik kenti ve Gerga Kutsal Alanı (Görselin Kaynağı: https://earth.google.com/web/search/alabanda+antik+kent/@37.46448612,28.06940528,660.39619257a,216552.80986849d,35y,0h,0t,0r/data=CigiJgokCWaxnle8zEJAEU1PwgFGy0JAGTGC0A5X_jtAIRqbWfOk-jtA) 24.03.2023. ...	142
Harita 24: Milas İlçesi'nin konumu (Tekin 2003, Şek. 2.1).	142
Harita 25: Mylasa ve Labraunda arasındaki bölgenin topografyası (Durusoy 2013, 73, Fig. 3.7).	143
Harita 26: Kutsal yolun Mylasa'dan sadece Labraunda Kutsal Alanı'na değil, Alinda'ya doğru devam etmesi (Baran 2010, 123, AW1-AW2).	143
Harita 27: Stratonikeia'nın Yeri (Kazı Arşivi).	144
Harita 28: Stratonikeia Haritası, Lagina ve Panamara Çevresi (Williamson 2021, 242 Şek. 1.5).	144
Harita 29: Stratonikeia antik kenti ve Lagina Kutsal Alanı arasındaki kutsal yol, yerleşim yerleri ve nekropol alanları (Söğüt 2019, 321, Har. 1).	145
Harita 30: Çabalıbağ Mevkii'nde açılan sondajlar ve Eski Tunç Çağına ait bulguların açığa çıkarıldığı alanlar (Oğuzhanoğlu-Pazarcı 2020, 198, Şek. 3).	146

Harita 31: Stratonikeia antik kenti ve Panamara Kutsal Alanı (Mutlu 2015, 92, Res. 1).....	146
Harita 32: Zeus Panamaros Kutsal Alanı ve kutsal yol (Williamson 2021, 332, Fig. 6.1).....	147
Harita 33: Zeus Panamaros festivallerine katılan çevre kentler (Williamson 2021, 390, Fig. 6.28).	148

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1: Asklepios Kutsal Alanı ve kutsal yol planı (Radt 2002, 219, Res.168).	149
Resim 2: Asklepios Kutsal Alanı, restore edilmiş sütunlu kutsal yoldan görünüş (Radt 2002, 222, Res.170).	150
Resim 3: Asklepion, kutsal yol görünümü (Şahin 2021, 210, Res.17).	150
Resim 4: Asklepion, kutsal yolun görünümü (Görselin Kaynağı: https://www.erolsasmaz.com/foto_y/2014/03/b/1395832605.jpg).	151
Resim 5: Asklepion kutsal yoluna açılan Viran Kapı (Radt 2002, 226, Res. 174).	151
Resim 6: Asklepios Kutsal Alanı'na giden kutsal yolun her iki tarafından bulunan muhtemelen dükkân kalıntıları (Görselin Kaynağı: http://www.yollardahayatvar.com/2016/04/bergama-asklepion-gezisi.html)...	152
Resim 7: Ziyaretçilerin Asklepios Kutsal Alanı'na adadıkları uzuvlar (Şahin 2021, 208, Res. 13-Res. 14).	152
Resim 8: Pergamon'dan Asklepios Kutsal Alanı'na giden sütunlu yolun benzeri bir girişe sahip olan İtalya Spoleto'daki Madonna di Loreto Kilise'nin girişi (Görselin Kaynağı: https://fai-platform.imgix.net/uploads/ca6bbf96-3f39-46a7-8a90-d3fc506afcb3.jpg).	153
Resim 9: Kutsal yol üzerinde bulunan Heroon girişi (Görselin kaynağı: https://www.erolsasmaz.com/foto_y/2014/03/b/1395832538.jpg).	153
Resim 10: Kutsal yol üzerinde inşa edilmiş Heroon çizimi (Radt 2002, 224, Res. 172).	154
Resim 11: Asklepion kutsal yolu üzerinde Roma mezarlığından bulunmuş bir lahit (Radt 2002, 269, Res. 213).	154
Resim 12: Asklepion kutsal yolu üzerinde bulunan Çeşme, Heroon ve Erken Roma Galerisi (Radt 2002, 219, Res. 168).	155
Resim 13: Ephesos Kuretler Caddesi (Ülbeği 2019, 83, Lev. XV, Fig. 29).	155
Resim 14: Ephesos Kuretler Caddesi (Ülbeği 2019, 84, Lev. XVI, Fig. 31).	156
Resim 15: Ephesos kutsal yolu üzerinde yer alan Magnesia Kapısı (https://erolsasmaz.com/foto_y/2012/09/b/1349263598.jpg).	156

Resim 16: Ephesos Prytaneion yapısı (Steskal- Ladstatter 2009, 144. Res. 4).	157
Resim 17: C. Memmius Anıtı güneybatıdan perspektif görünümü (Vom 1971, 68, Abb. 55).	157
Resim 18: Herakles Kapısı (Görselin Kaynağı: https://tr.foursquare.com/v/the-heracles-gate/4e5e26487d8b67dc8fef5df7?openPhotoId=51ea89e2e4b0cf598a53d7c 6).	158
Resim 19: Traianus Çeşmesi (Ülbeği 2019, 84, Lev. XVI, Fig.32).	158
Resim 20: Hadrianus Tapınağı (Ülbeği 2019, 77, Lev. IX, Fig. 17).	159
Resim 21: Hadrian Tapınağın 3D görüntülenmesi (Quatember 2017, Şek. 42).	159
Resim 22: Ephesos-Artemision kutsal yolu üzerinde bulunan Skholastika (Varius) Hamamı (http://www.erolsasmaz.com/foto_y/2012/10/b/1449684429.jpg). ...	160
Resim 23: Oktogon Anıt Mezarın Rekonstrüksiyon çizimi ve sanal görünümü (Vom 1971, 90, Abb.17 a-Abb.17 b).	160
Resim 24: Kuretler Caddesi üzerinde bulunan Oktogon (ortadaki) mezarı ve yanındaki diğer mezar anıtları (Vom 1971, 107, Abb.25 b).	161
Resim 25: Ephesos Tiyatrosu (Ülbeği 2019, 81, Lev XIII, Fig. 26).	161
Resim 26: Kutsal yoldan görüntüler: solda, Didyma'dan Panormos'a giden asfalt yol boyunca kuzeybatıya bakış, 2015 (T. Wilkinson ve A.Slawisch 2018, 107, Fig.4); sağda, kutsal yol boyunca Didyma'ya doğru güneydoğuya, soldaki fotoğrafta görülen bölümün birkaç yüz metre kuzeybatısına bakıyor (Schneider 1987, Fig.20).	162
Resim 27: Kutsal bölgeye girmeden önce Trajan'ın Didyma'daki yolunun sonu (Ehrhardt –Weiss 2011, 243, Fig.14).	162
Resim 28: Didymaion'dan Miletos'a giden kutsal yolun başlangıcı (Görsel kaynağı: https://www.histolia.de/karien/didyma/didyma-karien-bilder.html). .	163
Resim 29: Brankhid,Miletos-Didyma kutsal yolundan bulunan Didyma heykelleri (Görsel kaynağı: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1859-1226-5).	163

Resim 30: Miletos-Didyma kutsal yolunda bulunan Brankhid heykeli. (Görsel kaynağı: https://www.britishmuseum.org/api/_image-download?id=34597001).....	164
Resim 31: Molpoi Yazıtı (Kawerau ve Rehm, 1914, 278, Res.15).	164
Resim 32: 2012 Yılı Değirmen-tepe müze kurtarma kazıları (Aslan 2019, 224, Fig. 22).....	165
Resim 33: Kutsal yol üzerinde bulunan sanatçı imzalı yazıt (Özkan 2019,108, Res.1).....	165
Resim 34: Kutsal yol üzerinde bulunmuş Khares yazıtı (Özkan 2019,108, Res. 2).....	166
Resim 35: Kentin ortasından geçen modern yol (Öztaner 2022, 236, Fig. 10).	166
Resim 36: Nysa, Akharaka kutsal yolu üzerinde bulunan bir köprü (İdil 1999, 80, Res. 81).....	167
Resim 37: Akharaka Kutsal Alanı’nda bulunan Pluton/Kore Tapınağından kalıntılar (İdil 1999, 80, Res. 80).....	167
Resim 38: Nysa Nekropolü’nden bir görünüş (İdil, 1999, 76, Res. 77).	168
Resim 39: Nysa Nekropolü, Tono-z kemerli mezar kalıntısı (İdil 1999, 76, Res. 78).....	168
Resim 40: Nysa Nekropol kazısında mezarlarda çıkan pişmiş toprak kandiller (İdil 1999, 77, Res. 79).....	169
Resim 41: Alabanda antik kenti genel görünüm (Akkurnaz 2018, 302, Şek. 4).	169
Resim 42: Gergakome Kutsal Alanı’na giden kutsal yol üzerinde İnce Kemer Köprüsü (Dağdeviren 2005, 124, Res. 1).....	169
Resim 43: Gerga’da bulunan antik çeşme (Akkurnaz 2010, 75, Res. 12).	170
Resim 44: Kutsal Steller (Dağdeviren 2005, 101-103, Res. 30-Res. 34).	170
Resim 45: Yazılı kayalar (Dağdeviren 2005, 117-120, Res. 67-Res. 60).....	170
Resim 46: Gerga Kutsal Alanı’nın yakınında bulunan mezar yapıları (Akkurnaz 2010, 78, Res. 17-18).	171
Resim 47: Milas ve Sadra Dağı’nın görünümü (Aslan 2018, 114, Foto 26).	171

Resim 48: Labraunda kutsal yolun Kırğacak Köyü'nün batısında kalan kısmı (Baran 2010, 126, Fig. 1-SW1).....	172
Resim 49: Labraunda kutsal yolun günümüze ulaşmış mevcut kalıntıları (Baran 2010, 127, Fig. 2-SW2, Fig. 3.- SW3, Fig. 4-SW4).	172
Resim 50: Labraunda kutsal yolun günümüze ulaşmış mevcut kalıntıları (Baran 2010, 127, Fig. 5-SW5, Fig. 6- SW6, Fig. 7-SW7).	173
Resim 51: Labraunda kutsal yolun günümüze ulaşmış en iyi korunmuş kısmı (Baran 2010, 130, Fig. 9).....	173
Resim 52: Labraunda kutsal yolu üzerinde bulunan çeşme yapısı (Baran 2010, 135, Fig. 16-Fig. 17).	174
Resim 53: Labraunda kutsal yolun kenarlarında bulunan başka çeşme yapıları (Durusoy 2013, 113, Fig. 3.36).....	174
Resim 54: Labraunda kutsal yolu üzerinde bulunan su kuyusu (Durusoy 2013, 114, Fig. 3.37).....	174
Resim 55: Su Kompleksi Yapısı Hava Fotoğrafi (Çakmaklı 2016, 20, Res.7).	175
Resim 56: Labraunda kutsal yolu üzerinde bulunan Savunma Kalesi (sol) ve Bal Kulesi (sağ) (Durusoy 2013, 86, Fig. 3.17).	175
Resim 57: Labraunda kutsal yolu üzerinde bulunan ve geniş bir alana yayılan Nekropol 'da yer alan mezarlardan bazıları (Durusoy 2013, 125, Fig. 3.43)...	176
Resim 58: Labraunda kutsal yolu üzerinde bulunan Köprü (Durusoy 2013, 29, Fig. 3.45).	176
Resim 59: Labraunda'ya giden kutsal yolun başlangıcı olan Baltalı Kapı (Milas Kaymakamlığı Arşivi).	176
Resim 60: Berg tarafından resmedilen Labraunda'daki kutsal festivalin tasviri (www.labraunda.org).	177
Resim 61: Yeşilbağcıların güneyinden Lagina'ya giden kutsal yol (Söğüt 2009, Şek. 5.21).	177
Resim 62: Yenilenerek her dönemde kullanılmış kutsal yol döşemesi (Söğüt 2019, 271, Res. 258).	178

Resim 63: Kutsal Yol Kalıntısı (Söğüt 2012, 572, Fig. 1).....	179
Resim 64: Börükçü kalıntıları ve kutsal yol görünümü (Söğüt 2012, 573, Fig. 2).....	180
Resim 65: Börükçü Nekropolü’nden bir bölüm(Söğüt 2012, 581, Fig. 24).	181
Resim 66: Kumyer Nekropolü’nün havadan görünümü (Kara 2015, 39, Res. 2).	181
Resim 67: Bozukbağ Mevkii kazı alanı ve Nekropolü (Boysal 1963, 76, Res.1).	182
Resim 68: Bozukbağ’dan bir mezar örneği (Boysal 1963, 76, Res.8).....	182
Resim 69: Kutsal yol üzerinde bulunan Kaynak Çeşme ve girişi (Söğüt 2012, 580, Fig.22).	183
Resim 70: Kutsal yol üzerinde bulunan Zeytin Yağı İşliği (Söğüt 2012, 577, Fig. 15).	183
Resim 71: Kutsal yol üzerinde bulunan Kutsal Alan ve Tapınak (Söğüt 2012, 576, Fig.12).	184
Resim 72: Kutsal yol üzerinde bulunan Arkaik Dönem evin planı (Söğüt 2012, 575, Fig. 10).	184
Resim 73: Kutsal yol üzerinde bulunan Dokuma Atölyesi kalıntıları (Söğüt 2012, 575, Fig. 11).	185
Resim 74: Eski Bağyaka Köyü’nden Panamara Kutsal Alanı görünümü (Mutlu 2015, 92, Res. 2).....	185
Resim 75: Zeus Panamaros Kutsal Alanı’n bulunduğu tepe zirvesi (Söğüt 2019, 279, Res. 269).....	186
Resim 76: Panamara'daki Kutsal Alanı’n A. Laumonier tarafından çizilen taslağı (Laumonier 1936, Lev. XLI).....	186
Resim 77: Asar Tepe’nin kuzeyindeki eski Bağyaka Köyü ve kutsal yolun geçtiği arazinin genel görünümü(Söğüt 2019, 282, Res. 273).	187
Resim 78: Zeus Panamara Kutsal Alanı’na giden kutsal yol (Williamson 2021, 357, Fig. 6.19).	185
Resim 79: Zeus Panamara kutsal yolun kayalık bölümünden bir kesit (Williamson 2021, 361, Fig. 6.22).	188
Resim 80: Panamara Kutsal Alanı’na yakın kutsal yol boyunca inşa edilen mezar örneği (Williamson 2021, 362, Fig. 6.24).	188

Resim 81: Panamara Kutsal Alanı'na yakın kutsal yol kenarında bulunan bitişik dört kaya mezarı (Williamson 2021, 362, Fig. 6.25).	189
Resim 82: Zeus Panamaros kutsal yolunun kenarında bulunan çeşme yapısı (Söğüt 2019, 282, Res. 274).	189
Resim 83: Arka yüzünde Zeus Panamaros'un betimlendiği Stratonikeia'nın (MS 193-211) sikkesi (Söğüt 2019, 281, Res. 271).	190

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	:Bakınız
cm.	:Santimetre
Çiz.	:Çizim
Edt.	:Editör
Fig.	:Figür
GELİ	:Güney Ege Linyitleri İşletmesi Müessesesi
km	:Kilometre
Lev.	:Levha
m	:Metre
MÖ	:Milat'tan önce
MS	:Milat'tan Sonra
No.	:Numara
Prof.	:Profesör
Res.	:Resim
Şek.	:Şekil
YTEÜAŞ	:Yatağan Termik Enerji Üretim A.Ş
yy	:Yüzyıl

GİRİŞ

Kutsallık Kavramı, Kutsal Mekân ve Kutsal Yol

Batı Anadolu'daki kutsal yolları ele almadan önce kutsallık, kutsal mekân ve kutsal yol kavramları üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Yunanca “Hieros” kutsal, tanrıya adanmış, tanrıya ait anlamlarına gelir¹. Kutsal kelimesinin kökü olan “kut” Türkçe 'de mutluluk, talih, baht, hayır, uğur, mübareklik ve bereket² gibi anlamlara da gelmektedir. Ayrıca kutsal ise tapınılacak olan kişi için can verecek kadar sevilen, kutsi, mukaddes, dokunulmaması, karşı çıkılmaması gereken, üstüne titrenilen, güçlü bir dini saygı uyandıran, Tanrı'ya adanmış olan, tanrısal³ anlamlara gelir. Kısaca kutsal kavramı, başlangıçtan beri insan tecrübesinin bir parçası olan; onun yaratıcı ile olan özel ilişkisinden doğan niteliğe sahip veya dini bir amaç için tahsis edilen şeydir⁴. Kutsal dini olguların yorumlanmasından önemli bir yere sahip olmakla birlikte mutlak bir değere sahip olması ve hayranlık uyandıran bir özelliğe sahip olması sebebiyle “Tanrı'nın karşısında mahlûk duygusu veren” bir niteliklidir⁵. Kavram, aynı zamanda içinde aşk ve coşkuyu yaratan özelliği bünyesinde taşımaktadır.

Kutsal mekâna bakacak olursak; Mekân kelimesi Arapça 'da olmak anlamına gelen “kevn” mastarından türetilmiş ismi mekân olup “oluşun meydana geldiği yer” anlamına gelir. İnsanlar mekânla Tanrı arasında çeşitli ilişkiler kurmuşlardır. Din ve kültürlerde kutsal mekâna ilişkin yerlere tapınaklar, mağaralar, yollar, açık alanlar, kentler örnek gösterilebilir. Sıradan evlere göre tapınaklar kutsallık kazanmış mekânlar olup çoğunlukla doğal ziyaret yerleri olarak kabul edilir. Tanrı'nın evi olarak bilinen tapınaklar en ilkel halleri çadır veya kulübe şeklindeydi. Zamanla insanların gelişmesiyle bu ilkel tapınaklar daha büyük ve ihtişamlı yerler haline gelmiştir ve kutsal alana dâhil edilmiştir. Bu da Tanrı'ya olan sevgi ve kutsallıkla ilgilidir. İnsanlar bu tapınaklara kurbanlar sunmuş, ziyaret etmiş Tanrı'yla olan bağlarını her zaman diri tutmuşlardır. Kutsal mekânlar antik dönemden beri önemini hiç kaybetmemiştir. Genellikle tapınaklar en gözde yerlere yapılmış ve aynı zamanda siyasi gücün de simgesi olmuştur.

¹ <https://www.biblestudytools.com/lexicons/greek/nas/hieros.html>

² Doğan 1994, 623.

³ Sami 2011, 1057.

⁴ Güç 1998, 340.

⁵ Sami 2011, 1057.

Kutsal yollar adından da anlaşılacağı gibi ağırlıklı olarak dinsel törenlerde kullanılmıştır. Ana kent ile onun kutsal alanı arasında ya da kente yakın önemli kutsal alanlarla aradaki bağlantıyı sağlamak için yollar inşa edilmiştir. Bu yollar esasen o kutsal alanın tanrısına ait olarak kabul edilmiştir. Özellikle erken dönemlerde sadece dinsel amaçlı kullanılmış olan bu yollar daha sonraki dönemlerde normal ulaşımı sağlamak için kullanılmıştır.

Amaç Kapsam Yöntem

Amaç: Bu çalışmada Batı Anadolu'daki kutsal yolların işlevini geniş bir perspektifte ele alarak kent ve kutsal yol arasındaki ilişkinin mahiyetini araştırmak, kutsal yollarda düzenlenen teolojik faaliyetlerin içeriğini belirlemek, kutsal yollara ilişkin arkeolojik verilerin ve tarihsel gelişmelerin incelenmesini sağlamak ve yolların tarihsel süreçteki rolünü belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda, ayrı ayrı çalışılan kutsal yolların mimarisi, fiziksel özellikleri, coğrafi konumu, topografyası, yol kenarlarında bulunan nekropoller, yerleşim alanları, çeşmeler, heykeller, yolun işlevleri, yapılan törenler ve ayinlerin araştırılması ve bir araya getirilmesi hedeflenmiştir. Bu çalışmanın amacı söz konusu yolların tamamının bir bütün halinde ele alınması ve detaylı bir şekilde çalışılmasıdır. Özellikle erken dönemlerde sadece dinsel amaçlı olarak kullanılan bu yollar sonraki dönemlerde ulaşım işlevini de görmüştür. Kent ile kutsal alanı birbirine bağlayan kutsal yollardan çok azı günümüze gelebilmiştir. Kutsal alan kadar kutsal yol da çok önemliydi çünkü törenlerin çoğu kutsal yolda gerçekleşiyordu. İlk defa bütün yollar ele alınıp ve yol üzerinde ve çevresinde bulunan arkeolojik veriler incelenmiştir. Bu kapsamda çalışma kutsal yollarla ilgili olan boşluğu doldurabilmeye ve tek başlık altında değerlendirebilmeye yöneliktir. Çünkü tekil makaleler haricinde bütünlük sağlayan bir çalışma yapılmamıştır.

Kapsam: Bu çalışmada Batı Anadolu'daki Kutsal Yolları'n kullanım amaçları, işlevleri, yol üzerinde ve çevresinde bulunan yerleşim alanları ve arkeolojik verilerin araştırılması amaçlanmıştır. Söz konusu yollar Mysia, Ionia ve Karia Bölgelerinde yer alıp ve Aydın, Muğla ve İzmir İllerini kapsamaktadır. Özellikle erken dönemlerde dinsel amaçlı olarak kullanılan yollar sonradan ulaşım amaçlı da kullanıldığı için çoğu günümüze ulaşamamıştır. Ayrıca bu çalışmada ele alınan tüm kentlerin tarihi coğrafyasına değinilmiştir. Kentlerin coğrafi farklılıkları, siyasal ve sosyal ilişkilerinin dine kazandırdığı zenginlikler ve gelişim süreçleri açısından önemli olduğu için çalışma kapsamına dâhil edilmiştir.

Yöntem: Araştırma, arazi çalışmaları ve kütüphane olmak üzere iki önemli aşamadan oluşmaktadır. Çalışmalara ilk olarak arazi çalışmalarıyla başlanmıştır. Çalışma kapsamında, Pergamon-Asklepios, Ephesos-Artemision, Miletos-Didyma, Nysa-Akharaka, Alabanda-Gerga, Mylasa-Labraunda, Stratonikeia-Lagina, Stratonikeia-Panamara kentlerinde bulunan kutsal yolların gerekli çalışmaları yapıp incelenmiştir. Çalışma kapsamı içerisinde değerlendirilecek olan kutsal yol üzerinde ve çevresinde bulunan arkeolojik bulgular (nekropoller, çeşmeler, su kuyuları, yazıtlar, heykeller ve yerleşim alanları) çalışmaya dâhil edilmiştir. Arazi çalışmaları tamamlandığında kütüphane çalışması yapılmıştır. Bununla ilgili İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü, Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü ve Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü ile Bilkent, ODTÜ, Ankara ve Ege Üniversitesi kütüphanelerindeki literatür çalışmalarıyla araştırmalar yapılmıştır.

Tez kapsamında incelemek için belirlenen kutsal alanlar Anadolu'daki yerlerine göre kuzeyden başlayarak güneye doğru sıralanmıştır. İlk kutsal yol Mysia Bölgesi'nde yer alan Pergamon-Asklepios Kutsal Yolu'dur. Ionia Bölgesi'nden iki önemli kutsal alanın yolları teze dâhil edilmiş ve incelenmiştir. Önce Ephesos-Artemision Kutsal Yolu, sonra ise Miletos-Didyma Kutsal Yolu'dur. Ve en son olarak Karia Bölgesi'nde yer alan diğer 5 kutsal yol (Nysa-Akharaka, Alabanda-Gerga, Mylasa-Labraunda, Stratonikeia-Lagina ve Stratonikeia-Panamara) incelenmiştir.

Arazi çalışması kapsamında değerlendirilecek yollar mimari ve teknik özelliklerine göre incelenmiştir. Yol kenarlarında bulunan nekropoller, yerleşim alanları, çeşmeler, heykeller, yolun işlevleri, yapılan törenler ve ayinler dâhil olmak üzere teknik detaylarıyla yollar tanımlanmıştır.

Yolların dijital fotoğrafları alınmış ve devam eden çalışmalarda envanter bilgileri elde edilmiştir. Arazi çalışmasından sonra elde edilen veriler ışığında çalışma kapsamındaki yollar teknik özelliklerine göre gruplara ayrılmıştır.

1. BÖLÜM

1. BATI ANADOLU'DAKİ KUTSAL YOLLAR

Antik dönemde din günlük hayatın temel unsurlarındandır. Tanrı ve tanrıçalara insana özgü özellikler yakıştıran insanlar, onları kendileri gibi düşünmüşlerdir. Hayat biçimleri insan hayatı gibi kabul edilen tanrıların insanlardan tek farkları ölümsüz oluşlarıdır. İnsanların kaderini belirleyen bu tanrıların yardımını ve sevgilerini kazanmak için onlara çeşitli sunularda bulunmayı törenleştirmişlerdir. Erken dönemlerde tanrılara kutsal koruluklarda ve açık hava tapınaklarında tapınım yapılırken sonraki dönemlerde ise dinsel örgütlenmenin gelişimiyle tapınak mimarlığı ortaya çıkmış ve kutsal alana dâhil edilmiştir.

Kentleri ve kutsal alanları birbirine bağlayan yollar inşa edilmiş ve yolların birçoğu kutsal sayılmıştır. Çünkü kutsal alanda yapılacak olan ritüellerin çoğu kutsal yolda kutlanır ve bu kutsal yollar kutsal alanlarda yapılacak ritüellerin bir parçası haline gelmiştir. Kutsal alan kadar kutsal yolda önemliydi. Batı Anadolu'da bulunan bazı kutsal yollar;

Pergamon-Asklepios, Ephesos-Artemision, Miletos-Didyma, Nysa-Akharaka, Alabanda-Gerga, Mylasa-Labraunda, Stratonikeia-Lagina, Stratonikeia-Panamara, Ksanthos-Letoon, Myrina-Gryneion, Kolophon-Klaros gibi kent ve kutsal alan arasında yollar örnek olarak gösterilebilir. Bu çalışma kapsamında ele alınan, incelenen kutsal yolların listesi;

1. Pergamon-Asklepios
2. Ephesos-Artemision
3. Miletos-Didyma
4. Nysa-Akharaka
5. Alabanda-Gerga
6. Mylasa-Labraunda
7. Stratonikeia-Lagina
8. Stratonikeia-Panamara

1.1. Pergamon-Asklepion Kutsal Yolu

1.1.1. Tarihi Coğrafyası

Pergamon antik kenti günümüzde Türkiye'nin batısında, Ege Bölgesi'nin batı kıyısında yer alan İzmir'in Bergama İlçesi'nde yer almaktadır (**Har. 1**). Küçük Asya'nın en önemli bölgelerinden olan Mysia'nın güneybatısında, Pergeme yöresinde denizden yaklaşık 15 km içerde, Kaikos (Bakırçay) Vadisi'nde bulunur⁶. Antik kent bu ırmağın kolları Keteios (Kestel Çayı) ve Selenius'un (Bergama Çayı) kollarının birleştiği bir dağ yamacından, denizden yaklaşık 392,3 m yükseklikte, dik bir yamaçtan oluşturulan taraçalar üzerine kurulmuştur⁷ (**Har. 2**). Çok zorlu bir arazi yapısına sahip olmasına rağmen dik bir yamaç üzerine kurulmuş ilk kent olma özelliğine sahip Pergamon, antik dönem'in önemli bir kentidir⁸. Antik kent iki bölüm halinde inşa edilmiştir. Birincisi idari merkezlerinin ve savunma amaçlı yapılmış olan yapıların tepede yer aldığı yukarı kent, ikincisi orta yamaçta yaşıyan halk ve sosyal, dini yapıların yer aldığı ile eteklerde yer alan aşağı kenttir⁹.

Pergamon'un sınırları, kuzeyde Adramytteion (Edremit) Körfezi'ne doğuda ise Lydia Bölgesine kadar uzanmaktadır¹⁰. Günümüzde İzmir İli'ne bağlı olan Bergama (Pergamon) İlçesi antik dönemde birçok ticaret merkezine komşuydu. Kentin ekonomik olarak büyümesinde en etkili etken kuzeyindeki dağlarda bulunan altın gümüş ve bakır madenleridir. Verimli ovalarda bulunan kentin diğer gelir kaynakları arasında zeytincilik, parfüm, şarap üretimi, bağcılık, zeytinyağı ve mermer üretimi yer alıyordu¹¹.

Pergamon ya da Pergamos kelime anlamı olarak “kale” anlamını taşır. Kale Dağı'nda MÖ 3. ve 2. bin yıllarında Yunan öncesi döneme ait herhangi bir buluntu yokken Kaikos Ovası'nda Pergamon Kale Dağı'nın eteklerinde Tunç Çağı'na ait buluntuların olduğu çok sayıda prehistorik yerleşimler bulunmaktadır. Bu yerleşimlerin hiç biri bugüne kadar kazılmamıştır. Asklepion'da prehistorik döneme ait seramik parçaları ele geçmiştir ve bu buluntular sayesinde bölgenin tarihlendirilmesi hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz¹². Kaleye ait erken dönem sur duvarlarının kalıntılarını bulmak mümkündür fakat tarihlendirme konusu çokta kolay olmamıştır. Çünkü teknik olarak taş ustaları üçgen çıkıntı

⁶ Sevin 2001, 52.

⁷ Bean 1997, 47.

⁸ Owens 2000, 89.

⁹ Akarca 1998, 83-84.

¹⁰ Radt 2002, 19.

¹¹ Sabin 2007, 477.

¹² Radt 2002, 21.

yaparak Hellenistik Dönem özelliklerini göstermesinin yanında birçok defa restorasyon işlemi görmesiyle MÖ 7. yy mı 6. yy mı olduğunu ayırt etmek zordur¹³.

Pergamon antik kentinin kutsal alanı olan Asklepion, kentin güneybatısında ve yaklaşık 2 km kadar uzağındadır (**Har. 3**). Asklepios Kutsal Alanı'na giriş, Via Tecta adında üzeri örtülü yaklaşık 1 km uzunluğunda bir caddeden oluşmaktaydı. İmparatorluk döneminde Asklepios Kutsal Alanı 120 m x 90 m boyutlarındaki bir avluya sahipti¹⁴. Avlunun kuzey, güney ve batısında galeriler yer almaktaydı. Kuzey galerinin olduğu yerde tiyatro yer alırken Batı Galerinin güneyinde Latrina ve Batı Galeri salonu yer alıyordu. Avlunun doğusunda ise kuzeyden güneye doğru sıralanmış olarak Kütüphane, Propylon, Giriş Avlusu, Zeus Asklepios Tapınağı ve son olarak Tedavi Binası yer alıyordu¹⁵ (**Res. 1**).

Asklepios kültü, Pergamon antik kentine MÖ 4. yy'ın ilk yarısında Arkhias tarafından Epidauros'tan getirilmiştir. Pergamonlu Aristakhminos'un oğlu olan Arkhias bir av sırasında atından düşerek ayak bileğini kırar fakat Pergamon'da ayağını tedavi edecek bir hekim olmadığı için Epidauros'a gidip tedavi olur. Arkhias bunun üzerine Kos ve Epidauros'tan hekim getirerek Asklepios kültünü Pergamon'a getirtmiştir¹⁶.

Pergamon Asklepionu'nu 1927 yılında Teodor Wiegand ve İzmir Arkeoloji Müzesi'nin kurucusu Aziz Ogan tarafından tesadüfen keşfedilmiştir. Asklepion kazı çalışmaları 1928 yılında Teodor Wiegand tarafından başlatılmış ve 1938 yılına kadar devam etmiştir. 1936 yılında Teodor Wiegand vefat edince sırasıyla Prof. Dr. Schede, Dr. Gerda Bruns ve Mimar Hanson kazıya başkanlık yapmıştır¹⁷.

1.1.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri

Pergamon'dan Asklepios Kutsal Alanı'na gidiş, Via Tecta adında üstü kemerli yaklaşık 1 km uzunluğunda bir kutsal yolla sağlanıyordu¹⁸. Ve genişliği yaklaşık 4 m kadardır¹⁹. Via Tecta denilen sütunlu cadde Roma İmparatorluk Dönemi'nde, Pergamon'dan dışarıya doğru, kutsal alana doğru inşa edilmiştir²⁰ (**Res. 2-3-4**). Via Tecta Hadrianus'un yeni binalarından daha eski olduğu varsayılmaktadır. Aşağı Kentte bulunan Roma

¹³ Radt 2002, 21.

¹⁴ Radt 2002, 226.

¹⁵ Radt 2002, 226.

¹⁶ Paus, II.26.8; Deubner 1938, 11–13; Bayatlı 1947, 13.

¹⁷ Bayatlı 1954, 17.

¹⁸ Radt 2002, 225.

¹⁹ Radt 2002, 225.

²⁰ Radt 2002, 225.

tiyatrosundan önceki bir döneme tarihlendirilmektedir. Zira tiyatronun güney kanadında yol için bir geçit açılmıştır. Günümüzde halen ayakta olan bu kemerli geçide Viran Kapı denilmektedir²¹ (**Res. 5**). Yolun son kısmı Hadrianus dönemindeki geliştirme çalışmalarıyla eş zamanlı olarak sütunlu yol şeklinde inşa edilmiştir²². Via Tecta ve sütunlu yol arasındaki bağlantı, sokağı da içine alan bir kapı yapısıyla sağlanmıştır²³. Via Tecta dökme duvar malzemelerinden oluşuyordu ve taş döşelidir. Üstü beşik sırtı tonozlarla örtülü bir gezi yoludur²⁴. Tonozlar andezitten yapılmış payeler üzerinde durmaktaydı ve bunların dış yüzeyleri yuvarlak çalışılmıştır²⁵. İlk başlarda bu yol her iki tarafa açılacak şekilde tasarlanmıştır. Tek işlevi, ziyaretçileri güneşten ve yağmur sularından korunmak için kentten Asklepios Kutsal Alanı'na ulaşmalarını sağlamaktır²⁶. Taşıt yolu ise Via Tecta'ya paralel bir şekilde kutsal yolun güneyine doğru ilerliyordu. Rayt, Via Tecta da bulunan tonoz payelerine sonradan bölme duvarların yapıldığını dile getirmiştir²⁷. Bu yapılan ek duvarlar arka duvarlarla birbirine bağlanarak satış mağazalarını oluşturur (**Res. 6**). Bu dükkânlarda çok fazla heykelcik ticaretinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Kazı buluntularından hastaların çoğunlukla hasta uzuvları ve organlarının heykelciklerini tapınağa adadıkları bilinmektedir²⁸ (**Res. 7**). Yol boyunca mezarlar yer almaktadır.

Deubner “Pergamon ve Asklepios Kutsal Alanı arasındaki bu tonozlu üstü kapalı sütunlu yolun, İtalya Spoleto'daki Madonna di Loreto Kilisesi'nin girişindeki kemerli yol gibi olduğu belirtilmektedir”²⁹ (**Res. 8**).

1.1.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler

1.1.3.1. Heroon

Kutsal yol üzerinde yapılan kazılar sırasında birçok postament ve kaide bulunmuştur. Bunlar kutsal yol boyunca dikilmiş olan mezar stelleri ve adaklara aittir³⁰. Bu anıtlar arasında yer alan önemli mezar rölyeflerin kalıntıları yol üzerinde ele geçmiştir.

²¹ Radt 2002, 225.

²² Radt 2002, 225.

²³ Radt 2002, 225.

²⁴ Radt 2002, 225.

²⁵ Radt 2002, 225.

²⁶ Radt 2002, 226.

²⁷ Radt 2002, 226.

²⁸ Radt 2002, 226.

²⁹ Deubner 1938, 72.

³⁰ Radt 2002, 223.

Kelp, Asklepion'a giden kutsal yol üzerinde yer alan bir tümülüsün (**Har. 4**), Hellenistik Dönem tümülüslerinden kesin olarak ayrıldığını dile getirir³¹. Bu tümülüs Erken Roma Dönemi'ne tarihlenmekle beraber, dönemin karakteristik özelliklerini taşır ve tabii olarak sonraki dönemlere örnek teşkil eder³². Aslına bakılırsa bu evrede Anadolu'da Erken Roma Dönemi'nin karakteristik özelliklerini taşıyan anıtlar seyrek olarak görülür. Bu sebeple kutsal yol üzerinde bulunan bu tümülüsün ayrı bir öneme sahip olduğu söylenmektedir³³. Tümülüsün üst dolgusu, içine bir oda mezar oyulmuş olan bir taş temel üzerine yığılmıştır. Dışarıdan, üç profilli mermer basamak ve yüksek bir krepis duvarla çevrilidir³⁴ (**Res. 9**). Kazılar sırasında bulunmuş bir heykel kaidesinin tümülüsün üzerinde duran bir heykelle ait olabileceği düşünülmektedir. MÖ 1. yy'da tümülüslerin bir krepisle çevrelenmesi ve bir heykelle taçlandırılması yaygındı ve büyük ihtimalle bu Augustus'un anıtından esinlenerek yapılmıştır (**Res. 10**). Bu tümülüs yapısı Roma galeri yolunun inşası sırasında da bozulmayarak aynı kalmış ve yolun güney kısmına dâhil edilmiştir³⁵.

Tümülüsün, çok saygı gören birine ait olabileceği gibi sadece sembolik şekilde gömülü olan bir kahramana da ait olabileceği düşünülmektedir. Pergamon'un, kurucu Hero'su Telephos veya efsanevi annesi Auge'ye ait olabileceğini ileri sürülmektedir³⁶. Harç kullanımına bakıldığında yapının Augustus dönemine tarihlendirilmesi, mümkün olan en geç inşaat tarihi olarak görülmektedir³⁷. Gömü olasılıkla Geç Antik Dönem'de tümülüsün tadilatı sırasında kaldırılmış olmalıdır³⁸.

1.1.3.2. Nekropol

Atina ve Roma örneklerinde olduğu gibi, anayollar boyunca sıralanmış mezar anıtları ve mezarlık yolları antik dönem metropollerinin ana unsurlarından biridir. Attalos Krallığı'nın başkenti Pergamon'da da, Hellenistik Dönem sınırlarında uzanan nekropol ve gösterişli mezar anıtları yer almaktaydı³⁹ (**Res. 11**). Antik dönem mezarlarının günümüze göre gözden uzak olmasının farklı anlamları vardı. Ölenler, mezarlarının düzenli ziyaret edilmesi sayesinde yakınlarının hayatında ve hafızalarında yer almaktaydı. Bu durum, ölümler

³¹ Kelp 2014, 362.

³² Kelp 2014, 362.

³³ Kelp 2014, 362.

³⁴ Kelp 2014, 362.

³⁵ Radt 2002, 224.

³⁶ Radt 2002, 224.

³⁷ Radt 2002, 224.

³⁸ Kelp 2014, 363.

³⁹ Kelp 2014, 350.

dünyasının yaşayanlar için ne anlama geldiğini göstermekle birlikte nekropol antik yaşamı yansıtan önemli öğelerden biridir⁴⁰. Mezarların donanımı, mezar tipleri, süslemeler ve ölümler için bırakılan ölü hediyeleri öbür dünya anlayışını doğrudan anlamamızı sağlar ve kent halkının daha hayattayken bile mezar olgusuna önemli anlamlar yüklediğini gösterir⁴¹. Mezarların bakımı da kişinin keyfine bırakılmış bir hizmet değildi, toplumsal kurallar vardı ve kentin sosyo-politik yaşamında önemli bir rol oynuyordu⁴².

Pergamon'daki mezarlar akropolis yamaçlarında, Ketios ve Selinos Nehirlerin vadileri ile civardaki tepelerde yer almaktaydı. Mezarlar bugünkü Bergama'nın bulunduğu Bakırçay Ovası'nda, antik kentin dışında bulunan Asklepios Kutsal Alanı'na giden kutsal yol boyunca sıralanmıştır⁴³. Bu noktada, modern yapılaşma nedeniyle nekropolden çok azının korunabildiği, yüzey buluntularının çok fazla bilgi verdiği söylenebilir. Mezar anıtları, antik dönemden itibaren özellikle Geç Antik Dönem ve daha sonraki dönemlerde ikinci bir kullanım görmüştür. Bu nedenle ikincil konteks niteliği taşıması başka bir sorun teşkil etmiştir⁴⁴. Pergamon nekropolüyle ilgili mevcut bilgiler eksik olsa da, bunların yayılması ve gelişimleri hakkında bazı fikirler edinmek mümkündür.

1.1.3.3. Erken Roma Galerisi

Bugüne kadar yapılmış araştırmalara göre Erken Roma galerisi, arka yüzü kutsal yola bakan ve mermer yapılmış bir galeridir. İmparatorluk döneminin en erken dönemine aittir⁴⁵. Kalıntıları Via Tecta'nın güneyinde halen gözükmetedir (**Res. 12**). Tarihlendirmeye yarayan bir Aiol-Korint başlığı, bir sütun tamburu üzerine oturtulmuştur⁴⁶. Başlık MÖ 2. yy'a tarihlendirilmektedir ve böylece yolun, Erken Roma Dönemi'nde yapılan genişletme çalışmalarına tanıklık ettiği düşünülmektedir⁴⁷.

1.1.3.4. Antik Çeşme

Asklepios Kutsal Alanı ve kültün odak noktası kutsal su kuyuları, havuzlar ve çeşmelerdi. Kutsal yolun üzerinde bulunan antik çeşmeler pınarlardan beslenirdi. Yol

⁴⁰ Kelp 2014, 350.

⁴¹ Kelp 2014, 350.

⁴² Kelp 2014, 350.

⁴³ Kelp 2014, 351.

⁴⁴ Kelp 2014, 351.

⁴⁵ Radt 2002, 224.

⁴⁶ Radt 2002, 224.

⁴⁷ Radt 2002, 224.

üzerinde bulunan bu çeşmeler hastaların içine girmesi için tasarlanmamıştı⁴⁸. Hastalar çeşitli kaplara su doldurur ve yıkanırldı. Çeşme suyu, özellikle şenliklere katılan ziyaretçiler tarafından içme suyu olarak kullanılıyordu⁴⁹. Pergamon Asklepion’undaki sular kutsalı çünkü içinde yıkanan herkes tanrının yardımıyla iyileşirdi⁵⁰. Bu çeşmenin önünde üstü kapalı bir şekilde tasarlanmış ve mermerden yapılmış bir tekne yer almaktaydı. Kutsal Alana gelenler bu çeşmelerden su içer ve temizlenir öyle içeriye girerlerdi. Çünkü temizlenmeden içeriye girmek yasaktı.

1.1.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini)

1.1.4.1. Festival ve Tören Alayı

Şifa tanrısı Asklepios’a duyulan sevgi ve şifa, diğer kentlerde tapınılan tanrılar gibi, belirli aralıklarla yapılan festivaller aracılığıyla gerçekleştirilirdi. Bu festivaller, hem kent halkı hem de uzaklardan gelen insanların katılımıyla gerçekleşirdi⁵¹. Bu festivalleri düzenleyen Pergamon, Kos, Epidauros gibi ünlü Asklepios kentleri, genellikle festivalleri duyurmak için diğer kentlere elçilikler gönderirlerdi⁵². Diğer kutsal alanlardaki kentlere, Asklepios festivallerine katılmak için elçilikler göndermişlerdir. Pergamon’da kutlanan festivaller diğer tüm kentlerin katıldığı bir yerdi⁵³. Bu tür festivallerde sadece dini bayramlar değil aynı zamanda popüler eğlenceler de yapılmıştır.

1.1.4.1.1. Asklepieia Festivali

Asklepios adına kutlanan festivallerden bazılarının özel bir tanımı yoktu ve sadece Asklepios isminin eklenmesiyle diğer tanrılara adanmış festivallerden ayırt edilebilmiştir⁵⁴. Genel olarak bir Asklepios alayından ve bir gece festivalinden bahsedilmektedir. Bazı şehirlerde yılda bir kez kutlanırken bazı şehirlerde ise yılda iki kez kutlanmaktaydı. Bu festivaller bazen ilkbaharda bazen de sonbaharda kutlanmaktaydı. Gün olarak Asklepios ayın 8’i ve ayın 18’de onurlandırılmıştır⁵⁵. Özellikle Pergamon’da Asklepieia bu günlerde

⁴⁸ Radt 2002, 224.

⁴⁹ Güngör 2005, 91.

⁵⁰ Güngör 2005, 91.

⁵¹ Nilsson 1955, 310.

⁵² Elsner-Rutherford 2005, 12-13.

⁵³ Şahin 2021, 67.

⁵⁴ Şahin 2021, 67.

⁵⁵ Hopkins 1945, 195-196; Deubner 1938, 72.

kutlanmıştır⁵⁶. Bu sebeple ayın 8’i Asklepios’un doğum günü olarak anılır.

Festival gününde din görevlileri kentin merkezinde buluşurlardı ve tanrıyı onurlandırmak için kentin eteklerinde bulunan tapınağa geçerlerdi. Daha sonraki dönemlerde din görevlileri tapınağa giderken tanrının heykelini yanlarında taşımayı gelenek haline getirmişlerdir⁵⁷.

Alayların organizasyonundan yetkililer sorumluydu. Erkekler, kadınlar, gençler ve hatta 7 yaş altı çocuklar da festivale katılmışlardır⁵⁸. Bununla birlikte özel günlerde, tören belirli topluluklarla, her kabilenin seçtiği erkekler ve kentin soylularıyla sınırlıydı; bu kişiler beyaz elbiseler giyer saçları kıvırcık olurdu, ellerinde Apollon için defne çelenkleri ve Asklepios için zeytin dalları vardı⁵⁹. İbadet edenler tapınağa vardıklarında Asklepios için kurbanlar sunulurdu. Festivallerde tanrının da gelip kutlamalara katıldığına inanılırdı. Zamanla tanrının varlığı herkesçe kabul edildi; daha sonra, bir taht üzerine tanrıyı temsil eden bir heykel konulması geleneksel hale getirildi⁶⁰.

Törenler ve sunular gündüz yapılan kutlamaların içeriğini oluştururken, geceleri de farklı kutlamaların devam ettiği bilinmektedir⁶¹. Pergamon’da Asklepios için yapılan törenler muhtemelen gece de devam etmiştir. Gece sokaklara çıkan insanlar tanrıdan merhamet ve sağlık dilediler ve aynı zamanda tanrıya övgüler de yapılmaktaydı. Tüm törenlerin ve festivallerin vazgeçilmez etkinliklerinden biri de ilahiler ve şarkılardır. İlahiler daha çok tapınaklarda söylenirdi. Kurban adakları ilahiler eşliğinde verilirdi. İlahiler duyguların sıcaklığını ve Asklepios’a ibadet edenlerin duygularını yansıtmaktaydı.

Asklepios’a adanan birçok festivalde önemli olan bir diğer etkinlik ise oyunlardır. Dualar ve törenlerin yanı sıra oyunlar ve yarışmalar da ritüelin bir parçasıydı⁶². Yarışmaların hakemlerine “Hellatiodikai” denilmekteydi. Asklepieia, antik dönem boyunca kutlanmıştır. Asklepios adına yapılan oyunlara ve yarışmalara kent halkı dışında çevre illerden de katılım olmuştur. Asklepios festivallerinin kentin yaşamında ne anlama geldiğinin anlaşılması oldukça zordur⁶³. Çünkü festivallere katılanlar ya da pazar günleri

⁵⁶ Schmidt 1908, 104- 116.

⁵⁷ Nilsson 1916, 311-317.

⁵⁸ Nilsson 1967, 11-317.

⁵⁹ Nilsson 1967, 410-412.

⁶⁰ Şahin 2021, 68.

⁶¹ Kern, Asklepios kültü için gecenin öneminden bahseder. Kern, 1926, 167.

⁶² Yazıtlardan bahsedilen oyunların listesi için bkz. Nilsson 1967, 413.

⁶³ Şahin 2021, 71.

için tek tip bir düzenleme söz konusu değildi.

1.1.4.1.2. Hasta Kabul Töreni ve Tedavi Yöntemleri

Asklepionlara tedavi için gelen tüm hastalar, ön ritüellerden geçerek tedavi merkezine alınırlardı. Öncelikle tapınağa alınan hastaların girişte Asklepiadesler⁶⁴ (başhekimler) tarafından ön muayeneleri yapılırdı. Sağlık durumu kötü olan hastalar, hamile kadınlar ve ölümcül hastalar tapınağa alınmazdı⁶⁵. Çünkü ölümün Asklepionlara girmesi yasaktı. Tapınağa, rahip hekimler tarafından kabul edilen hastalar kıyafetlerini ve takılarını çıkartıp, ruhsal ve bedensel arınma için banyo yaparlardı. Bu işleminden sonra beyaz elbiselerini giyer, tanrıya kurban ve adaklar sunarlardı⁶⁶. Tanrı heykelinin önünde beyaz elbiseler içinde diz çökerek dua eden ziyaretçi; tanrıya adağını sunup, dileğini tutup ve teşekkürünü ettikten sonra ilahiler söylemişlerdir⁶⁷. Bazen bu ilahlere görevli koro da eşlik etmiştir. Bu arada dışardaki ziyaretçiler daha önce tapınağa gelip tedavi olan hastaların bıraktıkları yazıt ve votivleri incelemişlerdir. Böylelikle tapınakta görecekları tedavinin kendilerini iyileştireceğine olan inançları artmıştır⁶⁸. Bazı durumlarda dilek sahipleri gece uykusuna ihtiyaç duymamış, gün içindeki törenler, şikâyetlerinin geçtiğine inanmalarını sağlamıştır.

Tapınağın açılması ayrı bir tören halinde yapılırdı. Genellikle tapındaki rahipler tarafından ışıklar söndürülür, tanrının yüzündeki örtü kaldırılarak ziyaretçilerin getirdiği yiyeceklerle beslenirdi. Daha sonra kapılar açılarak bekleyen ziyaretçiler içeriye alınır⁶⁹. Akşam olunca da aynı şekilde kapılar kapatılıp, ışıklar yakılır ve tanrının yüzü örtülerek uykuya geçmesi sağlanmıştır⁷⁰.

Asklepionlara kadınların ilgisi daha fazla olmakla beraber, anne-babaların eşliğinde çocuklar da dâhil olmak üzere her yerden, her bölgeden insanlar, her yaştan, her sosyal seviyeden erkek ve kadın başvurmuştur⁷¹. Asklepionlara geliş, hastalıklardan kurtulmak ve iyi giden sağlıkları için tanrıya şükran sunma amacı taşımaktaydı. En sık başvuru sebebi

⁶⁴ Aslepionlarda görev yapan bu hekimler, varlıklı ailelerden gelirdi. Rahip-Hekimler yıllık olarak seçilirler ve tanrı ile hasta arasındaki bağlantıyı sağlayan kişilerdir. Hastanın tedavisinde önemli rol oynarlardı.

⁶⁵ Magner 2005, 103-105.

⁶⁶ Şahin 2021, 55.

⁶⁷ Akça 2013, 18.

⁶⁸ Akça 2013, 18.

⁶⁹ Akça 2013, 18.

⁷⁰ Akça 2013, 18.

⁷¹ Akça 2013, 17.

hastalıktan ve sakatlıktan kurtulmaktı⁷². MÖ 4. yy'da en erken kaydedilen vakalar arasında körlük, kısırlık, kellik, sağırılık, uzamış gebelikler, felç, gut, konuşamama, iltihaplı yaralar, tümör, böbrek taşları, mide ülseri, apseler gibi hastalıklar bulunmaktadır. Bunlar tipik olarak ölümcül rahatsızlıklar değil tekrarlayan veya devam eden kronik rahatsızlıklardır.

Asklepionlarda hastalıkların kısmen ve tamamen düzelmesi telkin sonucunda olurdu⁷³. Tapınağa kabul edilen ve ön ritüellerden geçen hastalar, uyku odalarına girmeden rahip hekimler tarafından telkin ve tavsiyeler verilirdi. Hastaya, uyumadan önce yapılan dini ritüeller ve ona aşılana düşünceler sayesinde hastanın maneviyatı yükselir ve telkine açık bir hale getirilirdi. Bu şekilde psikolojik olarak rahatlayan hasta iyileşme konusunda kendini motive ederdi. Bazı rüyalar (incubasyon) hastayı doğrudan etkilemiş, psikolojik olarak rahatlatmış ve hasta iyileşmiştir. Ancak bazı rüyalar verdiği mesajlar hasta tarafından anlaşılmadığı için Asklepiadlar tarafından yorumlanmış ve hastaya ona göre tedavi yöntemleri uygulanmıştır⁷⁴. Asklepiadlar tarafından önerilen tedavi yöntemleri arasında çoğunlukla güneşle tedavi (heliotrapi), telkinle tedavi (psikotrapi), çamur banyosu (terrotrapi), sıcak su banyoları (hidrotrapi) yer almaktaydı⁷⁵. Ayrıca tedavi yöntemleri arasından eskiden beri var olan cerrahi işlemler, kan alma ve gözlere ilaç uygulaması gibi basit uygulamalar da yapılmıştır⁷⁶. Asklepiadların uyguladığı bu tedaviler dışında, beden ve ruh sağlığı, tapınakta tanrıya dua etme yani inançla tedavi (teotrapi), sporla tedavi (jimnotrapi), tiyatro gösterileri (teatrotrapi) ve müzik dinletileri (musucotrapi) gibi yöntemler de kullanılarak hastaların iyileşmesi hızlandırılmıştır.

Asklepionlar her ne kadar dini gizemlere bürünmüş olsa da tıbbın gelişiminde etkili olan kurumlardır. Genel olarak Asklepionlarda uygulanan tedavi yöntemleri mucizevi olaylar değildir. O dönemin şartlarında yetersiz tıp bilgisine ve imkânsızlıklara rağmen önemli tedaviler gerçekleştirilmiş ve uzun süreli çalışmalar sonucunda yeni ilaçlar ve tedavi yöntemleri bulunmuştur. Ayrıca rahip hekimler yeniliklere teşvik edilmiştir.

⁷² Akça 2013, 17.

⁷³ Harris 2009, 184-185.

⁷⁴ Rahip hekimler hastaların iyileşmesinden önemli rol oynamışlardır. Hastaların iyileşmesi için tanrı Asklepios ve çocuklarının maskelerini takarak geceleri gezmişlerdir. Rüyasında tanrı Asklepios'u gördüğünü düşünen hastalarda iyileşeceği düşüncesiyle büyük bir rahatlama yaşamışlardır. Neuburger 1906, 141.

⁷⁵ Eriş- Altuğ- Karaçoban- Çelik 2010, 12-13.

⁷⁶ Jackson 1999, 142-145.

1.2. Ephesos-Artemision Kutsal Yolu

1.2.1. Tarihi Coğrafyası

Ephesos antik kenti İzmir sınırları içerisinde yer alıp yaklaşık 80 km güneyde, Selçuk İlçesi'ne yakın bir yerde konumlanmıştır. Kuzeyinde Torbalı, doğusunda Germencik güneyinde ise Kuşadası ile sınırlanan kent, Rumların Lepre adını verdikleri Panayır Dağı'nın güney ve batı etekleri ile Koressos (Bülbül) Dağı'nın kuzey etekleri arasında kurulmuştur⁷⁷ (**Har. 5**). Kaystros (Küçük Menderes) Irmağı'nın Ege Denizi'ne dökülen yerde kıyıya sınırı olan bir liman kenti; zamanla nehrin alüvyonlarla dolmasından dolayı kıyıdan birkaç km uzaklaşmıştır. Arkaik ve Klasik dönemde kentin kıyı şeridi bugünkünden 9 km, Roma limanı ise 6 km uzaklıkta bulunmaktaydı⁷⁸. Ephesos antik kenti doğudan batıya doğru geniş bir vadide yer almaktadır. Batı tarafından bakıldığında Samos Adası ve Ege adaları görülmektedir⁷⁹. Strabon bu bölge için önceleri Lelegler ve Karların yaşadığını sonrasında İonlar tarafından iç kesimlere doğru sürüldüğünden bahseder⁸⁰. Herodotos ise Ephesos'un on iki İon kentinden biri olduğunu söyler ve kenti yeryüzünün en güzel gökyüzü altına yapılmış kent olarak görür⁸¹. Heraclides Ephesos'un Amazonlardan birinin adını aldığını söyler⁸².

Ephesos Müzesi tarafından 1995 yılında Arvalya ve Çukuriçi höyüklerinde yapılan kurtarma kazıları sonucunda Ephesos ve çevresinin en eski yerleşimin Neolitik Dönem'e kadar gittiğini göstermiştir⁸³. Bu döneme ait ilk bulgular Ephesos, Aydın ve Selçuk yol üçgeni içinde, Magnesia Kapısı'na yaklaşık 500 m uzaklıktaki Çukuriçi höyükte tespit edilmiştir. Höyükten yapılan arkeolojik kazılar sonucunda çok sayıda obsidyen alet ve çanak-çömlek bulunmuştur. Bunun yanı sıra yapı evrelerine ait evler de gün yüzüne çıkarılmıştır. Antik kaynaklar, Ephesos Kenti'nin, MÖ 2. binyılın ikinci yarısında kurulduğunu göstermektedir. 1960 yılında Ayasuluk tepesinde yapılan kazılarda tespit edilen Miken mezarı bunu belgeleyen ilk buluntulardandır⁸⁴. Strabon'un⁸⁵ aktardıklarına göre "Ephesos, Atina kralı Kadros'un oğlu Androklos tarafından kurulmuştur. Androklos

⁷⁷ Bellibaş 2015, 7.

⁷⁸ Aygel 1959, 7-8; Külzer 2011, 29.

⁷⁹ Texier 2002, 156.

⁸⁰ Strabon, XIV.1.3.

⁸¹ Hdt, I.142.

⁸² Heraclides, 66.

⁸³ Evren - İçten 1998, 118.

⁸⁴ Büyükkolancı 1998, 69.

⁸⁵ Strab, XIV. 1.21.

bölgeye geldiğinde Kariyalılar ve Lelegleri kovup yanında getirdikleri insanları bölgeye yerleştirmiştir”.

Kent MÖ 6. yy ilk yarısında Lydia Kralı Kroisos tarafından işgal edilmiştir⁸⁶. Fakat çok kısa bir süreliğine Lydia egemenliğinde kalmıştır. MÖ 546 yılında Ephesos, Pers Kralı Kyros’un egemenliğinin altına girmiş ve MÖ 334 yılına kadar Pers egemenliğinde kalmıştır⁸⁷. Antik kaynaklar sayesinde Ephesos Artemis kültünün, kent yerleşiminin öncesinde var olduğunu gösterir. Artemision’da yapılan kazılar sonucunda, İyon kolonizasyonundan önce burada bir kutsal alanın olduğunu kanıtlamıştır⁸⁸. Artemision’un Ephesos’a bağlı bir kutsal alan olduğu bilinmektedir (**Har. 6**). Strabon, tapınağı Khersiphron adında bir mimarın yaptığından bahseder⁸⁹. İon düzeninde yapılmış bir tapınaktır⁹⁰. Kroisos’un Didyma Apollon tapınağına alternatif olsun diye bu tapınağa çok önem verdiği ileri sürülmektedir. Bağışlar yapmış ve halkın tapınak çevresine yerleşmesine izin vermiştir. Tapınak MÖ 356 yılında öyle büyük bir yangın geçirmiş ki yerine yenisinin yapılması kararlaştırılmıştır⁹¹ (**Har. 7**).

1.2.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri

Bugün Ephesos’u Artemision’a bağlayan kutsal bir yol bulunmaktadır. Pyrtaneion’dan başlayıp Kuretler Caddesi’nden Herakles kapısından geçerek kentin kuzey kapısından geçerek Artemision’a varılır (**Har. 8**). Panayır Dağı ve Bülbül Dağı kesişimin üzerinde bulunmaktadır. Artemision, Ephesos kentinin kuzeyinde, kente yaklaşık 2 km uzaklıkta 6,80 ve 10 m genişliğinde Magnesia Kapısı ve Koresos Kapılarıyla bağlantılı olan bir caddedir⁹². Yayaların kullandığı sütun sırasının genişliği 3,50-4,50 m arasında değişmektedir. Yol, küçük çakıl taşları döşeli olup üst kısmı mermerle kaplıdır (**Res. 13-14**). Alt kısmında ise atık suları dışarıya atmak için kanallar mevcuttur⁹³. Ana caddeye bağlanan tali yolların ızgara planlı bir şekilde bağlanması ilgi çekicidir.

⁸⁶ Hdt, I.24.

⁸⁷ Scherrer 2000, 17.

⁸⁸ Paus, 7.2.6; Forstenpointner - Kerschner - Muss 2008, 33-46.

⁸⁹ Strabon, XIV.1.3.

⁹⁰ Vit. de Arch, 7.0.16

⁹¹ Strabon, XIV. 1.22; Muss 2008, 53.

⁹² İncesu - Sarıbaş 2022, 180.

⁹³ İncesu - Sarıbaş 2022, 180.

Araştırma tarihine bakıldığında Via Sacra⁹⁴ olarak Kuretler Caddesi tanımlaması çok erken tarihlere dayanır. Epigrafiik bilgiler esas alınarak çoğunlukla geçit törenleri; Ephesos'tan başlayıp Panayır Dağı'nı dolanarak Ephesos'a ve Ortygia'ya kadar uzanan Arkaik – Klasik döneme ait olduğu varsayılan bir nekropol boyunca devam etmektedir⁹⁵. Buradan da Arvalya Vadisi'ni geçerek Artemision'a varılmaktadır. Erken veriler, Kuretler Caddesi'nin bulunduğu alanda özellikle Panayır Dağı'nın evresinin, Anadolu halklarının⁹⁶ ana tanrıçası olan Kybele'ye ait kutsal yol olduğu bilinmektedir⁹⁷. Ephesos'un kuruluş hikâyesine göre İonlar Anadolu'ya geldiklerinde yeni bir kent kurup Artemision'nun ilk inşa edildiği yerde kutsal alanlarını kurdukları bilinmektedir⁹⁸. Özellikle Lydia Kralı Kroisos tek tanrıça hâkimiyetini kurmak ve dini g oluşturmak için Tanrıça Artemis'i ne ıkarmıřtır⁹⁹. Tanrıça Artemis'in meşrutiyet kazanması için ana tanrıça Kybele'nin kutsal yolu üzerinde önemli stratejik noktalara Artemis için kutsal alanlar yapılır ve Panayır Dağı nekropol çevresindeki Via Sacra Artemis kutsal yolu olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu kutsal alanlardan en önemlisi Zeus ve Leto'nun kızı olan Artemis'in doğum yeri olan Via Sacra'nın bir kolu Ortygia'dır¹⁰⁰. Kuretler Caddesi'nin batı ucundan bulunan Ortygia, Celsus kütüphanesinin bulunduğu alandan başlayarak batıya devam eder¹⁰¹. Kutsal alanlardan biri de Via Sacra'nın en yüksek noktasında bulunan Prytaneion'un yakınındadır. Bunların yanında, Via Sacra boyunca Artemis yazıtları yer almakta ve tören yolu boyunca durakları işaret ettiği düşünülmektedir. Törenler olunca Artemis'in lleri ziyaret edip onları kutsadığı dřnlmektedir¹⁰². Via Sacra üzerinde bulunan Prytaneion'un yakınında ve Ortygia'da Artemis sunakları yerleştirildiği ve üzerinde mezarlar bulunan bu iki noktayı birleştiren aksın Artemis'e adanan kutsal yol olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi Kybele'ye adanan kutsal yol zamanla Tanrıça Artemis zafer yolu olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönüşüm Artemis'in, Ephesos'un tüm tanrıları ve Kybele'de dâhil üstünlüğünü ve gücünü gstermektedir¹⁰³.

⁹⁴ Via Sacra terimi Panayır Dağın doğusundaki mezarlar caddesi veya stoa anlamına geldiğini söyleyen JT Wood'a kadar gitmektedir. Wood 1877, 124.

⁹⁵ Waldner 2020, 21.

⁹⁶ Strabon, Kariahlılar ve Leleglerin İon kolonilerinin bölgeye gelmeden önce yaşadıklarını söylemektedir. Strab, XIV.1.3.

⁹⁷ Knibbe 2004, 142-144.

⁹⁸ Dionysius, 4.25,3.

⁹⁹ Knibbe 2004, 143.

¹⁰⁰ Knibbe 2004, 143-44.

¹⁰¹ şimşek 2014, 71.

¹⁰² Knibbe 2004, 144.

¹⁰³ Knibbe 2004, 143.

Avusturya Arkeoloji Enstitüsü başkanlığında 19. yy sonlarından günümüze kadar yürütülen araştırmalar sonucunda “Kuretler Caddesi” keşfedilmiştir (**Har. 9**). 1903/4 yıllarında Heberday tarafından başlatılan kazılar Kuretler Caddesi’nin kuzeybatı ucunda bulunan Mithridates Kapısı’nın çevresinde başlatılmıştır. Açığa çıkarılan yapının duvarlarında ilk iki kesme taş sırası orijinal olarak kalmış, Hristiyanlık döneminde çeşmeye dönüştürülmüş ve daha sonrasında bir deprem sonucunda yıkılmıştır¹⁰⁴. Takip eden yıllarda J. Keil tarafından devam ettirilen kazılar; Kuretler Caddesi’nin kuzeybatı ucunda, özellikle kütüphanenin bulunduğu meydana Magnesia Kapısı’na uzanan aks üzerinde gerçekleştirilmiştir. Hadrianus Kapısı, Androklos Heroonu, Arsinoe Oktagon’unu ve Kuretler Revak’ı olarak bilinen yapılar ortaya çıkarılmıştır. Magnesia Kapısı’nın bulunduğu aks üzerinde Kuret unvanı verilen Artemis rahiplerinin adlarının yazılı olduğu sütun tamburların bulunmasıyla bu cadde Kuretler Caddesi adını almıştır¹⁰⁵. İkinci Dünya savaşıdan sonrasında kazılar Franz Miltner başkanlığında yeniden başlatılmıştır. Miltner özellikle Kuretler Caddesi’ne yoğunlaşmış ve Bizans kentini ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Bu yol üzerinde birçok yapı ortaya çıkarmıştır. Son olarak 2009 yılında Ladstätter göreve başlamış ve Kuretler Caddesi’nde çıkan yapıların restorasyonu yapmıştır. Bugün Kuretler Caddesi olarak bilinen yol erken dönemlerden beri tanrıçalara adanmış bir kutsal yoldur. Önceleri Anadolu’nun tanrıçası Kybele için kullanan bu yol daha sonra Tanrıça Artemis için kullanılmaya başlanmış ve Artemis için kutsal yapılarla donatılmıştır. Roma ve Bizans dönemlerinde de sıkça kullanılmıştır. Bu nedenle Kuretler Caddesi her dönem dini ve politik bir güç haline gelmiştir.

1.2.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler

1.2.3.1. Magnesia Kapısı

Magnesia Kapısı tahrip olmasına rağmen kentin diğer kapılarına oranla en iyi korunmuş olan yapılarından biridir (**Res. 15**). İlk olarak MÖ 3. yy’a inşa edilmiş olan kapı, bir yazıta göre İmparator Vespasian tarafından MS 69-79 yıllarında onarılmış ve Onurlandırma Kapısı olarak bir zafer takına dönüştürülmüştür¹⁰⁶. Kazılardan ele geçen bir yazıttan Artemision’dan başlayan kutsal yolun; Magnesia Kapısı’ndan tiyatroya oradan da stadyumun batı ucundaki Pion kapısından geçerek Artemis Tapınağı’na ulaştığı

¹⁰⁴ Wilberg-Theuer- Eichler- Keil, 1953, 42.

¹⁰⁵ Thür 2004, 157.

¹⁰⁶ Erdemgil 1998, 33.

anlaşılmaktadır¹⁰⁷. Yani Artemision törenleri için bu kapı kullanılmaktaydı ¹⁰⁸. Magnesia Kapısı, Magnesia kentine 30 km uzaklıkta olup iki kent arasında bir yol yer almaktadır¹⁰⁹. Bundan dolayı buraya Magnesia Kapısı denilmektedir¹¹⁰.

1.2.3.2. Prytaneion

Ephesos Devlet Agorası'nın kuzeyinde yer alan Prytaneion olduğu kesin olarak söylenebilen önemli bir yapı inşa edilmiştir¹¹¹. 1955-1956 yıllarında F. Miltner tarafından tespit edilmiştir. Ephesos'taki 1170 m² büyüklüğünde, Augustus Dönemi'nde yapılmış Prytaaneion, hatları açık olan ve ilk kez Geç Antik Dönem'de kompleks haline gelen bir plana sahiptir¹¹² (**Res. 16**). Yapının güneyinde ana giriş bulunmakta ve bu ana girişten 18,40 x 21,65 m boyutunda 14 sütunlu tamamlanabilen İon düzenindeki triporticus biçimindeki bir ön avluya açılmaktadır¹¹³. Avlunun ortasında Traianus Dönemi'nden itibaren büyük Artemis Heykeli'nin kaidesi olarak işlev görmüş bir temel yer almaktadır¹¹⁴.

Ön avlunun kuzeyinde stoa'nın dor düzenindeki cephesi Prytaneion'a açılır. Yapıya tamamen hâkim olan dor düzenindeki cephe saçaklığı bulunur¹¹⁵. Prytaneion'da görevli olan din adamların isimleri (Kuretlerin) ve dini metinlerin, altı dorik sütunların üzerinde yazılıdır¹¹⁶. MS 4. yy sonunda Kuretler Caddesi ismini bu sütunlardan aldığı ve sonraki dönemlerde söz konusu mimari buluntular Skholastikia Hamamı'nın yapımında yeniden kullanıldığı anlaşılmıştır. Prytaneion, kentin dini seremonilerinin, önemli kabul törenlerinin ve ziyafetlerin yapıldığı yer olarak tanımlanır¹¹⁷. Yapının içinde sürekli yanan bir ateşin olduğu Hestia Boulaia Tapınağı bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar sonucunda tespit edilen eserlerden dolayı Augustus Dönemi'ne tarihlenen yapının Lysimakhos Dönemi'nde kullanılan Prytaneion olduğu düşünülmektedir. Festivallere katılacak olan din adamları, kentin önde gelenleri ve halk Prytaneion'da toplanır, burada bazı törenler gerçekleştikten sonra toplanan insanlar kutsal yolu kullanarak Artemision'a doğru yola çıkarlardı¹¹⁸.

¹⁰⁷ Erdemgil 1998, 33.

¹⁰⁸ Erdemgil 1998, 33.

¹⁰⁹ Koçak 2019, 362.

¹¹⁰ Önen 1985, 13.

¹¹¹ Steskal-Ladstatter 2009, 127.

¹¹² Steskal-Ladstatter 2009, 127.

¹¹³ Steskal-Ladstatter 2009, 128.

¹¹⁴ Steskal-Ladstatter 2009, 128.

¹¹⁵ Ülbeği 2019, 44.

¹¹⁶ Steskal-Ladstatter 2009, 128.

¹¹⁷ Steskal-Ladstatter 2009, 129.

¹¹⁸ Steskal-Ladstatter 2009, 129.

1.2.3.3. Memmius Anıtı

C. Memmius Anıtı 1957-1958 yıllarında ortaya çıkarılmıştır. O dönemde kazının gidişatı ve planlaması Franz Miltner'in yönetimindeydi. 1957'deki kazının amacı, açıkta kalan Kureter Caddesi'ni, daha doğudaki Scholastiki Hamamı'na kadar takip etmek ve Prytaneion'daki kazı alanıyla bağlantı kurmaktır¹¹⁹. Kureter Caddesi'ndeki çalışmalar Prytaneion bölgesinde başlatılmıştır. Miltner, sözde sütunlu kapıda (ana binanın kuzeyinde uzanan ve iki kabartma sütunla çevrili olan Prytaneion'a erişim rampasının başlangıcı anlamına gelir) başka bir çalışma grubu kurmuştur. Prytaneion ile bağlantıyı oluşturmak için doğuya doğru kazı çalışmalarına başlamıştır¹²⁰. Birkaç gün içinde çok sayıda temel kalıntıları saptayan Miltner, 1958 yılında çalışmaları bu anıtın olduğu yerde yoğunlaştırmıştır. Biriken moloz taşlar kaldırılmış ve orijinal seviye ulaşılmıştır.

Memmius Anıtı, Kureter Caddesi'nin Domitian Meydanı ile birleştiği köşenin kuzeydoğusunda yer almaktadır. C. Memmius anısına inşa edilmiş kare plana yakın dört mermer üzerine yükselen bir yapıdır¹²¹ (**Res. 17**). Kazı sırasında; Latince arşitrav parçaları¹²² Memmius ailesine ait resimler ve Memmius'un özelliklerinin kişileştirilmiş betimlemelerini içeren mimari parçalar bulunmuştur¹²³. Yapının orijinal halinin apsis şeklindeki süslemeler ve köşe sütunları üzerindeki heykellerden oluştuğu düşünülmektedir. Kemerli kapıların üzerinde dörtgen şeklinde beşer heykelcikten oluşan süslemeler bulunmaktadır. Anıtın çatı kısmının da konik şeklinde yapıldığı düşünülmektedir¹²⁴.

1960'da Bammer'in önerisi üzerine çıkan mimari parçaları beton parçalarıyla birleştirerek sergilemişlerdir. Bugüne kadar bu yapı üzerinde iki farklı değerlendirme yapılmış. İlk değerlendirme Bammer'e ait olup yapının Roma Dönemi için politik bir simge olduğunu savunur. Basamaklar üzerinde yükselen tek katlı yapı olduğunu ve orijinal yüksekliğinde sergilenmesinin mümkün olmadığını vurgulamıştır¹²⁵. Birbirinden bağımsız olan bu mimari parçaları beton elemanlar üzerinde birleştirerek sergiler. Bir diğer değerlendirme ise Outschar Primadil'e aittir. Yapının iki katlı olduğunu ve bir üst örtüyle

¹¹⁹ Alzinger 1971, 9.

¹²⁰ Alzinger 1971, 9.

¹²¹ Scherrer 2004, 6.

¹²² Bammer 1971, 11.

¹²³ Outschar 2000, 96.

¹²⁴ İncesu-Sarıbaş 2022, 180.

¹²⁵ Bammer 1972-1975, 393.

sonlandığını dile getirmiştir ¹²⁶. Yapının hem Hellenistik özellikler taşıdığını hem de Batılı özelliklerin bir arada olduğunu yani geleneği sürdürdüklerini ileri sürmüştür. Bununla birlikte ve aynı zamanda yeniliklerin de olduğu bir mimari yapı olduğunu savunmuştur ¹²⁷. Memmius Anıtı yeni biçimiyle Kureter Caddesi'nin batı ucunda yer almakta ve yapıya ilişkin arkeolojik bilgi üretimi devam etmektedir.

1.2.3.4. Herakles kapısı

Herakles Kapısı, Celsus Kütüphanesi'nden Kureter Caddesi'ne doğru ilerlendiğinde caddenin bitiminde yer alır (**Res. 18**). MS 4. yy da son halini aldığı bilinen kapı, günümüzde oldukça az korunmuş¹²⁸. İki katlı bir kapı şeklindedir. İlk kattaki büyük kemerin üzerinde 6 tane sütun yer almaktadır¹²⁹. İkinci kattaki 6 sütundan ikisinin üzerinde Nemea Aslanı postu giyimli Herakles kabartmaları bulunur¹³⁰ kapı adını burdan almaktadır. Herakles Kapısı, Kureter Caddesi'ni daraltan ve sadece yaya geçişine imkân veren bir genişliktedir. Festivallerde Prytaneion'da toplananlar bu kapıdan geçerek Artemision'a doğru devam ederlerdi.

1.2.3.5. Traianus Çeşmesi

Kureter Caddesi'nin doğu kısmında yer alan çeşme dikdörtgen planlıdır. 2. yy başlarında Ti. Cladius Aristion ve eşi, Iulia Lydia Laterane yaptırmıştır ¹³¹. Çeşmenin arşitravında yer alan yazıta göre İmparator Traianus onuruna yapılmıştır ¹³². İnce detaylarıyla dikkat çeken çeşmenin 1950'li yıllarda yapılan kazılar sonucunda kanatları ve sütunları tespit edilmiştir (**Res. 19**). Thür; yapının theatrical scaenae frons tarzında yapıldığını, iki katlı yan kanatları dışa taşan bir şekilde tasarlandığını ve yapıda Dionysos figürleri gibi çıplak erkek heykellerin olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca İmparator Traianus'un dev bir heykeliyle benzerlik gösterdiğini de dile getirmiştir ¹³³. Thür'e göre Ephesos'ta e theatrical scaenae frons tarzında yapılan tek çeşme yapısıdır. Aurenhammer'e göre çeşme yapısında farklı dönemlere ait pek çok farklı heykelin olması, Geç Roma

¹²⁶ Outschar 1990, 57-85.

¹²⁷ Outschar 1990, 83.

¹²⁸ Arinç 2020, 29.

¹²⁹ İnel 1989, 37.

¹³⁰ İnel 1989, 37.

¹³¹ Quatember 2011, 100.

¹³² Thür 2000, 116.

¹³³ Thür 2000, 116.

Dönemi’nde değişim geçirdiğini göstermektedir¹³⁴. Heykellerden akan sular 11.90 x 5.40 m ölçülerindeki havuzda toplanır ve biriken suların yola bakan tarafında delikler mevcuttur. Cadde temizlenmek istendiğinde o deliklerdeki tıplar açılır ve suların caddeye akması sağlanır¹³⁵.

Çeşmenin ayağa kaldırılması, Pellionis ve Mach tarafından geliştirilen bir öneri sayesinde yapılır¹³⁶. Yapıya ait kaide, sütun, arşitrav ve sütun başlıkları gibi mimari elemanlarını, antik döneme göre bu bileşenler bir araya getirilerek sergilenir. Birçok mimari eser eksikliğinden dolayı orijinal mimari eserler, siyah çimentoyla yapılmış yeni mimari eserlerle birleştirilerek sergilenmiştir. Böylelikle yeni ve eski mimari eserler birbirinden ayrıştırılarak yapının modern bir müdahale sonucu inşa edildiğini göstermiştir. Roma Dönemi’nde çeşmelerin amacı; genellikle imparatorların adını anıtsal bir yapıda yaşatmak, halkın su ihtiyacını karşılamak ve kente gelen ziyaretçilerin su ihtiyacını gidermek olduğu söylenebilir.

1.2.3.6. Hadrianus Tapınağı

Tapınak Ephesos Devlet Agorası ve Tetragonos arasında uzanan Kuretler Caddesi üzerinde yer almaktadır. Yapı 1956 yılında Franz Miltner ve ekibi tarafından gün yüzüne çıkarılmıştır¹³⁷. Caddeye bakan bir portik ve arkasındaki naostan oluşmaktadır¹³⁸ (**Res. 20**). Kazılar sonucunda, kentin kuruluş hikâyesini anlatan friz blokları keşfedilmiş¹³⁹. Tapınağın ön cephesinde, “Suriye Stili” alınlık ve kapının üstündeki asma filizleriyle çevrelenmiş kadın kabartmaları göze çarpar. Miltner, yapının neokoros olduğunu söyler. Miltner yapının özellikle naos ve portik arasındaki duvarda yer alan friz blokların¹⁴⁰ önemli olduğunu açıklar¹⁴¹. Kazılarda bulunan ithaf yazıtından anlaşıldığı üzere Asiarkhos Publius ve Vedius Antoninus Sabinus tarafından yaptırılan tapınak Artemis Ephesia’ya İmparator Hadrianus’a ve Ephesos halkına adanmıştır¹⁴².

¹³⁴ Aurenhammer 2004, 273.

¹³⁵ İncesu-Sarıbaş 2022, 181.

¹³⁶ Keil 1964,122.

¹³⁷ Miltner 1959, 264-175; Miltner 1960, 64-76.

¹³⁸ Miltner 1959, 264.

¹³⁹ Kentin kuruyucusu Androklos’un da frizleri de keşfedilmiştir.

¹⁴⁰ Aurenhammer friz bloklarındaki farklılıklardan dolayı yapının bir deprem sonrası yeniden inşa edilmiş olacağını söyler. Aurenhammer 2005,269.

¹⁴¹ Miltner 1959, 373.

¹⁴² Miltner 1959, 265-266.

Tapınak, arşitrav bloğunun üzerindeki yazıtın incelemesi sonucu MS 118-119 yılları arasına tarihlendirilmiştir¹⁴³. Prostýlos planlı olan tapınak Korinth düzeninde yapılmış ve yaklaşık kare planlıdır¹⁴⁴. Tapınağın birçok mimari parçaları bulunmuş fakat çatı kısmına ulaşılmamıştır. Tapınak üzerinde betimlenen kabartmalar tapınakla paralel olarak MS 118-119 yıllarına tarihlendirilmiştir. En önemli kabartma grubu ise Ephesos'un, koruyucu olan Androklos'un yaban domuzunu öldürerek kenti kurma mitolojisi oluşturmaktadır.

Tapınak muhtemelen depremlerden zarar görmüş ve yapım tarihiyle ilgi tartışmalı olan ikinci bir inşa dönemi söz konusudur. Tapınağın ikinci inşasında orijinal mimari parçalar kullanılmıştır¹⁴⁵. Onarımdan sonra muhtemelen tapınağın caddeye bakan cephesinin önüne heykeller konulmuştur¹⁴⁶ (**Res. 21**). Böylelikle Roma İmparatorlarından Diocletianus, Constantinus, Maximianus ve Galerius kaideleri günümüze kadar gelebilmiştir.

1.2.3.7. Skholastika Hamamı

Bazilika yapısının doğusunda bulunan hamam yapısının, Kuretler Caddesi'ndeki Hadrianus Tapınağı'nın bulunduğu yerde de bir girişi bulunmaktadır. MS 1. yy sonu 2. yy başlarına tarihlendirilmektedir¹⁴⁷. Fakat yapı içindeki 40 m'lik uzun koridor üzerindeki mozaikler ise MS 5. yy özellikleri göstermektedir. Bu evrede Hristiyan olan Skholastika adında zengin bir kadının hamamı geniş bir ölçüde restore ettiği saptanmıştır. Mermer bloklardan inşa edilmiş olan bu yapı, standart olarak frigidarium, tepidarium ve caldarium bölümlerinden oluşmaktadır. Hamamın doğu girişinde yapıyı restore eden Bayan Skholastika'nın niş içinde heykeli sergilenmektedir (**Res. 22**). Hamam ilk yapıldığında üç katlı olup sonradan üst katları yıkılmış. Miltner üst katların kadınlar için yapıldığını savunur. Yapının Latrina ve Aşk Evi olarak bilinen yapılarla da bağlantısı vardır¹⁴⁸.

¹⁴³ Akurgal 2003, 340.

¹⁴⁴ Gülbay 2009, 116-117; Kâğıtçı 2011, 43.

¹⁴⁵ Scherrer 2000, 118.

¹⁴⁶ Gülbay 2009, 117; Kâğıtçı 2011, 44.

¹⁴⁷ Arinç 2020, 34.

¹⁴⁸ Scherrer 2000, 120.

1.2.3.8. Oktagon Mezarı

Anıt mezarın kazı çalışmaları ve araştırmaları 2005 yılında başlamıştır¹⁴⁹. Kuretler Caddesi'nde yer alan yapı bir anıt mezar olup MÖ 1. yy tarihlenmektedir¹⁵⁰. Yapı tonozlu bir mezar odasıdır. Üstü harçlı duvar örgüsü yanında kare planlı bir podyuma sahip ve etrafı mermer kaplama ile yapılmıştır. Üstünde girlandlı frizi olan sekizgen çekirdekli piramitli bir çatıya sahip korinth düzeninde sütunları olan bir zafer anıtıdır (**Res. 23**). Mezara gömülü kişi, büyük ihtimalle Ephesos'ta öldürülen IV. Kleopatra'nın küçük kız kardeşi olmalıdır¹⁵¹. Uzunluğu 9 m, yüksekliği 3,40 m olan kaide üç basamak üzerinde yükselmektedir. Üstteki yapı sekizgen bir peristasis ile çevrili, sekiz köşesi olan kapalı bir celladan oluşur (**Res. 24**).

Cellanın çevresine bir oturma bankı yerleştirilmiş ve cella duvarının podyumu üzerinde Korinth düzeninde başlıklar yer almaktadır. Frizin üzerinde akanthus yaprakları, palmye yaprakları ve grifonlar yer almaktadır. Aralarında sekizgen biçimli taşların bulunması, anıtın üst kısmının sekizgen biçimli taş basamaklarla kapatılmış ve ucunda küre olan çatı ile örtülü olduğunu düşündürmüştür. Arka taraftan bir geçitten girilebilen mezar odasında, sade bir mermer lahdin içinde 15-16 yaşlarında bir genç kıza ait iskelet bulunmuştur. Yapının bezeme unsurlarına bakıldığında, MÖ. 50-20'li yıllar stilistik özelliklerini yansıttığı için bu mezarın Ptolemaios Hanedanından IV. Arsinoe'e ait olabileceği düşünülse bile konuyla ilgili kesin bir bilgi elde edilmemiştir¹⁵².

1.2.3.9. Curetler Caddesinin Üzerinde Bulunan Diğer Önemli Mezar Yapıları

Hellenistik Dönem'de ayrıcalıklı kişilerin mezarları genellikle kent içinde yer almaktaydı. Halk ise kent dışındaki nekropollere gömülürdü. Sonraki dönemlerde özellikle Hristiyanlıkla beraber bu konuda bir değişiklik meydana gelmiştir. Artık mezarlar kent içlerine ve kilise gibi dini içerikli kutsal alanların yanına yapılmaya başlanmıştır. Özellikle Ephesos'da şehir merkezine yapılan anıt mezarlar genellikle ayrıcalıklı kişiler için yapılmıştır¹⁵³. Şehrin içine yapılan mezarlar ise kentin en önemli ve gösterişli yerlerine yapılmıştır. Mezarlar, ölen kişinin gücünü ve ihtişamını yansıtacak şekilde inşa edilmiştir. Kuretler Caddesi'nin üzerinde yer alan sekizgen planlı Oktagon Anıt Mezarı, bu tipteki mezarlar için iyi bir örnektir. Bu anıt mezarın batısında Androklos'un Heroon'u yer

¹⁴⁹ Thür 2005, 355-362; Ladstätter 2012, 31.

¹⁵⁰ Berns 2003, 197.

¹⁵¹ Karwiese 1998, 608.

¹⁵² Scherrer 2000, 124.

¹⁵³ Henry 2011, 246.

almaktadır. Mezar, bir çeşme ve bir mezar odasından oluşmaktadır¹⁵⁴.

Kent içinde yer alan bir başka anıt mezar ise C. Sextillius Polia için yapılan anıt mezardır. C. Sextillius Polia Ephesos için su kaynaklarını kente getirdiği için çalışmalar yapmış ve halkın sevgisini kazanmıştır. Bundan dolayı anıt mezar su kaynağına yakın bir yere yapılmıştır. Kent içinde bu gösterişli mezar anıtların yapılması, soylu sınıfın arasındaki rekabetin imparatorluk döneminde de artarak devam ettiğini ortaya koymaktadır¹⁵⁵. Ephesos’da teknik bakımdan incelenen bu tip mezarların, Roma Dönemi’ne ait mimari özellikler yansıttığı görülmektedir. Örneğin şehir surları içinde kalan ve Kureterler Caddesi’nin kuzeybatı kısmında yer alan Iulius Celsus Palemeonus adına yapılan anıt mezarın üzerine, MS 2. yy ilk çeyreğinde çok görkemli bir kütüphane yapılmıştır. Bu alanda, geçen yüzyılın başından itibaren kazı çalışmaları gerçekleştirilmiş ve yapının sağlam mimari parçaları restore edilerek 1970 yılında yapı ayağa kaldırılmıştır. Ephesos kentinin önde gelenlerinden olan Celsus adına kent içine yapılan bu kütüphane ve mezar anıtı, kent için her dönem sembolik bir anlam taşımıştır. Anıtsal yapı taşıdığı bu olağanüstü önem nedeniyle kent için bir itibar mezarı olarak kabul edilmektedir¹⁵⁶.

1.2.3.10. Tiyatro

Kentin önemli olan iki caddesinin kesiştiği noktada yer alan tiyatro, stadionun güneyinde yer alır¹⁵⁷. Panayır Dağı’nın eteğinde Artemision’a giden kutsal yol üzerinde bulunmaktadır¹⁵⁸ (**Res. 25**). Lysimakhos Dönemi’ne ait¹⁵⁹ olan tiyatro sonradan Roma İmparatorluk Dönemi tiyatrosuna dönüştürülür. Roma-Yunan tiyatroların en iyi örneklerini yansıtan Ephesos tiyatrosu, Yunan tipinde olmasına rağmen MS 1. yy’da büyük çapta yenilenir¹⁶⁰. İmparator Augustus Dönemi’nde başlayan hızlı kentleşme sonucunda büyüyen kent daha büyük bir tiyatro ihtiyacı duymuştur¹⁶¹. Sahne binasının yeniden inşası, yazıtlara göre İmparator Domitianus Dönemi’nde MS 87-92 yılında gerçekleşir. Sahne binası iki katlı olup Küçük Asya’daki en büyük Hellenistik sahne binalarından biri olarak kabul edilmektedir. Caveanın tek bir parça halinde inşa edildiği düşünülmektedir. Yapının üst sekmelerin birçok ekleme ve düzeltme tespit edilmiştir. MS 3. yy ’da günümüzdeki son

¹⁵⁴ Henry 2011, 248.

¹⁵⁵ Henry 2011, 249.

¹⁵⁶ Henry 2011, 251.

¹⁵⁷ Texier 2002, 158.

¹⁵⁸ Scherrer 2000, 158.

¹⁵⁹ Bean 1992, 15.

¹⁶⁰ Ataç 1999, 431.

¹⁶¹ Scherrer 2000, 158.

halini almıştır¹⁶². 25.000 kişilik bir kapasiteye sahip olan Anadolu'nun en büyük tiyatroları arasında olan yapının caveasında 66 oturma sırası, 2 adet dikey 3 adet yatay diazoma ve üç ayrı kerkides tespit edilmiştir¹⁶³. Yapının alt kısmında imparator ve ailesinin oturma koltuğu (Prohedria) ele geçmiştir. Seyircilerin üst kısımlarda tiyatroya giriş yapmaları için vomitarium yapılarının varlığı tespit edilmiştir. Sahne binasının ön kısmı kabartmalar, heykeller ve nişli pencerelerle süslenmiştir.

Festivale katılan halk Prytaneion'dan yola çıkıp kutsal yolu kullanarak tiyatroya geliyor ve orda bazı etkinlikler yaptıktan sonra Artemision'a doğru yola çıkıyorlardı.

1.2.3.11. Nekropol Alanı

Genellikle kente ait olan nekropoller şu şekilde konumlanmaktadır; kentin batısında, Bülbül Dağı'nın kuzeybatı yamaçlarında ve limana yakın olan ovada Roma Dönemi'ne ait Liman Nekropolü yer almaktadır. Kroissos Kapısı ve Magnesia Kapısı önünde ve bu iki kapının kuzeyi ve güneyinde bulunan alanda, Panayır Dağı'nın eteklerinde, Bülbül Dağı'nın kuzeydoğu yamacında, Roma Dönemi ve Hellenistik Dönem'e ait Doğu ve Güneydoğu nekropelleri bulunmaktadır (**Har. 10**). Ayrıca kent dışında yer alan Artemision kutsal yolu üzerinde, Hellenistik Dönem ve Hellenistik Dönem öncesine ait Arkaik ve Klasik dönem mezarları yer almaktadır¹⁶⁴. En iyi Hellenistik mezarlar kutsal yolun etrafında olan mezarlardır¹⁶⁵. Kentin Roma Dönemi'nden öncesine ait mezarları hakkında ne yazık ki çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Hellenistik Dönem'e ait mezarların varlığı hakkında bu alanlarda sade ve tek kişiye ait örneklerden yola çıkılarak bazı bilgilere ulaşılmaktadır. Bunun sebebi ise Hellenistik Dönem mezar yapılarının sade ve gösterişsiz olmasıdır. Atalay'a göre; "Hellenistik Dönem mezar buluntularının Ephesos sur duvarların dışındaki Panayır Dağı'nın eteklerinde bulunması, yüzeyde çok sayıda stel ve lahitlerin olması, kent nekropolünün burada olduğunu göstermektedir"¹⁶⁶.

¹⁶² Arinç 2020, 37.

¹⁶³ Arinç 2020, 37.

¹⁶⁴ Steskal 2011, 244.

¹⁶⁵ Steskal 2017, 179.

¹⁶⁶ Atalay 1988, 7-8.

1.2.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini)

1.2.4.1. Festival

Antik dönemde Anadolu’da kültü bulunan Artemis, Ephesos kentinin baş tanrısıdır¹⁶⁷ ve kentte Artemis Ephesia¹⁶⁸olarak tapınım görmüştür. Artemis, Zeus ve Leto’nun kızı Apollon’un ikiz kız kardeşi bakire tanrıçadır¹⁶⁹. Şüphesiz kentteki Artemis kültüne dair en büyük kanıt, Ephesos Artemis tapınağıdır¹⁷⁰.

Artemis Ephesia, birçok yazıtta kurtarıcı, yol gösterici, koruyucu, avcı, kraliçe, bakire, komutan, yenilmez, duaları kabul eden, büyük gibi sıfatlarla betimlenmektedir¹⁷¹. Ephesoslular, Artemis’in Ephesos’a yakın kutsal yolun yakınında bulunan Kenkhrios Irmağı’nın kıyısındaki Ortygia korusunda doğduğuna inandıkları için tanrıçayı sahiplenmişlerdir¹⁷². Artemis’in doğum yerinin Ortygia olarak bilinmesi tanrıçanın Anadolu kökenli olduğu konusunda oldukça önemlidir¹⁷³. Ephesos’da Artemis onuruna festivaller düzenlemekte ve prokonsülün kabul ettiği bir yasayla festivallerin yapıldığı günler tatil edilmiştir¹⁷⁴.

1.2.4.1.1. Artemision Festivali

Artemision adı verilen ayda bir yapılan festivaller süresince kentler arası barış hâkim olurdu¹⁷⁵. Festivale kentin önde gelenleri, vatandaşlar, yabancılar ve köleler de katılırdı¹⁷⁶. Artemis adına yapılan ritüellerde kutsal alay, kurban töreni ve danslar gerçekleştirilirdi¹⁷⁷. Artemis Ephesia adına düzenlenen bu festival genellikle Stadium’da yapılırdı¹⁷⁸.

Artemis onuruna düzenlenen bu festivaller, kentin önden gelenlerinin bağışlarıyla tanrıçaya ithaf edilen kült heykelinin törenler eşliğinde taşınmasını öngörmekteydi. Bu kült imgeleri tanrıçayı farklı sıfatlarla temsil ediyordu. Erkek geyikleriyle betimlenen altın Artemis, törendeki diğer heykellerin önderi konumundaydı. Törene katılan 14-16

¹⁶⁷ Çelgin 1986, 43.

¹⁶⁸ Ἀρτεμὶς Ἐφεσσία.

¹⁶⁹ Grimal 1997, 98.

¹⁷⁰ Albayrak 2008, 96.

¹⁷¹ Güney 2003, 56.

¹⁷² Çelgin 1986, 47.

¹⁷³ Strab, XIV.1.20.

¹⁷⁴ Oliver 1954, 164-165.

¹⁷⁵ Yazıcı 2019, 27.

¹⁷⁶ Yazıcı 2019, 27.

¹⁷⁷ Eren 2003, 21.

¹⁷⁸ Karwiese 1999, 610.

yaşlarındaki erkek ve kız çocukları Artemis'in koruması altındaydı. Kızlarda güzellik ön plandaydı ve lider olan kız, Artemis gibi özel geyik derisinden yapılmış elbisesiyle törenin en başında yürütülüyordu. Çünkü lider kızın bizzat Artemis'i temsil ettiğine inanılırdı. Törende taşınan heykeller ırmaktan yıkanarak temizlenir ve bakire kızlar tarafından taşınırdı¹⁷⁹. Artemis heykeli ve diğer kült eşyalarının taşındığı bu törende, Artemis tapınağından başlayıp kutsal yol boyunca ritüeller yapılarak Magnesia Kapısı'na gelinir ve oradan da tiyatroya gidilirdi¹⁸⁰. Burada oyunlar ve eğlenceler düzenlendikten sonra kült eşyaları tekrar tapınağa götürülürdü. Böylece Artemis kült heykeli tapınak ve şehir arasında dolaştırılırdı¹⁸¹.

Artemis onuruna yapılan bu törenler Ephesos'daki tiyatro sahne binasının doğu duvarının üzerinde yer alan yazıtlar aracılığıyla da kanıtlanmaktadır. Bulunan bu yazıtta C. Vibius Salutaris adında tanınmış bir kişinin Artemis'e adanmak için altın ve gümüşten yapılmış heykellerini tapınağa bağışladığı bir dizi karar yer almaktadır. Kazılarda bu yazıtları bulan J. Wood kitabında yazıt ile ilgili şunları ifade etmektedir: 25 Mayıs tanrıçanın doğum gününde tiyatrodaki törenler ve şölen toplantıları yapılmakta ve bu kült heykelleri rahipler tarafından törenle tiyatroya taşınmıştır. Rahiplere eşlik eden görevliler, korumacılar, genç erkekler ve öğrencilerle Magnesia Kapısı'nda buluşuyor, törene katılan kişilere yardım ederek kült heykellerini tiyatroya taşınmıştır. Tiyatroda yapılan toplantı ve şölenden sonra kült heykelleri aynı tören düzeniyle genç erkek öğrencilerin eşliğinde Koressos Kapısı'na kadar getirilmiş ve sonradan bu kült heykelleri tapınağa taşınmıştır¹⁸².

1.2.4.1.2. Daitis Festivali

Artemis için yapılan bir diğer festival ya da etkinlik Daitis ismini taşımaktadır. Tanrıça Artemis için belirlenen bir günde kült heykeli tapınağın dışına çıkarılır, prosesyon eşliğinde deniz kenarına taşınır ve denizde yıkanır¹⁸³. Kült heykelinin denize indirilip yıkandıktan sonra kereviz yatağına yatırılarak tuzun ikram edildiği bu tören, gelen ziyaretçilerle topluca yemek yenilerek son bulurdu¹⁸⁴.

¹⁷⁹ Yazıcı 2019, 27.

¹⁸⁰ Yazıcı 2019, 27.

¹⁸¹ Çelgin 1986, 47; Eren 2003, 21.

¹⁸² Wood 2014, 100.

¹⁸³ Yazıcı 2019, 28.

¹⁸⁴ Larson 2007, 111.

Bununla birlikte Ortygia adı verilen, her yıl yapılan kült törenlerinde Artemis ve kardeşi Apollon'un doğumu canlandırılmaktadır. Bu etkinlik Ephesos içindeki yıllık kentsel akış içinde sabit bir nokta oluşturmaktaydı¹⁸⁵. Artemis onuruna düzenlenen bu törenlerin dışında; atlı spor oyunları, sahne oyunları ve müzikal oyunlar gibi çeşitli yarışmalar yapıldı. Yarışmalardan sonra libasyon ve tütsüleme şeklinde olan kansız törenler de gerçekleştirilmekteydi¹⁸⁶.

Ephesos kentinde Artemis adına yapılan dini törenler, çeşitli yerlerden gelen her biri farklı bir görevi olan rahip ve rahibeler tarafından yapıldı. Bu gelenlerin, organizasyonun giderlerini karşılamak için zengin bir bütçesi vardı. Megabyzoi adlı heyet başrahabin nezareti altındaydı ve hadım rahiplerden oluşmaktaydı. Kültün rahibeleri eski, yeni ve ücretliler olarak sınıflandırılıyordu¹⁸⁷. Rahibeler, tüm canlıların kurtarıcısı olarak anlam yüklenen ve tanrıça Artemis'in simgesi olan arıdan dolayı Melisalar-Arılar olarak tanımlanmıştır¹⁸⁸. Rahip ve Rahibeler dünyevi işlerden elini ayağını çekmiş kişilerdi. Tanrıça adına törenler düzenlemek, kurban ritüelleri yapmak ve dini yemekler vermek gibi görevleri vardı.

1.3. Miletos-Didyma Kutsal Yolu

1.3.1. Tarihi Coğrafyası

Miletos, günümüzde Ege Bölgesi'nde bulunan Aydın İli Didim İlçesi'ne bağlı Balat Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Didim-Gülbahçe karayolunun 2 km içerisinde olan bir antik kenttir. Miletos Bölgesi, güneybatıda Didyma Limanı, güneydoğuda Latmos Körfezi, güneyde Akbük Körfezi ve batıda Ege Denizi'yle sınırlanmıştır¹⁸⁹ (**Har. 11**).

On İki İon kentinin öncüsü, bilim ve felsefenin başkenti¹⁹⁰, Didyma kehanet merkezinin en yakın komşusu, Bizans Dönemi'nin Piskoposluk merkezi, Ortaçağ'da Venedikli Tüccarların uğrak kenti, Beylikler Dönemi'nin sanat merkezi, Menteşe Beyliği'nin baş şehri Miletos, geçmişte Balat/Palatia/Miletus hatta Millawanda¹⁹¹ olarak adlandırılmıştır. Kalkolitik Çağ'dan beridir kullanım gören kent, Orta Tunç Çağı'nda da

¹⁸⁵ Steskal - Ladstätter 2009, 133.

¹⁸⁶ Çelgin 1986, 47.

¹⁸⁷ Çelgin 1986, 46-4.

¹⁸⁸ Frayer-Griggs 2013, 468. Arılar tanrıça Artemis Ephesia'nın kutsal hayvanıdır. Işık 2015, 324.

¹⁸⁹ Cook-Source 1964, 65-61.

¹⁹⁰ Plin. nat, 5.31.1.

¹⁹¹ Niemeier 2002, 519-522.

kesintisiz bir yerleşim görmüştür. Bu alanda, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün maddi desteği ile çeşitli üniversitelerdeki araştırmacıların katılımıyla başlatılan kazılar devam etmektedir. Miletos'un yükselişinde ve düşüşünde coğrafi konumu büyük bir rol oynamıştır. Konumu bakımında bir avantaja sahip olan Miletos sık sık saldırıya uğramıştır¹⁹². Yarımada olmasının yanı sıra korunaklı limanları ve konumu her dönem burayı arzu edilen bir yer haline gelmiştir. Doğu ve Batı arasında doğal bir sınır oluşturan kentin Menderes Vadisi'nin hemen ağzında yer alması, Anadolu'nun deniz ticareti için bir sınır kapısı olmasına sebep olmuş ve bu tehlikeli görevine rağmen Doğu'daki hükümdarların ilgisini üstüne çekmeyi başarmıştır¹⁹³.

Miletos'un Kutsal Alanı olan Didyma Apollon Kutsal Alanı ise Ionia Bölgesi'nde yer alan Hellen ve Roma dünyasına ait önemli bir kehanet merkezidir¹⁹⁴ (**Har. 12**). Pausanias, Miletosluların Kutsal Alanı olan Didyma'nın Sikyonlu Canachus tarafından yapıldığından söz eder¹⁹⁵. Aydın İli, Didim İlçesi'nin sınırları içerisinde yer almaktadır¹⁹⁶. Didyma Apollon Kutsal Alanı'nı ziyaret etmek için giden ziyaretçiler genellikle karayolu ile ulaşım sağlamaktalar. Miletos'tan Didyma'ya giden yolun sağında yer alan sahil şeridi yaklaşık 13 km'dir. Solunda ise küçük tepecikler yer almaktadır. Ardından Panormos limanı tarafından korunan küçük bir koy yer almaktadır¹⁹⁷. Limanın etrafından sakız ağaçları ve çalılıklar yer alır ve bu çalılıklar içerisinde eski yapılar yer almaktadır. Aydın İli sınırları içerisinde yer alan Didim Platosunun; kuzeyinde Büyük Menderes Delta Ovası, güneyinde Mandalya Körfezi, batısında Ege Denizi ve doğusunda İlbir Dağı yer alır.

1.3.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri

Didyma Apollon Tapınağı Arkaik Dönemde kutsal yol adı verilen bir yolla Miletos kentine bağlanıyordu (**Har. 13**). Kent, MÖ 6. yy'da kehanet, ünü ve muhteşem yapısıyla "Doğu'nun Delphi'si" olarak büyük bir öneme sahipti¹⁹⁸. Hellenistik ve Roma Dönemlerinde de inşası devam eden kutsal yolun görüntüsü özellikle MÖ 1. yy'da baya değişmiştir. Miletos'tan Didyma'ya giden tören yolunun tamamı, Tranius tarafından MS 100 yılında yeniden inşa edilmiş ve yolun her iki tarafına profilli kaldırım taşları

¹⁹² Herda 2014, 49-103.

¹⁹³ Herda 2014, 54.

¹⁹⁴ Sozomenos, 5.20; Naumann 1986, 7.

¹⁹⁵ Paus. 5.13.11.

¹⁹⁶ Greaves 2002, 144.

¹⁹⁷ Parke 1985, 1.

¹⁹⁸ Conon, 33; Tuchelt, 1971, 49.

döşenmiştir (**Res. 26**). MS 7. yy'da depremin tahrip ettiği Bizans yapılarının molozları eski kutsal yolu daraltmıştır¹⁹⁹ (**Res. 27-28**).

Miletos'un kutsal kapısından başlayan yol güneye doğru devam edip düzlük, tepe ve koruluktan geçerek Panormos Limanı'na gelmektedir²⁰⁰. Güneydoğuya doğru 3,5 km devam eden yol temenos kapısını geçer ve tapınağı çevreleyen duvarın girişinde son bulur. Üst kısmı taşlarla döşenmiş bu muazzam yolun uzunluğu yaklaşık 24 km'dir²⁰¹. Yolun genişliği 4 ile 7 m arasında değişmektedir²⁰².

1812 yılında Dilettanti derneğinin İngiliz başkanı William Gell burada araştırmalar gerçekleştirmiştir. Gell günlüğüne kutsal yolun Panormos Limanı'na doğru gittiğini dile getirmiştir²⁰³. Böylelikle kutsal yol için çağdaş araştırmalara zemin hazırlamıştır. Gell kutsal yol hakkındaki gözlemlerini şöyle aktarmaktadır: “Tapınakla liman arasındaki yolun tam ortasında kutsal yol başlamakta ve bu yol liman tapınak arasına kadar uzanmaktadır”. Belirli aralıklarla yol kenarında nekropollerin yer aldığını ve heykellerin dizildiğinden bahsetmektedir²⁰⁴. Fakat bu görüş bilim dünyası tarafından kabul edilmemiştir. Daha da önemlisi yol Miletos'la ilişkilendirilmemiştir. 1844 tarihli Didyma gözlemlerini 1850'de “Die Statuen am heiligen Wege der Branchiden” olarak yayınlayan Ludwig Ross'da yolu Miletos'a bağlamamıştır. 1873'te Olivier Rayet önderliğinde bir Fransız keşif ekibi Miletos'taki “Yeni Kutsal Kapı” kazıları sırasında bir yazıt keşfetmiştir²⁰⁵. İlk olarak 1903 yılında yayınlanan bu uzun Latince metinde, Roma İmparatoru Traianus tarafından MS 100 yılında yeniden inşa edildiği yazmaktadır. Traianus'un bu yolu yapmasının sebebi ise Didyma kâhinlerinin Traianus'un kariyerinin ilk yıllarında bir gün imparator olacağını söylemeleridir²⁰⁶. 1899 yılında Alman arkeologlar, Miletos'ta Theodor Wiegand'ın başkanlığından çalışmaya başladıklarında ilk yaptıkları çalışma bütün Milesia Yarımadası'nın topografyasını incelemek olmuştur. 1901 yılında yayımlanan bir raporda Wiegand, Miletos'dan Didyma'ya giden sahil şeridini izleyerek Didyma'daki Yoran Köyü'ne doğru uzanan rotada yer alan kutsal yol ile ilgili değerlendirmelerde

¹⁹⁹ Didyma-Wegweiser 1990, 25.

²⁰⁰ Kuray 1996, 36.

²⁰¹ Kuray 1996, 36.

²⁰² Kuray 1996, 36.

²⁰³ Slawisch-Wilkinson 2018, 103. Gell'in defteri British Museum'daki Yunan ve Roma Eski Eserler Bölümü'nde arşivleniyor.

²⁰⁴ Slawisch-Wilkinson 2018, 103.

²⁰⁵ Slawisch-Wilkinson 2018, 103.

²⁰⁶ Kuray 1996, 36.

bulunmuştur²⁰⁷. Bu durum 1903 yılında Miletos'taki Didyma Apollon Tapınağı'nda bulunan Molpoi'nin yazıtının bulunmasıyla değişmiştir. Önce Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff tarafından Almanca'ya çevrilen bu uzun Yunanca metin, Miletos'tan Akron Tepe'lerine ve Didyma'ya uzanan geniş yol boyunca ilerleyen bir tören alayının ayrıntılı bir tanımını içermektedir. Ayrıca yol boyunca farklı ritüellerin gerçekleştirdiğinden de söz etmekteydi. Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, Molpoi'nin de bahsedilen bu geniş yolun kutsal kapı yazıtında olan kutsal yolla aynı olması gerektiğini düşünen ilk kişi olmuştur²⁰⁸.

1975'ten bu yana kutsal yol ve çevresindeki yapıların çoğu kazılmış ve büyük bir bölümü ortaya çıkarılmıştır²⁰⁹. 1980 yılında Tuchelt ve ekibi Didyma Apollon Tapınağı'nın kuzeybatısına kadar uzanan bölümü kazmışlardır. Burada 30 m uzunluğunda taş döşemesiyle yapılmış bir yol ortaya çıkarmışlardır²¹⁰. Tuchelt kutsal yolun öncüsü sayılan eski yamaç yolunda, kutsal yolun batısındaki Roma yapısı kompleksin duvarlarının altında yeni bir bina kalıntısı bulmuştur ve MÖ 7. yy'a tarihlendirmiştir. Bununla birlikte, kayalık boyunca yükselen ve bir set ile güçlendirilmiş bu yolun başlangıç noktası kuzeyde henüz belirlenememiştir. Bu destek setinin altında birkaç sondaj açılmış ve yoğun bir kireçtaşı tabakası bulunmuştur. Yıllarca yapılan kazılar ve epigrafik kaynaklardan elde edilen kanıtlar, Miletos'tan Didyma'ya uzanan kutsal yolun rotası, Peter Schneider tarafından 1987 yılında yayımlanan bir makalede kapsamlı olarak ele alınmıştır²¹¹ (**Har. 14**). Schneider kültür eşyalarının varlığı ve uzun yıllarca kullanılmış olan kutsal yol kalıntılarının, Molpoide bahsi geçen "geniş yol" ve kutsal kapı yazıtında geçen "kutsal yol" ile bağlantılı olduğunu savunmuştur. Bunun yanı sıra Tuchelt, Didyma'ya yakın bir yerde taş döşeli yolu bulmuş ve bu yolun Gell tarafından "kutsal yol" olarak tanımlanan yolun başka bir bölümü olduğunu ileri sürmüştür. Sonuç olarak bu varsayımlar; Nymphe Kutsal Alanı ve Didyma arasındaki asfalt yol, belirsiz olan yolun topografyasının incelenmesiyle Schneider'ın kutsal yolun rotasını çizmesine imkân sağlamıştır²¹². Kutsal yol için kaynak oluşturan bu rota yaklaşık 30 yıl sonra yerel yönetim tarafından tasarlanan ve projelendiren modern yürüyüş yolun temelini oluşturmuştur²¹³. Kutsal yolun rotası Miletos'taki Kutsal Kapı'dan başlayıp Didyma Kutsal Alanı içine kadar devam etmektedir. Kutsal alan içindeki yolun sadece 200 m'lik bir kısmı tespit edilebilmiştir. Tüm bu araştırmalar ve buluntulara bakılırsa kutsal

²⁰⁷ Slawisch-Wilkinson 2018, 103.

²⁰⁸ Slawisch-Wilkinson 2018, 105.

²⁰⁹ Didyma-Wegweiser 1990, 25.

²¹⁰ Slawisch-Wilkinson 2018, 105.

²¹¹ Slawisch-Wilkinson 2018, 105.

²¹² Schneider 1987, 101-129.

²¹³ Slawisch-Wilkinson, 2018, 105.

yolun Miletos'u Didyma'yı birbirine bağlayan bir yol olduğu kesinleşmiştir²¹⁴ (**Har. 15**). Kutsal yol üzerinde karşılıklı olarak dizilmiş oturan kadın, erkek ve aslan heykelleri yer almaktadır.

1.3.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler

Miletos'u ve kutsal alanı olan Didyma'yı birbirine bağlayan kutsal yolun üzerinde birçok yapı ve malzeme yer almaktadır. Bunlar arasında heykeller, nekropol, yazıt, tapınak ve çeşmeler yer almaktadır. Bahsi geçen bu yapılar aşağıda değerlendirilmiştir.

1.3.3.1. Brankhid Ailesi

Arkaik Dönem'de Didyma'daki Apollon Kutsal Alanı “Brankhid ailesi “tarafından yönetilmekteydi. Bu düzen biraz gariptir çünkü ne Kıta Yunanistan'da ne de Ionia Bölgesi'ndeki diğer Apollon merkezleri başka ailelerinin elinde değildi. Didyma'da durum çok daha farklıydı ve Brankhid ailesi farklı bir konumdaydı²¹⁵. Öyle bir baskın yapılmıştı ki kehanete bile onların isimleri verilmişti²¹⁶. Diğer Yunan tapınaklarının aksine mekânı belirlemek için bile ailenin ismi kullanılıyordu. Her ne kadar Didyma yöresinin gerçek ismi olsa da Heradotos²¹⁷ bölgeyi Brankhid olarak isimlendirir. Günümüzde Brankhid olarak bilinen bu heykeller ilk kez 1765 yılında Society Dilettanti tarafından keşfedilmiş ve bilim dünyasına tanıtılmıştır. İlerleyen zamanlarda yapılan kazılardan başka örnekler de bulunmuştur. Hubert Knackfuss, 1941 yılında Didyma'nın mimari kalıntıları hakkında yayımlandığı çalışmasında bu heykellerin bir kaidesinin olmadığını dile getirmiştir. Başlangıçta bu heykellerin Sfenks heykelleriyle beraber tapınağın temenosunda durduğu düşünülmektedir²¹⁸.

Kuruluş öyküsü de Apollon'un Miletoslu bir kadınla beraber olup ikisinden dünyaya gelen Brankhos ile ilgilidir. Kadın hamileliği sırasında rüyasında güneşin göğsüne kalbine girdiğini görür²¹⁹. Çocuğu doğduğunda korkudan Brankhos ismini verir. Brankhos büyüdüğünde korulukta dolaşır ve Apollon'la karşılaşır bunun sonucunda da tanrı ona nefesiyle kehanet becerisini verir²²⁰. Bunu üzerine aynı korulukta Brankhos bir tapınak ve

²¹⁴ Slawisch- Wilkinson 2018, 103.

²¹⁵ Slawisch 2009, 31.

²¹⁶ Plin. nat, 5.31.1

²¹⁷ Hdt, II, 159.

²¹⁸ Slawisch 2009, 31.

²¹⁹ Conon, 33.

²²⁰ Taşlıklioğlu 1963, 40.

kehanet merkezi yaptırır. Bu alan uzun yıllar boyunca babadan oğula geçen bir miras ile Brankhos sülalesinin adıyla Brankhid olarak anılır. Miletos ile Didyma'yı birbirine bağlayan kutsal yol üzerinde karşılıklı olarak dizilmiş olan heykel grubunun, bu aile bireylerine ait olduğu düşünülmektedir²²¹ (**Res. 29**). Heykellerden bazılarının kaidelerinde yazıtlar yer almakta ve bu yazıtlarda aile bireylerin isimlerinin yer almaktadır. Günümüzde bu heykeller İstanbul, Paris, Londra ve Berlin gibi değişik yerlere dağılmış durumdadır.

Oturur şekilde dizilmiş olan kadın ve erkeklerden oluşan bu heykellerden oturan erkek heykeli 1,14 m yüksekliğinde olup beyaz mermerden yapılmıştır. Bu mermerin adalardan getirildiği düşünülmektedir. Heykel kübik arkası olmayan bir sandalyeye üzerinde oturmuş bir vaziyettedir. Heykelin başı ve sağ kolunun bir kısmı yoktur. Oturan adamın kolları vücuduna yapışıktır ve üzerinde ayaklarına kadar uzanan uzun bir tunik elbise bulunmaktadır. Bu elbise sadece iki bacağı arasındaki pilelerden fark edilmektedir. Oturan bu heykelin sol kolunun altında asa yer almaktadır. MÖ 600-550 yılına tarihlenen bu heykel Didyma'da kehanet veren Brankhos'a ait olabileceği düşünülmektedir²²² (**Res. 30**). Kutsal yol üzerinde olan bir başka heykel de kadına aittir. Heykelin 89 cm uzunluğunda olup beyaz mermerden yapılmıştır. Geniş bir tahtta oturan kadın heykelinin ayakları çıplak ve bir tabure üzerindedir. Heykelin üzerinde uzun kollu bir Ionia khitonu bulunmaktadır. Heykel MÖ 550 yılına tarihlenmektedir²²³. Kutsal yol üzerinde karşılıklı olarak dizilmiş olan bu heykeller ilk başta hareketsiz duran Mısır heykellerine benzemektedir. Bu heykeller Mısır kökenli olmamakla birlikte Anadolu'daki Yunanlı sanatçıların, Mısır sanatının etkisinde kaldıklarını ortaya koymaktadır. Gerçekten Anadolu'daki Yunan heykeltıraşlar, Mısır sanatının ana hatlarını öğrenmek için MÖ 7. yy'ın başında Mısır'a gitmişlerdir²²⁴.

1.3.3.2. Aslan Heykeli

Kutsal yol üzerinde karşılıklı olarak dizilmiş heykellerden biri de aslan heykelidir. Heykel 0,96 m uzunluğunda olup diğer kadın ve erkek heykellerinde olduğu gibi beyaz mermerden yapılmıştır. Karnının üzerinde yatar pozisyonda olan aslanın başı sağa dönüktür. Aslanın üzerinde yattığı kaide de aynı mermerden yapılmıştır²²⁵. Aslan Arkaik Dönem'e tarihlendirilmekle birlikte olasılıkla Apollon ile ilişkilendirilen güneşi sembolize etmektedir.

²²¹ Boysal 1979, 54.

²²² Mendel 1912, 560.

²²³ Mendel 1912, 570.

²²⁴ Newton 1963, 552.

²²⁵ Mendel 1912, 563.

Aslanın sırt kısmında bir yazıt yer almaktadır ve Tanrı Apollon'a ithafen yazılmıştır. Yazıt günümüzde British Museum'dadır.

1.3.3.3. Molpoi Yazıtı

1903 yılında Apollon Delphinion'da keşfedilen Molpoi yazıtı (**Res. 31**), Miletos'taki tören alayı ve kutsal yolla ilgili birtakım bilgiler sunmaktadır. Bu belge MÖ 479/8 yılında düzenlenen törenle ilgili bir Hellenistik kopyasını temsil etmektedir. Aisymnet²²⁶ Philtes Apollon kült birliğinin başkanı ve aynı zamanda tören alayını Didyma götüren kişidir. Bu yazıt kent tarihi konusunda da bilgiler sağlamaktadır. Yazıt MÖ 7. yy'a kadar olmasa da Philtes'in yaşadığı dönemden dolayı MÖ 525/4 yılına kadar geçmişe gitmektedir. Yazıt Miletlilerin özellikle Apollon Kutsal Alanı'nda yeni yılda yapılan adaklar ve sunular hakkında bilgi veren bir kılavuz görünümündedir. Yazıtın ilk bölümü Apollon'un doğumunu anlatan "Hebdomaia"²²⁷ ile ilgilidir. Festival, Melisia yılının başladığı ilkbahar ayı olan Taureon'a (Mart/Nisan) denk düşmektedir. Törende Aisymnet başkanlık etmekteydi. Bununla beraber Didyma'ya gidecek olan stephanephoren²²⁸ ve töreni yöneten proshetairoi²²⁹ de seçilirdi. Tören ilk olarak Miletos Delphinion'unda meyve ve şarapların dağıtımıyla başlar ve Paianlarla²³⁰ devam etmekteydi.

Yolda bazı yerlerde molalar verilir ve bazen de bu yerlerde sunular, adaklar sunulup öyle yola devam edilirdi. Tören, Miletos'tan başlar Didyma kapısında sona erer. Yazıtta Apollon için verilen kurbanlar ve ziyaretçilerin yedikleri yemeklerden bahsedilmez. Yolun çok uzun olduğunu ziyaretçilerin uğradıkları istasyon sayısı, törenin sabah erkenden başlayıp akşama kadar sürdüğünü göstermektedir. Katılımcılar, süreç, zaman ve tören hakkında birçok konuda birtakım bilgiler elde edilmektedir. Bu ayrıntıların aynı zamanda bir propaganda aracı olarak da kullanıldığını ileri sürmek mümkündür.

²²⁶ Antik dönemde Yunanistan'da MÖ 7. ve 6. yy' da siyasi ve politik olayları çözmek için atanan hakem. Karatağ, 2011, 18.

²²⁷ "Yedinci Tanrı" anlamına gelen Tanrı Apollon'un epithetlerindendir. Ve Apollon'un onuruna düzenlenen festivalde bu isimle anılır. Gorman 2001, 171.

²²⁸ Taç taşıyıcılar.

²²⁹ Kenti yöneten yöneticilerden biri. Aynı zamanda festivallerde töreni yöneten kişiler içinde kullanılırdı. Larson, 2016, 328.

²³⁰ Festivallerde ve Apollon onuruna düzenlenen törenlerde söylenen şarkılardır. Karatağ 2011, 301.

1.3.3.4. Kazartepe Nekropolü

Kazartepe nekropolü kazıları kutsal yol üzerinde gerçekleştirilmiştir. 1901 yılında T. Wiegand başkanlığında başlatılan kazılar daha sonra Salis başkanlığında devam etmiştir²³¹. Fakat yapılan kazılar belgelendirilmemiş ve veriler paylaşılmamıştır. Salis'in asıl keşfi, MÖ 6. yy'a tarihlendirilen Geç Arkaik Dönem'e ait Aslanlı Mezar ve bu mezarı da içinde barındıran Hellenistik Nekropol'dür²³². Geç Arkaik Dönem'e tarihlendirilen bu anıtsal mezarın, kutsal yol kenarına konumlandırılmış tek anıtsal mezar olabileceği düşünülmektedir. Bu alan aynı zamanda Hellenistik Dönem nekropol alanı olarak da kullanılmıştır. 1994/5 yıllarında Kazartepe nekropolünde, önceki kazılara ait mezarların tanımlanabilmesi için temizleme çalışması yapılmış bu çalışmalar sırasında in-situ mezarlar tespit edilmiştir. Miletos kentine ait olan bu nekropolde, çoğunlukla Hellenistik Dönem'e ait ölü gömme gelenekleri ve gömü çeşitleri hakkında bilgi sahibi olunmaktadır²³³. Kazartepe nekropolünde 37 tane açılmış mezar temizlenmiş olmakla birlikte 3 tanesi in-situ olarak tespit edilmiştir. Nekropolde toplam 40 adet mezarın belgelendirilmesi yapılmıştır.

1.3.3.5. Değirmen-tepe Nekropolü

Miletos kentinin 1,5 km güneybatısında, Kalabaktepe ve Zeytintepe arasında yer alan Değirmen-tepe'de detaylı araştırmalar yapılmamıştır. Sadece erken döneme kazıları ile ilgili birtakım bilgiler mevcuttur. Ancak bu kazıların yeterli şekilde belgelendirmemiş olması bu merkez ile ilgili bilgilerin yetersizliğine sebebiyet vermiştir. 1993/6 yıllarında Forbeck tarafından Miletos nekropolüne yönelik hazırlanan doktora tezin kapsamında bir yüzey araştırması yapılmış ve daha önce kazılmış mezarların yeri tespit edilip bir plan çıkarılmıştır. Erken tarihli kazılarındaki belgelendirme yetersizliği ve sonrasında yapılan kazılarda herhangi bir yayın yapılmadığından dolayı nekropol hakkındaki bilgiler çok yüzeyseldir. Sadece birkaç yayın mezarlardan bahsetmektedir²³⁴ (Res. 32). Değirmen-tepe'deki mezarların çoğu Kalabaktepe'nin karşısındaki doğu yamaçta yer almaktadır. Plana bakıldığında kuzeybatı ve güneybatı mezarların yoğunluğu azalır. 1993 yılında yapılan yüzey araştırması sonucunda tespit edilen mezarların çoğu doğu yamaçta yer almaktadır.

²³¹ Forbeck 2016, 193.

²³² Forbeck 2016, 193.

²³³ Forbeck 2016, 194.

²³⁴ Kleiner 1968, 124.

Kalabaktepe ve Zeytintepe’de olduğu gibi Değirmentepe’de mezarlar, kutsal yola göre konumlandırılmıştır. Kalabaktepe’nin kuzey yamacında geçen kutsal yol, Değirmentepe ve Kalabaktepe arasında geçip tatlı su kaynaklarının yer aldığı Neciptepe’ye kadar devam etmektedir ²³⁵. Tespit edilen tüm mezarlar büyük ve gösterişlidir. Bu kaya mezarlar 1907/8 yıllarında açılmış ancak sonrasında defineciler tarafından tahrip edilmiştir. 1993/6 yıllarında yapılan yüzey araştırması sonucu toprakla dolan kısımları temizlenmiş ve mezarların türleri ile planları kısmen çıkarılabilmektedir. Sonuç olarak; kazı ve sonrasına ait yetersiz veriler sebebiyle bu nekropoldeki ölü gömme gelenekleri ve türleriyle ilgili bilgiler kısıtlıdır.

1.3.3.6. Yazıt

Yazıtlardan Didyma Kutsal Alanı ve kült uygulamaları ile ilgili pek çok bilgiye ulaşmak mümkündür. Miletos ve Didyma’da tespit edilen yazıtlar, kutsal alanın Arkaik Dönem’den Roma İmparatorluk Dönemi’ne kadar devam ettiğini açıkça ortaya koymaktadır²³⁶. Kıta Yunanistan ve Anadolu’nun birçok yerinden gelen ziyaretçiler tarafından adanmış birçok yazıt, kültün ne kadar geniş bir alana yayıldığını göstermektedir²³⁷. Arkaik Dönem’e ait yazıtlar az sayıda olmakla birlikte çoğu adak yazıtından oluşmaktadır²³⁸. Didyma’nın en erken yazıtları MÖ 6. yy ilk yarısına kadar gitmektedir²³⁹. Aşağıda Arkaik Dönem’e ait yazıtlar kronolojik sırasıyla verilmeye çalışılmıştır:

- 1- Kutsal yol üzerinde bulunmuş bir aslan heykelinin sırtında yer alan bu yazıt, muhtemelen Apollon’a ithaf edilmiştir. Günümüzde British Museum’da yer almaktadır ²⁴⁰.

τὰ ἀγάλματα τὰδε ἀνέθεσαν οἱ Πύ-

θωνος παῖδες τῷ Ἀρχήγῳ Θαλῆς

καὶ Πασικλῆς καὶ Ἡγήσανδρος καὶ Ε \ / ~

αιος καὶ Ἀναξίλεως δεκάτην τῷ Ἀ-

²³⁵ Forbeck 2016, 11.

²³⁶ Rehm 1958, 3.

²³⁷ Gürdal 2007, 45.

²³⁸ Rehm 1958, 3.

²³⁹ Rehm 1958, 3.

²⁴⁰ Rehm 1958, 3.

πόλωνι.

- 2- Kutsal yol üzerinde yapılmış bir Bizans yapısının duvarında yer almaktadır. Bu yazıt, Anaksimendros adında bir vatandaşın üç oğlunun altı yıl aralıklarla stephanephora/çelenk taşıyıcılığını yapmış olduğunu yazan bir ithaf yazıtıdır²⁴¹. Günümüzde British Museum'da bulunmaktadır.

οἱ Ἀναξιμάνδρῳ παῖδες τὸ Μανδρομαχ[ο ὁ ἄ-]

[νέ]θεσαν· ἐποίησε δὲ Τερψικλῆς.

- 3- Kutsal yol üzerinde karşılıklı olarak dizilmiş heykellerden birinin kolunun dayadığı destekte yazılan bu yazıtta; "Eudymos beni yaptı." İfadesi yer almaktadır²⁴² (**Res. 33**).

Ε[ὺ]δημός με ἐποίηεν.

- 4- Kutsal yolda bulunmuş başka bir heykelin sol dış kenarında “Ben Klesis'in oğlu Khares, Teikhiosa'nın hükümdarıym, Apollon'a adıyorum”, yazılıdır. Yazıt British Museum'da yer almaktadır²⁴³ (**Res. 34**).

Χαρῆς εἰμι ὁ Κλέσιος Τειχιόσης ἀρχός·

ἄγαλμα τὸ Ἀπόλλωος.

- 5- Kutsal yoldan bulunduğu düşünülen oturan bir kadın heykeli kaybolmuş sadece oturduğu koltuk günümüze gelmiştir sağ tarafında bir yazıt bulunmaktadır. Yazıt Apollon'a ithaf edildiği düşünülmektedir.

[Ερ]μησιάνναξ ἡμ

έας ἀνέθηκεν [ὁ.]

.. ἸΝΙδεω τὼπ

- 6- Bu yazıt kutsal yolda bulunmuştur. Yol kenarına dizilmiş heykellerden birinin baldırına yazılmıştır. Latmosluların gönderdiği bir yazıt olduğu düşünülmektedir. Muhtemelen Pers tahribinden önce Latmos'tan Didyma'ya gönderilmiştir²⁴⁴.

τόσε τὸς ἀνδριάντ[ας] [Λά]τμιοι ἀν[έθε]σαν ΓΑ / \ AMΙΑΣ Δωέων ς..Ε\

²⁴¹ Rehm 1958, 3.

²⁴² Rehm 1958, 4.

²⁴³ Rehm 1958, 6.

²⁴⁴ Rehm 1958, 8.

1.3.3.7. Antik Strasse, Arkaik Kült Kompleksi Ve Nymphs Kutsal Alanı

Akron Tepesi'nin zirvesinde güneye inen vadide Wilski "Antike Strasse" adını verdiği bir yol çizmektedir. Teras duvarlarının altında iki kırık bordür taşı bulunmakta ve bu kutsal yolla ilişkilendirilmektedir²⁴⁵. Ancak bugün arazide Wilski'nin çizdiği çizgiyi takip etmek oldukça zordur çünkü kenarları net olarak belirlenmemiştir²⁴⁶. MÖ 6. yy ikinci yarısına tarihlenen Arkaik Kült Kompleksi'nin yanında 1985/6 yılında yaklaşık 8x4 m boyutlarında bir sondaj açılmıştır. TEM 1 adı verilen açma, yol boyunca devam edip kutsal yol üzerinde Arkaik Dönem'e tarihlenen teras duvarının üzerinde yüksek bir kaide üzerindeymiş gibi duran bir sfenks bulunmuştur²⁴⁷. Burası Tuchelt'in bahsini ettiği yol olarak yorumlanmıştır. Sfenks, kireçtaşıdan olan ana kayanın olduğu seviyeye kadar kazılmıştır. Ancak bu yol üzerinde herhangi bir tekerlek izine rastlanmamıştır. Yolun kuzeybatı tarafındaki duvar, yol ile yukardaki kompleks arasında sıkı bir terasla desteklenmiştir²⁴⁸. Bu duvar, alt bölümdeki kazı alanlarının dışındaki taş sıralarıyla paralel hale getirilmiştir. Bu terasın kuzeydoğu (ostbau) bölümünde bir oikosun kalıntıları keşfedilmiştir²⁴⁹ (**Har. 16**). Korunmuş temelleri ölçerek, yaklaşık 12,15 m genişliğinde ve 6,72 m derinliğinde olan bu dikdörtgen yapının zemin planı çıkartılmıştır²⁵⁰. Geniş bir kapıya sahip olan girişi kült alanına açılmaktadır. Hem Arkaik Kült Kompleksi hem de Nymphs Kutsal Alanı'ndaki duvarlar, Wilski'nin haritasını çıkardığı yolun tarihlendirilmesi ile ilgili sınırlı bilgiler sunmaktadır. Arkaik Kült Kompleksi örneğinde, Arkaik Dönem blokları, teras duvarının inşasında yeniden kullanılmıştır. Bu yan yapılar, Arkaik Dönem sonrası bir yapı olarak değerlendirilen yolun daha eski olabileceği düşünülmektedir²⁵¹. Nymphs Kutsal Alanı'ndaki üst teras duvarının altındaki dolgudan bulunan karışık buluntular, yüzeyin Bizans Dönemi'ne kadar açığa çıkarıldığını göstermektedir²⁵².

²⁴⁵ Slawisch-Wilkinson, 2018, 117.

²⁴⁶ Eylül 2016 da Slawisch-Wilkinson bir grup araştırmacıyla beraber Wilski'nin çizdiği yolu tekrar incelemişlerdir. Slawisch-Wilkinson, 2018, 117.

²⁴⁷ Slawisch-Wilkinson, 2018, 118.

²⁴⁸ Slawisch-Wilkinson, 2018, 118.

²⁴⁹ Schneider 1990, 214.

²⁵⁰ Schneider 1990, 214.

²⁵¹ Slawisch-Wilkinson 2018, 118.

²⁵² Slawisch-Wilkinson 2018, 118.

1.3.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini)

1.3.4.1. Festival

Tarihsel olarak festivaller, yerel toplulukların dünya görüşünde yer alan bayram ve karnaval gibi etkinliklere ait ortak düşünceleri ifade etmek için kullanılan önemli sosyal ve kültürel katılım biçimleri olmuştur. Bir başka deyişle festivaller; çeşitli sosyal, dini, etnik, dilsel ve tarihsel bağları kuvvetlendirmek için bir topluluğun üyelerinin katıldığı törensel kısa süreli etkinliklerdir²⁵³. Didyma birçok festivale ev sahipliği yapmıştır. Antik dünyanın kehanet merkezi olan Didyma, yazıtlardaki bilgilere göre büyük bir festival alanı oluşturmaktaydı. MÖ 3. yy öncesindeki festival bilgilerine erişilmese de Didyma Apollon Kutsal Alanı'nda en eski festival olarak "Didymeia" gösterilmektedir²⁵⁴. Bir diğer önemli festival de başlangıçlar anlamına gelen "Anoigmoi" festivalidir. Didyma'da yapılan festivaller; ekonominin canlanması çevre iller ve bölgelerle iyi ilişkiler kurmak ve geliştirmek için büyük öneme sahiptir²⁵⁵.

1.3.4.1.1. Didymeia Festivali

Anadolu'daki en büyük Apollon tapınaklarından olan Didyma Apollon Kutsal Alanı'nda düzenlenen Didymeia²⁵⁶ festivalinde, Apollon'un doğumu ve doğanın canlanması kutlanmaktaydı. Didyma'da Arkaik Dönem öncesi festivaller hakkında çok fazla bilgi yoktur. Fakat Miletos'ta Apollon Delphinos'a inan "Molpohoi" grubunun Ionia ayaklanması sonrası MÖ 5. yy'da kutsal yolu kullanarak Apollon Didyma'ya adaklar getirdiği ve sunduğu bilinmektedir. Didyma Apollon Kutsal Alanı'nda Apollon onuruna düzenlenen ilk büyük festival olan Didymeia'nın, MÖ 207-203 yıllarında kutlandığı düşünülmektedir. Yazıtlardan bu festivalin; önceleri Didymeia, sonrasında Didyma Megala olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Dört yılda bir düzenlenen bu festival için Didyma'ya başka şehirlerden ve ülkelerden katılımcıların geldikleri bilinmektedir²⁵⁷. Festival ayın yedisinde Apollon'un doğduğu günde kutlanmaktaydı. Bu gün baharın başlangıcı olan Nisan ayının ortalarında bir güne denk gelmekteydi. Festivalde boks, güreş, koşu ve pentatlon gibi yarışlar düzenlenirdi. Boks ve güreş, sakalları çıkmamış delikanlılar ve genç adamlar olmak

²⁵³ Bennett -Taylor-Woodward 2014, 54.

²⁵⁴ Slawisch-Wilkinson 2018, 118.

²⁵⁵ Toker 2022, 125.

²⁵⁶ Slawisch-Wilkinson 2018, 118.

²⁵⁷ Toker 2022, 125.

üzere iki şekilde yapılırdı²⁵⁸. Koşu için böyle bir ayırım yoktu. Megala Didyma festivalinde sanatsal etkinlikler de yapılırdı²⁵⁹ Lyre çalmak, şarkı söylemek, tiyatrolar sergilemek ve koro yarışmaları bunlardan bazılarıdır. Festivalde düzenlenen yarışmalardan olan trajedi oyunları Miletos tiyatrosunda, boks, güreş ve koşular da tapınak stadyumunda yapılırdı. Net bir bilgi olmamasına rağmen Megala Didyma’da meşale yarışlarının düzenlendiği öne sürülmektedir. Meşale yarışı tapınağın önündeki sunakta başlar ve aynı şekilde orada biterdi. Yarış eğer bayrak değiştirme şeklindeyse bu tapınağın arkasında yapılırdı. Megala Didyma festivali aynı zamanda dini bir törendi. Yarışmalarda birinci gelen kişilere Apollon’un kutsal ağacı olan defne ağacı dallarında yapılmış taç takılırdı. Panhellenik bir festival olarak birçok yarışmayı içinde barındırmasına rağmen Didymeia, kutsal alana ve törene yaptığı vurguyla sivil kimliğini şekillendirmiş, tamamlamış ve pekiştirmiş bir statü göstergesi olarak hizmet etmiştir²⁶⁰.

1.3.4.1.2. Anoigmoi Festivali

Anoigmoi başlangıçlar anlamına gelen bir festivaldir. Anoigmoi festivali için tapınak kâhini genç kızlara kendilerine sürmeleri için zeytinyağı vermekteydi²⁶¹. Genç erkeklere de ya akşam yemeği ya da hediyeler verilirdi. Bu festivalde sadece genç kızlar ve genç erkekler için atletik yarışmalar düzenlenirdi. Anoigmoi festivali çocukluktan gençliğe geçişi ve yeni hayatın başlangıcına işaret etmektedir²⁶². Yunan mitolojisinde de Tanrı Apollon, genç erkekler ve genç kızlar için gençliğe geçiş yaşındadır.

1.4. Nysa-Akharaka Kutsal Yolu

1.4.1. Tarihi Coğrafyası

Nysa antik kenti, Aydın İli Sultanhisar İlçesi’nin 3 km kuzeyinde, bugünkü Aydın-Denizli karayolu üzerinde yer almaktadır. Ayrıca antik Karia-Lydia sınırları içerisinde (Har. 17). Kent günümüzde Sultanhisar İlçesi Rekmez Mahallesi içerisinde kalmaktadır. Sultanhisar, Aydınoğulları Beyliğinden Aydın Bey’in kızlarından Nilüfer Sultan’ın hisarıdır. Bu ilçe onun eseri olduğu için “Sultanhisar” adını almıştır²⁶³. Messogis

²⁵⁸ Bean 1966, 45.

²⁵⁹ Bean 1966, 45.

²⁶⁰ Toker 2022, 125.

²⁶¹ Fontenrose 1966, 67-76.

²⁶² Fontenrose 1966, 67-76.

²⁶³ Gökteoğlu 2004, 10.

Dağları'nın güneyinde yer alan Nysa²⁶⁴'nın batısında Tralleis, doğusunda ise Mastaura kentleri yer almaktadır. Kentin güneyinde ise Menderes Ovası ve Büyük Menderes Nehri bulunmaktadır²⁶⁵.

Nysa Kenti'nin bulunduğu bölgenin denizden yüksekliği Sultanhisar'a göre daha yüksek olup rakım yaklaşık 200-220 m'ye kadar çıkmaktadır (**Har. 18**). Bölge Akdeniz iklimi etkisi altında olduğu için yazları 30-40 derece kışın ise 5-10 derece arasında değişen sıcaklıklara sahiptir²⁶⁶. Nysa, ilkbahar aylarında hızlı akan sel sularının oluşturduğu bir vadinin her iki yakasına topoğrafyaya uydurularak kurulmuştur²⁶⁷. Strabon, bu yüzden kentin “çift kent” olduğunu ve bu iki yeri birbirine bağlayan bir köprünün olduğundan bahseder²⁶⁸. Bu vadiden dolayı kent, doğu ve batı olmak üzere iki parçaya ayrılmıştır. Doğuda derin bir vadi kentin sınırını belirlerken, batıda kalan kısmın sınırları ise kente 3,5 km uzaklıktaki Akharaka Kutsal Alanı'na kadar gitmektedir. Kentin doğu kısmında bazilika, forum, agora, sütunlu cadde, hamam ve gerontikon yer alırken batı kısmında ise kütüphane, hamam, gymnasium ve sivil mimari yapılar yer almaktadır²⁶⁹. Nysa ve Akharaka Kutsal Alanı arasında bulunan bir bölgede iki katlı tonozlar şeklinde olan mezarlara sahip kent nekropolü bulunmaktadır²⁷⁰. Kuzeyde Messogis Dağı'nın güney yamaçlarında yer alan kentin sınırları, güneyde Sultanhisar İlçesi'ne kadar gitmektedir.

Kent, bölgenin aktif tarım ürünü olan zeytin ağaçlarının olduğu yoğun bir alanı kapsamaktadır. Zeytin ağaçlarının yanında kentin bir diğer önemli olan ekonomik kaynağı olan incir ağaçları da tarım ürünleri arasında yer almaktadır. Ancak kent kireçli bir toprağa sahip olmasından dolayı güneyinde yer alan Menderes Ovası kadar verimli değildir²⁷¹. Nysa'nın da eteklerinde bulunduğu Messogis Dağı'nda antik dönemde üzüm üretiminin yapıldığı ve buradan üretilen üzümden kaliteli şarap üretiminin olduğunu Strabon'dan öğrenmekteyiz²⁷².

Bölgenin engebeli yapısından dolayı kentin ortasından geçen modern bir yolla ilçe ve köylere ulaşım sağlanmaktaydı (**Res. 35**). Yol, 2018 yılına kadar aktif olarak kullanılmış

²⁶⁴ Strab, XIV. 1.43.

²⁶⁵ Özbil 2017, 9.

²⁶⁶ Özbil 2017, 15.

²⁶⁷ İdil 1993, 115.

²⁶⁸ Strab, XII-XIII-XIV, 213.

²⁶⁹ Diler 2021, 8.

²⁷⁰ Diler 2021, 8.

²⁷¹ Özbil 2017, 15.

²⁷² Strab. 13.4.11; 14.1.15, 47.

olmakla birlikte yol yapım çalışmalarından dolayı kent tahribata uğramıştır. Ancak bu yolun Aydın Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından kapatılması kararı alınmıştır. Aydın Belediyesi tarafından alternatif bir yol yapana kadar yol kullanılmıştır. 2018 yılında yeni yol yapılırken kentin içinden geçen yol trafiğe kapatılmıştır. Yolun trafiğe kapatılmasıyla kentin içindeki yoğun trafik durdurularak oluşabilecek yeni tahribatların önüne geçilmiştir²⁷³.

Messogis Dağı'nın güney yamacında yer alan Nysa, engebeli bir arazi ve vadilere sahip bir topoğrafyada yer almaktadır. Konumu gereği kentin bazı kaynaklara göre Karia bazılarına göre Lydia Bölgesinde yer aldığı söylenmiştir. Antik bölgenin sınırlarını belirleyen dağ ve nehirlerin etkisi ön plandadır. Nysa Messogis Dağı'nın güneyinde Menderes Nehri'nin kuzeyinde yer almaktadır. Kent Menderes Nehri boyunca uzanan Smyrna, Magnesia, Ephesos, Tralleis'ten gelip Leodikeia'ya kadar giden yolun güzergâhında yer almaktadır²⁷⁴. Bu güzergâhta geçen yol, önemli bir ticaret yolu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nysa'nın kutsal alanı olan Akharaka Kutsal Alanı kutsal bir yolla kente bağlanır²⁷⁵. Akharaka Kutsal Alanı Aydın- Denizli karayolu üzerinde, Sultanhisar İlçesi'ne 4,5 km batısında, Salavatlı köy yoluna girildikten sonra yaklaşık 3 km sonra köye ulaşılır (**Har. 19**). Köyün kuzeydoğu ucunda Akharaka Kutsal Alanı'na ait kalıntılar vardır²⁷⁶. Akharaka bir din merkezi ve çok önemli bir sağlık merkezi olmasından dolayı önemli bir kutsal alandır.

1.4.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri

Nysa antik kenti, Messogis Dağı'nın eteklerinden geçen Maiandros Nehri'ne baktığından dolayı bu nehirle özdeşleşen kent, Nysa ad Maeandrum olarak anılır²⁷⁷. Kentin çevresinde konumlanan ve Nysa ile bağlantısı olan kentleri Strabon şöyle anlatmıştır²⁷⁸: “Nysa yakınında Maiandros Nehri'nin öte yanında Koskinia ve Orthosia gibi önemli kentler bulunmaktadır. Nehrin bu yakasında Mastaura, Briula ve Akharaka, kentin yukarı kısmında ise Aromeus denen yörenin en iyi şarabının yapıldığı Aroma vardır”.

²⁷³ Diler 2021, 9.

²⁷⁴ Üreten 2005, 197.

²⁷⁵ Strab, XI. 1. 44.

²⁷⁶ Ateşlier 2016, 19.

²⁷⁷ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 40.

²⁷⁸ Strab, XIV. 1. 47.

Metinde adı geçen en yakın kent, aynı zamanda kentin kutsal alanı olan Akharaka (Salavatlı), Nysa'nın 3 km batısında yer almaktadır²⁷⁹ ve kutsal bir yolla kente bağlanmaktadır. Nysa'nın nekropolünden devan eden kutsal yol, Nysa'dan Tralleis'e doğru giderken Akharaka'dan geçer²⁸⁰. Nysa kent merkezinde bulunan sütunlu caddeden başlayan kutsal yol, tapınağın güneyinden geçtikten sonra batıya doğru kırılıp oradan da yapının kuzeyinde bulunan Plouton/Kore sunağının bulunduğu geniş bir alana açılmaktadır²⁸¹. Ancak, halen dere yataklarını aşan eski köprülerinin (**Res. 36**) çoğunun yıkılmış olması bu kutsal yolun izlenmesini güçleştirir²⁸². Bugün Akharaka'ya gitmek için en sağlıklı yol Aydın-Denizli karayolu üzerinde, Sultanhisar'ın yaklaşık 4,5 km batısında olan Salavatlı yoluna girmektir²⁸³.

Ploutonion/Ploutonium olarak ifade edilen tapınağın kalıntılarından neredeyse hiçbir şey kalmamıştır²⁸⁴ (**Res. 37**). Tapınağın yakınında bulunan bölgede iyi bilinen kükürtlü bir suyun olmasından dolayı mucizevi tedaviler sunan bir mağara bulunmaktadır. Strabon, tedavi yöntemleriyle ilgili detaylı bilgi vermiştir²⁸⁵. Tapınak bu şifa özelliğinden dolayı MÖ 281 yılında tarihlenen bir yazıtta, Nysa'nın 3 km batısında yer alan ve aynı zamanda kentin dini merkezi olan Akharaka Kutsal Alanı (Plouton-Kore Tapınağı) için I. Seleukos ve oğlu I. Antiokhos'tan Hikesia²⁸⁶, Asyia²⁸⁷ Ve Ateleia²⁸⁸ gibi önemli ayrıcalıklar elde etmiştir²⁸⁹. Söz konusu dokunulmazlık III. Antiokhos döneminde de devam etmiştir ve olasılıkla Nysa adı da bu kralın döneminde kullanılmaya başlanmıştır²⁹⁰. Hacı kabul etme hakkı kazanan Nysa, dört bir taraftan gelen hacıları misafir etmiş ve bu da kentin ekonomisine katkı sağlamıştır.

Sonuç olarak Nysa ve Akharaka Kutsal Alanı arasındaki kutsal yol hakkında çok fazla araştırma yapılmadığı için kısıtlı bilgilere sahibiz. Ancak antik ve modern yazarların araştırmalarına göre Nysa'nın kutsal alanı Akharaka Kutsal Alanı olmalıdır ve bu iki kenti birbirine bağlayan kutsal bir yol olması muhtemeldir.

²⁷⁹ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 41.

²⁸⁰ İdil 1999, 79.

²⁸¹ İdil 1999, 81.

²⁸² İdil 1999, 79.

²⁸³ İdil 1999, 79.

²⁸⁴ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 42

²⁸⁵ Strab, XIV. 1. 44.

²⁸⁶ Hacı kabul etme hakkı.

²⁸⁷ Dokunulmazlık, Sığınma hakkı.

²⁸⁸ Vergi muafiyeti hakkı.

²⁸⁹ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023,53.

²⁹⁰ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 53.

1.4.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler

1.4.3.1. Nekropol

Nysa antik kentinin nekropolü, kentin batı tarafında Akharaka'ya (Salavatlı) doğru giden kutsal yol üzerinde bulunmaktadır²⁹¹. Nekropole Nysa antik kentinin batısındaki tarlaları geçerek ulaşılmaktadır²⁹² (Res. 38). Yanyana dizilmiş çift katlı tonozlu yapılardan oluşan Nysa nekropolü, iki katlı kemerlerden oluşan bir cephe görünümü ortaya koymaktadır²⁹³. Bu çift katlı tonozlu yapıların içinde genellikle lahitler bulunmaktadır²⁹⁴ (Res. 39). Burada açılan lahitlerin içinde bronz sikkeler ve pişmiş topraktan yapılmış kandiller tespit edilmiştir²⁹⁵ (Res. 40).

1.4.3.2. Eskihisar Köprüsü

Aydın İli, Sultanhisar İlçesi, Eskihisar Köyü'nde yer alan Eskihisar Köprüsü Nysa-Akharaka kutsal yolu üzerinde yer almaktadır. Dairesel kemerli, tek gözlü köprü'nün genişliği 11,45 m, boyu ise 45.80 m'dir²⁹⁶. Geç Roma-Erken Bizans döneminde inşa edildiği düşünülen köprü²⁹⁷ 2015 yılında Karayolları 2. Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir. Muhtemelen Vedat İdil'in kitabında bahsettiği antik köprü bu olmalıdır.

1.4.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini)

1.4.4.1. Festival

Epigrafiik kaynaklar ve antik yazarlara göre Nysa'nın başlıca kültü Plouton/Kore'ye aittir²⁹⁸. Bu tanrıların tapınımı Nysa'nın Kutsal Alanı olan Akharaka da yapılmaktadır. Bununla bağlantılı olarak Nysa'da düzenlenen en büyük ve en önemli festival Plouton ve Kore onuruna düzenlenen Theogamia festivalidir²⁹⁹.

²⁹¹ İdil 1999, 75.

²⁹² İdil 1999, 75.

²⁹³ İdil 1999, 75.

²⁹⁴ İdil 1999, 75.

²⁹⁵ İdil 1999, 75.

²⁹⁶ <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/eskihisar-koprusu-2-sultanhisar/#16/37.898647/28.133905>.

²⁹⁷ <https://kulturenvanteri.com/tr/yer/eskihisar-koprusu-2-sultanhisar/#16/37.898647/28.133905>.

²⁹⁸ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 42.

²⁹⁹ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 42.

1.4.4.1.1. Theogamia Festivali

Theogamia, Kutsal Evlilik anlamına gelir ve Kore'nin Hades tarafından kaçırılmasıyla ilgili bir anma festivalidir³⁰⁰. İlk defa İmparator Augustus zamanında aktif bir spor yaşamı olan Koslu bir sporcu için düzenlenen bir onurlandırmada söz edilmiştir³⁰¹. Özdil ve Arca, L. Robert'in Theogamia Principatus döneminin başlarında bir dini bayram statüsünde olduğunu dile getirmektedir³⁰². Kentte Theogamia isminin geçtiği birçok sikke bulunmuştur. Bu festivale dair ilk nümizmatik veriler İmparator Philippus Arabs dönemine aittir³⁰³. Festivalin, Oikoumenika yani uluslararası çapta olması ve herkesin katılma hakkının olması İmparator Valerianus'un onayı ile gerçekleşmiştir³⁰⁴. Bazı araştırmacılara göre İmparator Valerianus doğu seferleri sırasında Nysa antik kenti yolunun üzerinde olması konumuyla ilgili bir durum olmalıdır. Nysa stratejik konumundan dolayı böyle bir ayrıcalık almış olabilir³⁰⁵. Theogamia'nın oikoumenika statüsüne yükseltilmesi, Nysa'nın diğer kentler arasındaki statüsünü de yükseltmiştir³⁰⁶.

Strabon festival zamanını ve festivalde olan uygulamaları şöyle anlatmıştır³⁰⁷: “Her yıl Akharaka'da bir festival düzenlenir ve bu festival sırasında olan her şeyi herkes görebiliyor ve duyabiliyordu. Festivalde bir de öğleye doğru gymnasionun erkek çocuklar ve gençleri çıplak, yağlanmış olarak bir boğayı aceleyle mağaranın içine sürerler ve başıboş bırakılan boğa kısa bir mesafe gittikten sonra düşer ve son nefesini verir”. Metinde sözü edilen hayvanın ölümüne yol açan unsurun kükürtle bir bağlantısının olabileceği düşünülmektedir. Kükürt şifa vermesinin yanı sıra çok fazla maruz kalındığında zehirlenme riski taşıdığı için Strabon'un bahsettiği boğanın kısa sürede ölmesi, mağaranın içine girdikten sonra kükürtten zehirlenmesiyle bağlantılı olmalıdır³⁰⁸. Yine Strabon'un anlatımıyla oyunlar 30 stadion uzaklıkta Leimon denen yerde kutlanmaktaydı³⁰⁹. “Nysa'dan 30 stadion uzaklıkta, Tmolos Tepesi'ni ve Messogis Dağı'nı geçtikten sonra Messogis'in güney bölgesine doğru Lemion denen bir yer vardır. Oraya Nysalılar ve halkın tamamı gider ve bayramlarını kutlardı”. Leimon'dan uzak olmayan ve aynı tanrılara kutsal kılınan arazide

³⁰⁰ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 42.

³⁰¹ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 42.

³⁰² Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 42.

³⁰³ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 42.

³⁰⁴ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 42.

³⁰⁵ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 42.

³⁰⁶ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 42.

³⁰⁷ Strab, XIV. 1. 44.

³⁰⁸ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 43.

³⁰⁹ Strab, XIV. 1. 45.

toprağın içine doğru bir giriş vardır ki bu girişin Akharaka'ya doğru gittiği söylenir. Ozan “Asia Çayırılığı’nda dediği zaman bu çayırılıktan bahsetmek ister ve yakınında Kaistros Nehrinin aktığını dile getirir.”

Leimon Yunancada çayırılık, çiçekli alan ve hatta ova anlamına gelir³¹⁰. Starbon’un ozan diye bahsettiği kişi Homeros’tur. Homeros Asia Çayırılığı olarak bahsettiği yeşillik Nysa’ya 30 stadion uzaklıktadır. Dolayısıyla festivallerin Nysa’ya yakın çayırılık bir alanda yapıldığı düşünülebilir. 2002 yılında Salavatlı Köyü’nde yani Akharaka’da bulunmuş bir sunak, kült hakkında önemli bilgiler sunmaktadır³¹¹. Yazıttan anlaşıldığı üzere bu sunak Plouton/Kore tapınağının pronaosunda yer alıyordu³¹². 90 satırdan oluşan bu yazıtta danışma meclisinin aldığı kararlar açıklanmaktadır. Bu kararlarda Clodia Cognida adında varlıklı bir kadının Plouton/Kore tapınağına yaptığı katkılardan bahsedilmektedir³¹³.

1.5. Alabanda-Gerga Kutsal Yolu

1.5.1. Tarihi Coğrafyası

Alabanda antik kenti, Aydın İl’inin Çine İlçesi’ne bağlı Çine Çayı (Marsyas) Vadisi içerisinde bulunmaktadır (**Har. 20**). Bir kısmı büyük bir vadiden akan Marsyas Çayı’nın, kuzey ucuna doğru Maiandros Nehri ile birleşmeden önce geniş ve verimli bir ovoidan geçmektedir. Marsyas ve Maiandros birleşmesinden “Titus Livius da Ab Urbe Condita” adındaki eserinden bahsetmektedir³¹⁴. Çine İlçesi’nin bulunduğu ova, antik dönemde Alabanda kenti olarak bilinir. Kent yaklaşık 8 km güneyde eski Çine’nin olduğu yerdedir. Yeni Çine ise Kıroba olarak bilinen yerdir³¹⁵. Bu verimli topraklarda, tarımın ilaçlanması için kükürt çıkarımının olduğunu Plinius tarafından öğrenmekteyiz³¹⁶.

Alabanda antik kentinin konumunu antik dönemde oldukça önemli olduğunu yazılı kaynaklardan öğrenmekteyiz³¹⁷ (**Harita 21**). Kent antik dönemde Lykia’dan başlayıp Ionia içlerine kadar uzanıyor, yoğun bir trafiği olan bir ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır. Bu ticaret yolu Alabanda’dan geçerek Mylasa, Alinda ve oradan da Miletos’a gitmektedir³¹⁸.

³¹⁰ Gökalp Özdil- Akdoğu Arca 2023, 43.

³¹¹ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 43.

³¹² Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 43.

³¹³ Gökalp Özdil-Akdoğu Arca 2023, 43.

³¹⁴ Livius XXXVIII, 13.

³¹⁵ Bean 2000, 189.

³¹⁶ Plin. nat, NH 18, 305.

³¹⁷ Ramsay 1960, 50.

³¹⁸ Garstang-Gurney 1959, 78.

Alabanda'nın bu avantajlı konumundan dolayı, antik dönemde önemli bir gelir kaynağı olan “siyah mermer” ve orman ürünlerini kolaylıkla pazarlayabilmişlerdir. Bunun yanı sıra yine konumu itibariyle taşımacılıkta da ileriye gitmiş olan kent, kendi ürünlerinin satışı dışında diğer kentlerin de ürünlerini dış pazarlara ulaştırmışlardır³¹⁹.

Strabon Alanbanda antik kenti hakkında kısa ve kesin bilgiler vermektedir: “Alabanda tepelerin eşiğinde kurulmuştur (**Res. 41**). Küfelerle yüklü eşek görünümünde birleşmiş iki tepe. Apollonius Malakos, kenti hem bu görünümünden hem de çok sayıda akreplerin olmasından dolayı alaya alırken kentin, akrep küfeleriyle yüklü eşek olduğunu söyler. Hem bu kent hem de Mylasa bu yaratıklarla doludur ve bunların arasındaki bütün dağlık ülke böyledir”³²⁰. Söz konusu tepelerin kuzey eteklerinde oldukça büyük ve düz bir araziye de içine alan bu tepelerin sırtlarında kentin sur duvarlarını da içine almaktadır. Şehrin kalıntılarının büyük bir kısmı bu düzlükte yer almaktadır. Gerga Kutsal Alanı'nın, Alabanda antik kentin 13 km kuzeybatısına kurulmuş ve kutsal bir yolla kente bağlandığı düşünülmektedir.

Gerga kuzey Karia'nın dağlık bölgesinde Mandran Dağı'nın güney eteklerindeki kutsal alan, Aydın İli Çine İlçesi'nin 10 km güneydoğusunda, Kırksakallar Köyü'nün yakınında, antik isimi Marsyas (Çine) Çayı'nı gören tepenin batı yamaçları üzerine kurulmuştur³²¹. Kutsal alanda muhtemelen kült amaçlı dikilmiş olan taşlardan dolayı halk tarafından “Dikili Taş” olarak bilinen kutsal alana yöre halkı tarafından Gavur Pazarı da denilmektedir³²² (**Harita 22**). Modern araştırmacılar tarafından bulunan yazıtlardan Gerga, Gergas, Gergakome kelimeleri ile bu kelimelerin sonuna eklenen bazı kelimelerin oluşturduğu ifadelerden hareketle, antik ismi bilinmeyen bu kutsal alana Gerga adı verilmiştir. Ancak Gerga isminin bir kişinin mi adı yoksa bir yerleşim yerinin mi adı olduğu halen tam olarak bilinmemektedir.

1.5.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri

Alabanda antik kenti, kesin olmamakla beraber kutsal bir yolla Gerga Kutsal Alanı'na bağlanmaktaydı. Kırksakallar'dan güneydoğu yönüne doğru yaklaşık iki saatlik yürümeyle ulaşılan dağlık bir alanda kurulmuş olan Gerga'ya en yakın antik kent Alabanda

³¹⁹ Magie 1950, 52.

³²⁰ Strab, XIV.2.26.

³²¹ Akkurnaz 2010, 52.

³²² Akkurnaz 2010, 52.

antik kentidir. İki kent arası uzaklık yaklaşık 13-14 km'dir³²³. Genişliği ise 4 m kadardır³²⁴. Detaylı bilimsel araştırmalar yapılmadığından dolayı kuruluşu ve gelişim evresi çok fazla bilinmeyen Kutsal alanın dini bir merkez olduğu, Roma Dönemi'nde de bu dinsel işlevini sürdürdüğünü, alanda ve yol üzerinde bulunan yazıtlar ve mimari yapılardan öğreniyoruz³²⁵. Tipik bir Karia yerleşimi olan Kutsal Alan, dağlar arasında kurulmuş ve tahrip olmadan günümüze ulaşmıştır. Bu nedenle halen çok ilgi çeken ve bütün yönleriyle gizemini koruyan bir alandır.

Gerga ile ilgili bilgiler 19. yy sonlarında bölgeyi ziyaret eden Fransız araştırmacı G. Cousin tarafından verilmektedir³²⁶. Dini bir merkez olduğu vurgulanan kutsal alanda bazı anıtların ve heykellerin orijinal yerlerinde olduğu söylene de günümüzde bu heykeller ve yazıtlar devrilmiş, orijinal yerlerinde birkaç metre uzaklığa taşındığı görülmüştür³²⁷. Dağlık ve meyilli bir arazi üzerinde konumlandığı için teraslanarak düzlükler elde edilmiş ve bu sebeple kutsal alan kademeli olarak güneydoğuya doğru genişletilmiştir³²⁸.

Bölgenin dağlık ve engebeli olması sebebiyle Gerga'nın ana ulaşım güzergâhı tam olarak bilinmemekle beraber yazıtlar ve mezarlardan yola çıkılarak, Kutsal Alana ulaşım büyük ihtimalle kuzeybatıdan sağlanmaktadır³²⁹. Yamaçların meyilli olması ve dengeli bir güzergâhın olması bu düşüncüyü destekleyen bulgular arasındadır. Dağlık ve engebeli bir yerde olan Gerga'ya çevre kentlerden gelen ziyaretçilerin izlediği güzergâh şuan ki bilgilerle tam olarak bilinmese de, kutsal alanın yakınlarında bulunan bazı Roma Dönemi'ne ait köprü ve su kemeri kalıntıları yolla ilgili birtakım bilgiler sunmaktadır. Alabanda ve Alinda gibi batıdaki kentlerden gelenlerin Gerga da dâhil Çine Çayı'nın doğusundaki kentlere geçmek için kullandıkları güzergâh kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bölge topoğrafyası incelenmiş ve araştırmacılar tarafından bazı öneriler ortaya konulmuştur. Gerga'nın 3,5 km güneyinde yer alan Çine Çayı üzerinde inşa edilmiş bugünkü adıyla İnce Kemer olarak bilinen Roma Dönemi'ne ait su kemerleri, alternatif bir rotaya işaret etmektedir (**Res. 42**). Ayrıca bu güzergâhın, Eski Çine yakınında günümüzde ise Çine Çayı'nın geçtiği modern yola paralel bir rotayla mezarların ve yazıtların olduğu Gerga'nın

³²³ Akkurnaz 2010, 52.

³²⁴ Akkurnaz 2010, 52.

³²⁵ Akkurnaz 2010, 52.

³²⁶ Cousin 1900, 28.

³²⁷ Akkurnaz 2010, 52.

³²⁸ Akkurnaz 2010, 53.

³²⁹ Akkurnaz 2010, 53.

kuzeybatısında yer aldığı tahmin edilmektedir³³⁰. Gerga yakınlarında tespit edilen bir diğer kalıntı ise, Gerga'nın 3,5 km kuzeyinde, Çine Çayı'nın bir kolu olan Mandra Çayı üzerinde yer alan Roma köprüsüdür³³¹. Bu köprü üzerinden geçen antik yolun, bölgenin orta ölçekli kentlerini (Bargasa, Kys ve Hyllarima) Marsyas Vadisi'ne bağladığı düşünülmektedir. Ayrıca bu yolun, Gerga'ya gelen ziyaretçilerin ulaşımı için kullanıldığı düşünülmektedir³³². Bahsedilen her iki güzergâh da Gerga'nın kuzeybatısında birleşerek kutsal alana ulaşımı sağlıyor olmalıdır³³³.

Bölgede araştırma yapan gezginler ve araştırmacılar yerleşimin Alabanda antik kentine yakınlığından dolayı kutsal alanın Alabanda güdümünde olduğunu ileri sürmüşlerdir (**Har. 23**). Ancak bu düşüncüyü destekleyecek herhangi bir arkeolojik ve tarihi bir veri yoktur³³⁴. S.Akkurnaz, Alabanda'nın kurucusu Alabandos'un babası Kar ile Gerga arasında etimolojik ve Totemik ilişki olabileceğini ileri sürmüştür. Bu durum, Gerga'nın kökeni ve kültü hakkında yeterli olmasa da birtakım bilgiler sunmaktadır³³⁵.

Yapılan araştırmalar sonucunda Gerga'nın dini bir merkez olduğu konusunda araştırmacılar hem fikirlerdir. Bu kutsal alana en yakın kent ise Alabanda'dır. Her ne kadar elimizde kutsal yolla ilgili çok veri olmasa da Alabanda ve Gerga'yı birbirine bağlayan bir yolun olduğunu söyleyebiliriz. Miletos-Didyma da olduğu gibi Alabanda'nın kutsal alanı da Gerga olmalıdır.

1.5.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler

1.5.3.1. Çeşme Yapısı

Kutsal Alanı'n çeşitli yerlerinde bulunan yaklaşık bir insan boyutunda olan kare planlı yapılar bulunmaktadır. Mimari tarzda birbirine benzer bir şekilde inşa edilmiş olan bu yapıların, alanda bulunan diğer yapılarla işlevsel olarak bir bağlantısının olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Önleri açık ve üst kısmı yassı tek bir taştan yapılmış bu yapıların zeminleri oyulmuştur ve hepsinde çeşitli biçimlerde Gerga adı yazılıdır³³⁶. Benzer işleve sahip olduğu düşünülen bu yapıların, çeşme olabileceği fikri üzerinde durulmaktadır.

³³⁰ Akkurnaz 2010, 53.

³³¹ Akkurnaz 2010, 53.

³³² Akkurnaz 2010, 53.

³³³ Akkurnaz 2010, 53.

³³⁴ Akkurnaz 2010, 54.

³³⁵ Akkurnaz 2010, 54.

³³⁶ Akkurnaz 2010, 60.

Bu yapıların çeşme olabileceğini düşündüren en önemli bulgu, duvarlarda su oluşu olduğunu düşündüren deliklerin olmasıdır³³⁷ (**Res. 43**). Gerga'ya yakın olan komşu kentlerde de (Alinda, Labraunda ve Euromos) aynı işleve sahip yapılar vardır³³⁸. Dağlık bir alanda kurulmuş olan kentin su ihtiyacını karşılamak için bu tür çeşmelerden yararlanıldığını düşünülmektedir. Özellikle Alabanda ve Gerga arasındaki toprak yol boyunca bu tür yapıların olması, gelen ziyaretçilerin su ihtiyacını karşılaması açısından da büyük önem arz etmektedir.

Bu çeşme yapıları malzeme ve işçilik bakımından kutsal alanda bulunan diğer yapı gruplarıyla paralellik göstermektedir³³⁹. Genel hatlarıyla kaba bir işçiliğe sahip olan bu yapılar, arazi koşulları da göz önünde bulundurulduğunda arazi ve malzemenin doğurduğu zorunluluk sonucu pratik çözümler üretilerek kullanılmıştır.

1.5.3.2. Steller

Kutsal steller, Gerga'da hem kutsal alan içinde hem de temenos duvarının dışında yani kutsal yol dediğimiz antik yol boyunca görebileceğimiz bir şekilde dizilmişlerdir³⁴⁰ (**Res. 44**). Stellerin boyları bir insan boyunu geçebilecek kadar uzundur. Birçok stel üzerinde Gerga isminin yazılı olduğu bilinmektedir. Anadolu'da bu tür stel geleneği, Ana Tanrıça inancında antik dönemden beri vardır. Gerkome'da bulunan steller de Anadolu'daki Ana Tanrıça inancıyla ilgili bir bağlantı olabileceğini düşündürmektedir. Stellerin üzerinde Gerga veya Gergas yazması, Ana Tanrıça'nın yerel ismiyle bir tapınım gördüğünü ortaya koymaktadır.

1.5.3.3. Yazıtlı Kayalar

Gerga'da yapılan birçok yüzey araştırmasında çok değişik yerlerde steller, yontular ve kayalar üzerine yazılmış yazıtlar keşfedilmiştir³⁴¹. Gerga'da bulunan yazıtlı kayaların, temenos terası merkez alındığında birçok yere yayıldığını görebiliriz³⁴². Her ne kadar antik yol için kesin bilgi sahibi olmasak da, bu yazıtlar kayalar sanki bir yolu tarif edercesine dizilmiş gibidir (**Res. 45**). Bu konuda Bean, kayalar üzerindeki bu yazıtlar hakkında

³³⁷ Akkurnaz 2010, 60.

³³⁸ Akkurnaz 2010, 60.

³³⁹ Akkurnaz 2010, 61.

³⁴⁰ Akkurnaz 2010, 60.

³⁴¹ Dağdeviren 2005, 40.

³⁴² Dağdeviren 2005, 40.

“Hayatımda ilk kez modern yol işaretlerinin bir antik benzerleriyle karşılaştım”³⁴³ şeklinde ifade etmiştir. Gerga şeklinde yazılan bu yazılar bu tür bir uygulama için olasıdır. Ziyaretçiler yol boyunca kayalar üzerinde iri harflerle yazılan Gerga ve türevlerine birçok yerde rastlarlar³⁴⁴. Bu kelimelerin hepsi aynı dilde yazılmamış olmakla birlikte bazıları Latince bazıları ise Grekçe yazılmıştır.

1.5.3.4.Nekropol

Gerga’nın kuzeybatısındaki Kırksakallar Köyü yakınından başlayarak Gerga’nın kuzeyindeki Alabayır Köyü’ne kadar uzanan mezarlar yaklaşık 3 km’lik bir alana yayılmıştır. Mezarların tespit edildiği yerde daha çok fazla araştırma yapılması durumunda, benzerlerine Karia Bölgesi’nin pek çok yerinde rastlanan oyma tekne mezarların sayısının artacağı düşünülmektedir³⁴⁵.

Bu mezarların çoğu, Gerga-Alabanda yolu üzerindeki diğer kutsal yollarda olduğu gibi nekropol boyunca devam etmektedir. Gerga’ya yakın bir noktada bulunan Karia Bölgesi’nin en önemli kutsal alanlarından biri olan Labraunda Kutsal Alanı ve kutsal alanın bağlı olduğu ana kent Mylasa arasında da mezarlar bulunmaktadır. Bu kutsal yol güzergâhında da mezarların yer alması; Gerga ve Alabanda arasındaki ilişkiye işaret eden bir yolun bu noktadan geçtiğini ve bu mezarlık alanının Gerga ile ilişkili olabileceğini düşünmemizi sağlayan kanıtlardır³⁴⁶. Mezarlar için kesin bir tarihlendirme olmasa da Karia Bölgesi’nde karşılaşılan benzer örnekler ve Gerga’daki yazıtların tarihleri göz önünde bulundurulduğunda, bu mezarların Gerga’daki yapılarla çağdaş olduğunu söylemek mümkündür³⁴⁷ (**Res. 46**).

Söz konusu mezarların; Mandra Çayı’nın üzerinde bulunan Roma Dönemi köprüsünün kalıntıları ile Gerga arasında kalan bölgede olması³⁴⁸, Mandra Çayı’nın doğusunda kalan Hyllrima, Bargasa, Kys gibi yerleşimler ile oradan Marsyas Vadisi’ne ve dolayısıyla Gerga’ya bağlandığı düşünülen antik yolun bu noktadan geçtiği önerisini destekleyen bulgulardır³⁴⁹.

³⁴³ Bean, 1987, 245.

³⁴⁴ Akkurnaz 2010, 63.

³⁴⁵ Akkurnaz 2010, 64.

³⁴⁶ Akkurnaz 2010, 65.

³⁴⁷ Akkurnaz 2010, 65.

³⁴⁸ Akkurnaz 2010, 65.

³⁴⁹ Akkurnaz 2010, 65.

1.5.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini)

1.5.4.1. Festival

Bu kutsal alanda uygulanan kült türü sorusu açıklığa kavuşturulmayı bekliyor. En önemli kanıt ise kutsal alanda bulunan Kybele'nin A heykeli, Apollon'un B heykeli ve Kaynak Evi II yazıtıdır³⁵⁰. Üç anıtın tümü doğu ve orta teraslarda birbirine yakın durmaktadır. Kybele, kaynaklar açısından zengin olan bu kayalık sulak alanın tanrıçası olarak görülüyor; Quellhauser II ve VII' nin heykel kaidesine çok benzeyen aslan başları da onunla uyumludur³⁵¹. Bina II' de sağ aslan başının altında yer alan ve aslan başlarına karşılık gelen kaba, muhtemelen tamamlanmamış kabartma da Kybele ile ilgili olabilir. Ana hat şekli, çok sayıda resimsel temsilde Kybele'nin bir özelliği olan ve orijinal kültürde kullanılan bir kymbalonu anımsatıyor³⁵². Muhtemelen Marsyas olarak adlandırılabilir aulos çalan bir Silenus. Kybele-Marsyas-Apollon bağlantısı, Kybele'yi, Marsyas'ın Apollon'la rekabetini ve Marsyas'ın derisini yüzmesini gösteren birkaç sahnede imparatorluk dönemine ait bir grup lahitte kesinlikle kavranabilir³⁵³. Hellenizm'den bu yana Kybele ile Marsyas arasındaki bağlantı kanıtlanabilir ve bahsedilen örneklerle Gergakome de eklenebilir³⁵⁴. Marsyas-Kybele efsanesi Gergakome'ye aktarılmıştır, dolayısıyla kült açısından Marsyas'ın derisini yüzülmesi burada gerçekleşmiştir³⁵⁵. Marsyas'ın cezalandırıldığı yer, Marsyas yazıtını taşıyan ve bir mağara gibi Marsyas nehrinin kaynağını temsil ettiği varsayılan bir yerin olması da bu tezi güçlendirir. Bu bağlamda, muhtemelen Bina II'nin üzerinde yapay olarak oluşturulmuş mağara da görülebilmektedir³⁵⁶. Bina II' ye giden kaynağın çıktığı ve (F 24) yazıtının oyulduğu noktayı işaret etmektedir³⁵⁷.

Dionysos olarak yorumlanan C heykeli de Kybele ile ilişkilendirilebilir, ancak Apollon-Marsyas miti bağlamında ilişkilendirilemez. Bağlantı burada yine her iki tanrı kültürünün orjistik karakteriyle kurulur ve bu bağlantı da yansıtılır³⁵⁸. Her iki tanrı da Dionysos'un perisi Nysa ile bir dağ mağarasında geçirdiği çocukluk mitinde de yer alır. Mite göre Kybele, Dionysos adlı çocuğu Hera'nın ona vurduğu delilikten kurtarmıştır.

³⁵⁰ Held 2008, 152.

³⁵¹ Held 2008, 152.

³⁵² Held 2008, 152.

³⁵³ Held 2008, 152.

³⁵⁴ Held 2008, 152.

³⁵⁵ Held 2008, 153.

³⁵⁶ Held 2008, 153.

³⁵⁷ Held 2008, 153.

³⁵⁸ Held 2008, 154.

Mağaranın yeri Nysa ile Karia'da tespit edilmiştir³⁵⁹. Bu bağlamda, Dionysos'un bebekliği mitinin yerel varyantı önemlidir. Nysa tiyatro kabartmalarında tasvir edilmiş ve R. Lindner tarafından yeniden yapılmıştır. Merkezde Marsyas, güneybatıda Dionysos ve Zeus Karios yer almaktadır. İki efsanevi alanın ayrılması topografik olarak da ifade edilir, aynı zamanda bu alanlar Gergakome'de tek olan bir yolla birbirine bağlanır³⁶⁰. Vadi tarafında bir istinat duvarı ile güvence altına alınmış, bu da ona kutsal bir yol karakteri kazandırmış ve bu da her iki alanı kültürel olarak birbirine bağlamıştır³⁶¹. Festivaller sırasında bu yol üzerinde gerçekleşen ve iki mit arasında bir kült bağlantısı olarak Kybele ve Dionysos'un festivalleri taklit edilmiştir³⁶². Kybele'yi bir yanda Apollon ve Marsyas'a, bağlayan efsane Gergakome'ye en çok uyan versiyonları da Nysa'da yer alır³⁶³. Kutsal alanın düzeni, Gergakome'ye aktarılan bölgesel mitlere dayanmaktadır³⁶⁴. Gergakome'nin kaba görünümüne rağmen kutsal alanın temelini cahil bir kırsal nüfusa değil, eğitilmiş bölge tarihçilerine titizlikle yapılmış bir alan olarak görmekteyiz.

1.6. Mylasa-Labraunda Kutsal Yolu

1.6.1. Tarihi Coğrafyası

Milas Anadolu'nun güneybatısında, Muğla'ya bağlı İlçe merkezidir. Güneyinde Gökova Körfezi, batısında Bodrum Yarımadası ve Mandalya Körfezi yer almaktadır (**Har. 24**). Batıda Bodrum'a, doğuda Muğla ve Yatağan'a, kuzeyde Aydın Söke, Koçarlı ve Karpuzlu İlçelerine komşudur³⁶⁵. İlçenin doğusunda dik ve sarp kayalıklı Kurukümes Dağı, Akdağ ve Koca Dağ yer almaktadır. Kuzeyde Bafa Gölü, Beşparmak Dağları ve Çomakdağ yer alır. Milas oldukça girintili çıkıntılıdır ve bu yüzden birçok koy, körfez, ada ve liman yer almaktadır. Dolayısıyla Milas'ın bu konumu, şehri sadece turistik faaliyetler açısından kolaylaştırmakla kalmayıp aynı zamanda Bodrum Yarımadası'nı tüm yüzey ulaşımının yayıldığı bir düğüm noktası yapar. Dağlık iç kesimlerde karasal iklim görülmekle birlikte kıyılarda ılıman iklim hâkimdir. Bölge, yazları sıcak ve kurak, kışları ise yağışlı olan Akdeniz iklimi özellikleri gösterir. Buna bağlı olarak bölgedeki bitki örtüsü genel olarak çalılıktır. Zeytin ve çam ağaçları şehrin her tarafına yayılmıştır. Bölgede çok sayıda mermer,

³⁵⁹ Held 2008, 154.

³⁶⁰ Held 2008, 171.

³⁶¹ Held 2008, 171.

³⁶² Held 2008, 171.

³⁶³ Held 2008, 171.

³⁶⁴ Held 2008, 171.

³⁶⁵ Akarca 1954, 76.

kuvars ve feldspat ocakları bulunmaktadır. Bunlar; Kazıklı Dağı, Paşalı Dağı, Beşparmak Dağı ve İlasos'tur. Bu ocaklar tarih öncesi çağlardan beri bölgenin imar faaliyetleri ve ekonomisi için kullanılmaktadır.

İlk Çağlar'dan günümüze dek kesintisiz yerleşim gören Mylasa, Karia Bölgesi'nin önemli bir ilçesidir. Ancak modern Milas İlçesi, Mylasa üzerinde kurulmuştur (**Res. 47**). Kent hakkındaki bilgiler sınırlı olmakla birlikte küçük çaplı sondajlar ve kurtarma kazılarında birtakım bilgilere ulaşılmıştır. Alanda gözle görülen birçok antik yapı yer almaktadır. Bunlar; Uzunuva Mezar Anıtı, Baltalı Kapı, Gümüşkesen Mezar Anıtı ve Berberini Kaya Mezarları'nın yanı sıra kısmen korunmuş sur duvarları ve devşirme olarak kullanmış bloklar yer almaktadır.

Karia'nın kadim ve en büyük kentlerinden olan Mylasa, Alabanda ve Labraunda'dan geçilerek denize inen yol üzerinde bulunmaktadır³⁶⁶. Antik dönemde büyük bir nüfusu barındıran kent, kıyı bölgesi için bir odak merkezidir. Küçük limanlara sahip olan kent, Halikarnasos'a doğru alternatif ve kolay yollara sahiptir³⁶⁷. Kent, Sadra Dağı'nın eteklerine ve bu dağın önündeki tepeler üzerine kurulmuş daha sonra ovaya doğru yayılmıştır³⁶⁸. Karia satrapları Maussollos'un Halikarnassos'u başkent yapmasına kadar bölgeyi Mylasa'da yönetmişler. Bundan sonra kesintisiz bir şekilde devam eden kent, yerel bir merkez olarak kalmıştır³⁶⁹. Strabon Mylasa'nın verimli bir ova olduğunu³⁷⁰ ve en güzel mermerlerin Mylasa tepelerinden³⁷¹ çıkarıldığını dile getirmiştir. Mylasa ve Alabanda arasında kalan tepelerin akreplerle³⁷² dolu olduğunu da söyler³⁷³.

Milas'ın kuzeyinde yer alan Labraunda Kutsal Alanı 14 km uzaklıktaki Kocayayla'da yer almaktadır (**Har. 25**). Kariyalıların kutsal alanı olan bu kent dağların üstünde kurulmuştur³⁷⁴. Anadolu'nun güneybatısında yaşayan Kariyalılar için Labraunda Kutsal Alanı çok önemli bir merkezdi. "Çift Baltalı Tanrı" Zeus Lanraundos kültünün, su kaynakları ve tapınak terasının üstünde yer alan kayalık olduğu düşünülmektedir. Mylasa'dan (Milas) başlayan "kutsal yol" olarak adlandırılan 14 km uzunluğunda ve 9 m

³⁶⁶ Akarca 1954, 77.

³⁶⁷ Myres 1920, 425-426.

³⁶⁸ Akarca 1954, 77.

³⁶⁹ Rumscheid 1996, 86.

³⁷⁰ Strab, XIV.2.23.

³⁷¹ Adı geçen tepenin Mylasa'da olan, Sadra Dağı'dır.

³⁷² Günümüzde halen bu tepelerde çok fazla akrep bulunmaktadır. Milas'ın doğusunda kalan Kuyruklu Tepesi adını akreplerden almıştır. Yöre ağzıyla kuyruklu, akrep demektir.

³⁷³ Strab, XIV.2.26.

³⁷⁴ Strab, XIV. 2. 23.

genişliğinde taş kaplamalı bir yolla ulaşılan Zeus Labraundos Kutsal Alanının en eski buluntuları MÖ 7. yy aittir³⁷⁵. Kente en parlak dönemini yaşatan kişi Karia Satrapı Moussollos ve kardeşi İdrieus'tur. Labraunda'yı bir aile kutsal alanına çeviren kardeşler her yıl 5 gün süren dinsel bayramları geleneksel hale getirmişlerdir.

Labraunda Kutsal Alanın ilk kazıları, 1948 yılında İsveç Üniversitesi'nde görev yapan Profesör A.W. Persson tarafından başlatılmış olup aynı üniversitenin başka bir hocası olan Profesör Dr. P. Hellström tarafından devam ettirilmiştir. Bu tarihten itibaren dönem dönem devam eden kazılar en son 2014 yılında Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nden Oliver Can Henry'in Başkanlığı'nda devam etmiştir.

1.6.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri

Antik Karia Bölgesi'nin en önemli kutsal alanlarından olan Labraunda, Hekatomnidler Dönemi'nde (MÖ 392-333) kilit bir rol oynamıştır. Kutsal alanda, 1948 yılından itibaren İsveçli araştırmacılar tarafından kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda tespit edilen seramik parçaları üzerinde yapılan incelemeler, kutsal alanın MÖ 7. yy sonlarından itibaren kullanım gördüğünü ortaya koymuştur³⁷⁶. Labraunda'yı önemli kılan unsur, MÖ 4. yy Pers satraplığını yapan Hekatomnos ve ailesinin burada yapmış oldukları yoğun faaliyetlerdir³⁷⁷. Bu dönemde tapınak yeniden inşa edilmiş, kutsal alanın tamamı yeniden düzenlenmiş ve birçok yapı yapılmıştır. Hekatomnos ailesi yaptıkları bu anıtsal yapılara isimlerini yazarak kendilerini ölümsüzleştirmişlerdir. Günümüze iyi korunmuş olarak gelen bu yapılar, kesin olarak tarihlendirilmekle birlikte diğer yapılar için de referans olabilecek durumdadırlar. MÖ 4. yy 'da yoğun olarak yapılan yapılarda kullanılan yerel malzeme yörede sıkça kullanılan gnaystır. Bununla birlikte yapıların cephelerinde ve görünen kısımlarında beyaz mermer kullanılmıştır. Bu mermerin çıktığı yer ise Mylasa antik kentinin sırtını yasladığı Sadra Dağı'dır. Antik dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda Milas'tan 14 km uzaklıkta ve 650 m yükseklikte olan Labraunda Kutsal Alanı'na malzeme taşımak için bir düzenleme yapılmış olması gerekmektedir. Antik dönem kaynaklarında bahsedilen Mylasa ve Labraunda arasında bir yolun var olduğunu bilinmektedir. Bu yolun, Labraunda Kutsal Alanın inşası sırasında malzemelerin taşınması ve Kutsal Alan'a ziyaretçilerin kolay bir şekilde ulaşmaları için Hekatomnid'in ailesi

³⁷⁵ Baran 2010, 121.

³⁷⁶ Baran 2010, 121.

³⁷⁷ Baran 2010, 121.

tarafından yapıldığı düşünülmektedir³⁷⁸. Yol; istinat duvarlarıyla desteklenmiş olması, yağmur sularının dışarı atılması için menfezlerin yapılması ve büyük taş bloklarla donatılmış olması gibi yapım teknikleriyle Labraunda Kutsal Alanı'nın diğer yapılarıyla kıyaslanabilir³⁷⁹. Ayrıca yol kenarlarında benzer mimaride yapılmış çeşme yapıları da yer almaktadır. Kutsal yolun yapım amacının malzemeleri taşımak olduğunu daha önce P. Hellström belirtmiştir³⁸⁰. Bununla birlikte L. Karlsson tarafından kutsal yolda Labraunda'ya yakın bir yerde yapılan araştırmalarında, savunma kuleleri detaylı olarak incelenmiştir. Araştırmalar sonucunda, Burgaz Kalesi, İÖ 4. yy'ın ilk yarısına tarihlendirilen buluntularıyla Hekatomnidler Dönemi'ne kesin olarak tarihlendirmiştir³⁸¹. Bu noktada kutsal yolun; yapı malzemelerinin taşınması ve dinsel törenlerin yapılmasının yanı sıra savunma amacıyla da kullanmış olabileceğini akla getirmiştir. Kutsal yolun sadece Mylasa'dan Labraunda'ya değil Alinda'ya doğru devam etmesi, Hekatomnidlerin bu yolu savunma amaçlı olarak da kullanmış olabileceklerini destekler niteliktedir (**Har. 26**).

Kutsal yoldan bahseden ilk antik yazar MÖ 63 – MS 21 tarihleri arasında yaşamış olan Strabon'dur. "Labraunda, Alabanda'dan Mylasa'ya uzanan geçidin yakınında, şehirden uzakta bir köydür. Labraunda'da bir Zeus Tapınağı yer alır ve insanlar tarafından saygı görür ve Mylasa halkı tarafından tapınılan Zeus Strateios heykeli vardır. Labraunda'dan Mylasa'ya kadar uzanan ve dinsel törenlerin üzerinde yapıldığı Kutsal yol olarak adlandırılan yol yaklaşık altmış stadion uzunluğunda taş döşemeli bir yol vardır"³⁸². Antik dönemde ölçü birimleri yöreden yöreye değiştiği için Strabon'un verdiği 60 stadion günümüzde 10,6 ve 11,6 km arasında bir uzunluğa denk gelir³⁸³. Labraunda'dan bahseden başka bir antik yazar, MS 170–235 yılları arasında yaşamış olan Aelianus, Labraunda'nın Mylasa'dan uzaklığını 70 stadion olduğunu belirtir³⁸⁴. Günümüz ölçü birimi olarak 12,4 ve 13,5 km uzaklıkta bir ölçüye denk gelen 70 stadion bugünkü Labraunda Mylasa arasındaki 14 km uzaklıktaki yola daha yakındır. Yolun tamamı günümüze ulaşmadığı için gerçek uzunluğunun tam olarak tespit etmek oldukça zordur. Labraunda Kutsal Alanı 1827 yılında Anton von Prokeshc-Osten 4 noktada yolu görmüş ve genişliğinin yaklaşık 9 m olduğunu söylemiştir³⁸⁵. Modern yolun yapımı esnasında asfalt yolun altında kalarak tahrip olmuştur.

³⁷⁸ Baran 2010, 121; Karlsson 2010, 11.

³⁷⁹ Baran 2010, 121.

³⁸⁰ Baran 2010, 121.

³⁸¹ Baran 2010, 121.

³⁸² Strab, XIV. 2. 23.

³⁸³ Baran 2010, 121.

³⁸⁴ Ael. Anim., 12.30; Baran 2010, 121.

³⁸⁵ Baran 2010, 121.

Bölgede birçok maden ocağının olması ve bu madenlerin kamyonlarla taşınmasından dolayı yol sürekli tamir edilmektedir. Bu asfalt yolu tamiri esnasında kutsal yolun sağlam kalmış bölümleri de zarar görmektedir.

Milas Baltalı Kapı'dan başlayan yol kuzeye doğru devam etmektedir. Sarıçay Nehri'nin bereketli ovasını geçerek zeytinlik tepelere yönelen yol, bölgenin dağlık ve kayalık alanlarına doğru devam ederek Labraunda Kutsal Alanı'nda son bulmaktadır³⁸⁶. 2003 yılında yapılan çalışmalar sırasında kutsal yolun korunan kısımları haritaya işlenmiş ve yapım teknikleri açısından detaylı incelemeler yapılmıştır³⁸⁷. Antik yazarların da bahsettiği bu yolun maalesef çok az bir bölümü günümüze ulaşmıştır. 14 km uzaklıktaki kutsal yolun sadece son 6 km'lik bölümünde birbirinden bağımsız 10 farklı bölüm tespit edilmiştir³⁸⁸. Kısaca bu bölümlerden bahsedecek olursak;

Birinci Bölüm; kutsal yolun günümüze ulaşmış ilk bölümü Kargıcak Köyü'nün batısında kalan tepelerin arkasında tespit edilmiştir³⁸⁹ (**Res. 48**). Kutsal yolun günümüze gelen bu ilk bölümü, asfalt yoldan farklı olduğu için iyi korunmuştur diye düşünülmüş fakat bu bölümde Kutsal yol kaplamasına ait herhangi bir blok tespit edilmemiştir. Bunun sebebi ise ana kayanın düz bir şekilde kesilmiş olması yolun istikametinin izlenebilmesinden dolayı bloklara ihtiyaç duyulmaması olabilir³⁹⁰.

İkinci Bölüm; Kargıcak Köyü mezarlığının yanından geçerek asfalt yolun karşısında yer almaktadır (**Res. 49**). Özellikle üst kısımları korunmuş yol kaplamalarıyla dikkat çekmektedir. İkinci bölüm asfalt yoldan farklı bir yönde devam ettiği için tahribattan uzak kalabilmiş, ancak eğimin fazla olması ve yoğun yağmur sularından dolayı doğanın tahribatından kurtulamamıştır. Yolun yukarıya doğru devam eden bölümünde işlevi belli olmayan bir blok, yolun istinat duvarındaki drenaj bölümüne ait bir menfez tespit edilmiştir³⁹¹. Asfalt yola ulaşmadan hemen önceki bölüm tahrip olmuş durumdadır. Ana kayadan kesilmiş 2,00 x 0,40 m boyutlarında dikdörtgen formu kabaca yapılmış bloklar yan yana dizilerek yürüme yolu yapılmıştır. Orijinal olan bu kısım iyi korunmuş fakat ilerleyen zamanlarda asfalt yolla birleştirilmiştir.

³⁸⁶ Baran 2010, 121.

³⁸⁷ Baran 2010, 121.

³⁸⁸ Baran 2010, 122.

³⁸⁹ Baran 2010, 122.

³⁹⁰ Baran 2010, 122.

³⁹¹ Baran 2010, 126.

Üçüncü Bölüm; asfalt yoldan yaklaşık 200 m sonra yine asfalt yolun kenarında ve kısmen asfalt yolun altında yer almaktadır. Burada görülen birkaç blok, kutsal yolun asfalt boyunca devam ettiğini göstermektedir³⁹². Ayrıca asfalt yolun doğusunda tespit edilen üç çeşme yapısı da yolun devam ettiğini göstermektedir.

Dördüncü Bölüm; yaklaşık 300 m'den, asfalt yoldan yaklaşık 300 m sonra, kaya bloklarının bulunduğu alanda yer almaktadır. Kutsal yolun inşası için kesildiği düşünülen bu blokların olduğu yerde başka bir yapı kalıntısı olmadığı için yol olarak kullanıldığı düşünülmektedir (**Res. 50**). Kutsal yolun olasılıkla asfalt yolun altında devam ettiği düşünülebilir. Ayrıca yol kenarında üç çeşme yapısı da tespit edilmiştir.

Beşinci Bölüm; asfalt yolun doğu kısmında, yaklaşık 1 m aşağı seviyesinde bulunan duvar kalıntısının kutsal yolun istinat duvarına ait olduğu düşünülmektedir. İstinat duvarı kalıntısı yaklaşık 30 m uzunluğundadır ve iyi korunmuş olduğu söylenebilir. İstinat duvarının yanında bir çeşme yapısı tespit edilmiştir.

Altıncı Bölüm; kutsal yolun tespit edilen bu bölümü önceki bölümlere göre hem daha uzun hem de daha iyi korunmuştur. Asfalt yolun daha alt seviyesinden geçtiği için zarar görmemiş fakat doğanın tahribatından kurtulamamıştır. Yaklaşık 500 m uzunluğunda olan bu bölüm düzeltilmiş bloklar ve dikdörtgen formlu kaplama taşlarla yapılmıştır³⁹³. Ayrıca bir çeşme de yol kenarında tespit edilmiştir.

Yedinci Bölüm; asfalt yoldan devam ettikçe yaklaşık 300 m sonra en uzun ve iyi korunmuş olan yedinci bölümüne ulaşılır. Asfalt yol farklı bir yönden devam ettiği için bu bölüm tahribattan biraz daha uzak kalabilmiştir. 600 m uzunluğunda olan bu bölüm iyi korunmuş çok güzel bir duvar işçiliğine sahiptir³⁹⁴.

Sekizinci Bölüm; bu bölümde 400 m'lik yol izlenebilmektedir. Yolun hemen kenarında bir çeşme yapısı yer almakla birlikte bu bölümde asfalt yolla birleşmektedir. Bu bölüm oldukça tahrip olmuş bir yapıdır.

Dokuzuncu Bölüm; yaklaşık 1 km sonra yolun en iyi korunmuş olan bölümüne ulaşılır (**Res. 51**). Yine bir kısmı asfalt yolun altında kalmış ancak orta kısmının 6,40 m genişliğinde 110 m uzunluğundaki bölümü korunmuştur. Yol büyük blok taşlardan inşa

³⁹² Baran 2010, 126.

³⁹³ Baran 2010, 129.

³⁹⁴ Baran 2010, 129.

edilmiştir. Oldukça eğimli bir yol olduğunu da söylemek mümkündür.

Onuncu Bölüm; kutsal yolun son bölümünü oluşturan bu bölüm, asfalt yolun kenarında bulunan istinat duvarından tespit edilebilmektedir. Yolun sadece 20 m'lik bir bölümü izlenebilmektedir. Geriye kalan bölümü asfalt yolun altında kalmaktadır. Yol kenarında bulunan birkaç kaya bloğu da yolun bu bölümünü desteklemektedir³⁹⁵.

1.6.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler

1.6.3.1. Kaynak Çeşmeler ve Kuyular

Labraunda Kutsal Alanı'na giden kutsal yol kenarında birçok çeşme yapısı tespit edilmiştir. Bunlar ya kutsal yolun kenarında ya da kolay ulaşabilecek kısa mesafede yer almaktadır. Bu yapılar, İsveç ekibi tarafından pınar evleri olarak adlandırılmıştır. Bölgeyi ziyaret eden gezginler tarafından görülmüş ve bahsedilmiştir. Bu çeşmelerin büyük bir çoğunluğu yöre halkının ihtiyacını halen karşılamaktadır ve 2500 yıldır orijinal planlarını korumaktadır³⁹⁶. Doğal su kaynaklarını korumak için ve işlevsel hale getirmek için yapılan bu çeşmelerden kutsal yol boyunca ve Labraunda Kutsal Alanı içinde toplam 42 adet tespit edilmiştir. Mylasa ve Labraunda arasındaki kutsal yol üzerinde inşa edilen bu çeşme yapıları yolcular, yöre halkı ve kutsal alanı ziyarete giden insanlar için yapılmıştır (**Res. 52-53**). Kutsal yol üzerinde yer alan çeşmeler büyüklük ve boyut bakımında istisnalar dışında, esas olarak su toplama teknesi ve havuzu olmak üzere iki bölümden oluşur³⁹⁷. Dikdörtgen planlı bir niş biçiminde inşa edilmiştir. Moloz taşlarla yapılmış olan bu nişler genellikle su kaynakları kaya diplerinde çıktığı için kayaya dayanmaktadır. Dikdörtgen planlı bu nişlerin üst kısımlarında büyük taş bloklar yer alır ve yan duvarları kalın ve sağlam bir şekilde yapılmıştır. Böylelikle su çok temiz kalır ve sürekli akan su eşik taşından açılmış bir oyukla fazlasını dışarıya akıtır. Yukarda bahsedildiği gibi Labraunda Kutsal Yolu Hekatomnid Dönemi'ne tarihlendirilir. Çeşme yapıları kutsal yolla bağlantılı olduğu için muhtemelen aynı tarihte inşa edilmişlerdir. İlk zamanlardan beri kullanılan bu çeşmeler zamanla bozulmuş ve tamirat görmüş olabilirler. Özellikle yayla evleri ve Kargıcak Köyü'nün yapılarına bakıldığında antik dönem taş işçiliğine uygun bir şekilde yapıldıkları için tamirat gördüklerini söylemek güçtür. Günümüze ulaşmış bu çeşmeler ya orda yaşayan yöre halkının bahçesinde yer almakta ya da uzaktan bir yere yapılmışsa borularla bahçelere

³⁹⁵ Baran 2010, 129.

³⁹⁶ Baran 2010, 134.

³⁹⁷ Durusoy 2013, 113.

taşınmıştır. Maalesef bu antik çeşme yapılarının çoğu henüz tescillenmemiştir.

Mylasa ve Labraunda kutsal yolun üzerinde şimdiye kadar iki kuyu tespit edilmiştir (**Res. 54**) fakat bu kuyular hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır³⁹⁸. Yükseltilmiş dairesel formlu bu kuyular küresel delikler şeklinde inşa edilmişlerdir. Bu eski kuyular sadece yol üzerinde değil yakınlarına da inşa edilmiştir. Ayrıca bu kuyular tatlı su ihtiyacını karşılamak için yapılmıştır.

Yetersiz bilgiler ve tarihlendirmeye yardımcı olacak bulgular olmadığından kuyuların yapım tarihi hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır³⁹⁹. Labraunda kutsal yolu Hekatomnidler Dönemi'nde yapıldığı için büyük olasılıkla bu kuyular da yol yapımı sırasında yapılmıştır⁴⁰⁰.

1.6.3.2. Su Kompleksi Yapısı

2013 yılında temenosun çevresinde yapılan çalışmalar sırasında beklenmedik bir şekilde yeni bir yapı tespit edilmiştir “Su Kompleksi” yapısı Labraunda kentinde bölge tarihini aydınlatacak nice yapıların olduğunu göstermiştir (**Res. 55**). Su Kompleksi yapısı muhtemelen kutsal yol üzerinde ve dolayısıyla törene katılan ziyaretçilerin öncelikle ilk karşılaştıkları alan olmalıydı⁴⁰¹. Kompleks 2013 yılında tespit edilmiş ve aynı yıl içinde kazısına başlanmıştır⁴⁰². Kutsal alan dışında yer alan bu yapı öncelikle bir mekânlar grubu olarak ortaya çıkarılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda kiremit tozu katkılı harç yapılarak bloklar birbirine bağlanmıştır ve Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen hidrolik fonksiyonlu bir yapı olduğu tespit edilmiştir⁴⁰³. Yapı ilk yapıldığında setler halinde sonrasında kademeli bir şekilde inilen çok bölümlü bir su toplama havuzu olarak tasarlanmış ve bu fonksiyonla kullanılmıştır⁴⁰⁴. Çakmaklı'nın dile getirdiği gibi Su Kompleksi Yapısı'nın kazısı halen devam etmektedir ve yapının planı halen tamamlanmamıştır. Dolayısıyla yapı ve öğeleri arasında kesin organik bir bağ kurmak doğru değildir. Su Kompleksi Yapısı'nın hem planı hem de mevcut tespitler, Mylasa ve Labraunda tarihi konusunda önemli veriler taşımakta ve Labraunda'nın su teknolojileri konusunda

³⁹⁸ Durusoy 2013, 114.

³⁹⁹ Baran 2011, 93.

⁴⁰⁰ Baran 2011, 66-94.

⁴⁰¹ Çakmaklı 2016, 18.

⁴⁰² Labraunda antik kentine gelen Kutsal Yol üzerinde yapılan çalışmaların bütüncül bir duruma getirmek için yapılması planlanan restorasyon ve çevre düzenlemesi çalışmalarının sağlıklı bir şekilde yapılması için 2013 kazı sezonunda açılan 3 açma sonucunda “Su Kompleksi Yapısı” tespit edilmiştir. Çakmaklı 2016, 18.

⁴⁰³ Çakmaklı 2016, 19.

⁴⁰⁴ Çakmaklı 2016, 19.

önemli bilgiler sunmaktadır⁴⁰⁵.

1.6.3.3. Kule

Mylasa-Labraunda kutsal yolun kalıntılarının keşfedilmesi dışında İsveç kazı ekibi çeşme yapıları, kuyular ve kuleler keşfetmişlerdir. Ayrıca Labraunda Kutsal Alanı'nın antik dönemde çok farklı bir savunma sistemine sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Çalışmada üç savunma kulesi (Uçalan Kulesi, Kepez Kulesi ve Harap Kulesi) ve iki kale (Tepesar Kalesi ve Burgaz Kalesi) tespit edilmiştir⁴⁰⁶ (**Res. 56**). Akropolisin üstünde, Akropolis Kalesi'nden oluşan bu savunma sistemi Mylasa ve Labraunda arasındaki kutsal yol boyunca yoğunlaşmıştır. Bu savunma sisteminin orijinal işlevi hakkında birkaç farklı görüş vardır. Bu gelişmiş sistemin, yüksek kesimlere yapılmış mükemmel bir manzaraya sahip Labraunda'nın dağlık topografyasının tamamını gördüğü için bölgenin güvenliğini sağlamak için yapıldığı düşünülmektedir⁴⁰⁷. Buna ek olarak, Labraunda kazı ekibine göre, aynı büyüklükteki odalar ve benzer tarzda seramik parçaları gibi kalıntılar ve keşifler, Labraunda'dan geçen yol boyunca sur sistemi ile askeri meseleler arasında da bir bağlantı olduğunu göstermiştir. Öte yandan, bölgenin savunma sisteminin bileşenleri aynı inşaat tekniği ile oluşturulmasa da, hepsinin ya Hekatomnos ya da Roma dönemlerine ait bütüncül bir örgütlenme modeliyle düzenlendiği düşünülmüştür⁴⁰⁸.

1.6.3.4. Bal Kulesi

Mylasa ve Labraunda kutsal yolu boyunca surların yanı sıra bal kuleleri veya yöre ismiyle Kovanlık'lar da bulunmaktadır (**Res. 56**). Bunlardan dördü kutsal alan sınırları içinde gözlemlenirken üçü de kutsal yol üzerinde tespit edilmiştir⁴⁰⁹. Savunma kulelerinde olduğu gibi, keşfedilen bu bal kulelerinin neredeyse tamamı da tepe ve büyük kayalıkların üzerine inşa edilmiştir. Bu kuleler yaklaşık 5 m yüksekliğinde yarım daire formu taşıyan yapılarıdır. Blid'in belirttiği gibi bu kulelerin bir kısmı mermerden yapılmış diğer kalanı da kesme taş ya da gnays taşlarıyla inşa edilmiş olup harçla sabitlenmiştir⁴¹⁰. Hatta neredeyse bal kulelerin tamamının, Labraunda'nın orijinal yapılarından alınmış devşirme malzemeyle inşa edilmiş olduğunu söylenmektedir. Blid'in bu söyledikleri dikkate alınırsa bu bal

⁴⁰⁵ Çakmaklı 2016, 18.

⁴⁰⁶ Karlsson 2011, 217

⁴⁰⁷ Karlsson 2011, 217.

⁴⁰⁸ Durusoy 2013, 118.

⁴⁰⁹ Durusoy 2013, 121.

⁴¹⁰ Blid 2010, 25.

kuleleri yakın zamanda inşa edilmiş olmalıdırlar. Ancak Labraunda kutsal alanı kazı ekibi, bölgenin bal kuleleri ile ilgili bugüne kadar yoğun bir araştırma ve inceleme çalışması yapmadıklarından bunların yerleri, toplam sayıları ve temel arkeolojik ve mimari özellikleri hakkında kesin bilgiler yoktur.

Adından anlaşılacağı gibi bu kuleler bal üretim yerleri olarak kullanılmıştır bir bakıma ayılardan korumak için yapılmıştır⁴¹¹. Yöre halkı tarafından bal deposu olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bölgenin yerel halkından edilen bilgilere göre bu kulelerin üstüne bal kovanları konularak bal olduktan sonra toplanmaktaydı. Bu yapıların içinde herhangi bir merdiven sistemi olmadığı için hazır hale gelen balları toplamak için basit ahşap merdivenler kullanılmış olmalıdır⁴¹². Günümüzde bu bal kuleleri kullanılmamaktadır.

1.6.3.5. Nekropol

Mylasa ve Labraunda kutsal yolu üzerinde ve yakınlarında pek çok mezar keşfedilmiştir⁴¹³. Mezarlar; boyutları, malzemesi ve biçimleri bakımında çeşitlilik gösteren Labraunda'nın dağlık bölgesinde geniş bir alanı kaplamaktadır. Labraunda nekropolünde bulunan anıt mezar ve diğer tüm mezarlar çeşitli özellikler göstermesi açısından sıra dışıdır⁴¹⁴. Mezarların çoğu halka aittir. Labraunda nekropolü Karia Bölgesi'ndeki en önemli nekropollerdendir (**Res. 57**). Nekropol şehir merkezine değil kutsal alan olan Labraunda'ya bağlıydı. Bu nedenle eşsiz bir mezar alanı olduğunu söyleyebiliriz. Labraunda nekropolü, MÖ 5. yy'dan Roma Dönemi'nin sonuna kadar uzun bir süre mezarlık alanı olarak kullanıldığı için önemlidir⁴¹⁵. Labraunda nekropolü coğrafi özellikleri sayesinde kentleşme sürecinin yıkıcı etkilerinden kurtulabilmiştir ve Karia'nın özel nekropol örneklerinden sayılabilir.

1.6.3.6. Köprü

Mylasa -Labraunda kutsal yolunun dağlık olmasından dolayı küçük köprüler güçlü istinat duvarlarıyla desteklenmiştir (**Res. 58**). Özellikle akarsular ve çeşmelere gidebilmek

⁴¹¹Blid 2010, 25.

⁴¹²Blid 2010, 25.

⁴¹³ Mezarların inceleme çalışmaları, 1949 yılında o dönemin İsveç kazı ekibinde yer alan Paul Astrom tarafından başlatılmıştır. Astrom, yalnızca Labraunda kutsal alanına yakın olan mezarları tespit edip çalışmasını bitirememiş de, o yıl içinde yaklaşık 39 mezar belgelenmişti. Daha sonra Mylasa-Labraunda Kutsal Yolu üzerinde yer alan mezarlarla ilgili diğer araştırmalar Karia mezarları üzerine doktora tezini yapan Olivier Henry tarafından yürütülmüştür. Henry 2010, 93.

⁴¹⁴Henry 2010, 93.

⁴¹⁵Durusoy 2013, 125.

için bu köprülere ihtiyaç duyulmuştur⁴¹⁶. Baran'ın verdiği bu bilgilere göre bu köprüler, kutsal alanı ziyaret eden insanlar, işçiler ve yolcular açısından önemli bir yere sahiptir. İki köprü tespit edilmiş olmakla birlikte bunlardan ilki Mylasa'ya yakın yolun güneyinde bulunmuştur. Sarıçay Nehri'nin sularının temiz kalabilmesi için çoğunlukla düzgün yerleştirilmiş iri taşlarla inşa edilmiş ve sağlam istinat duvarlarıyla çevrelenmiştir⁴¹⁷. Ancak tespit edilen bu antik köprü maalesef modern yolun altında kalmıştır. İkinci köprü ise Labraunda Kutsal Alanı'na yakın bir yerde bulunmuştur. Düzgün kesilmiş bloklardan inşa edilmiş olan bu köprü diğer köprüden farklı olarak çeşme nişinin üstünde yapılmıştır. Dolayısıyla iki köprünün de bakımsızlıktan çökme ihtimali vardır. Temel özellikleri benzer olsa da bu antik köprülerin yapım teknikleri ve malzemeleri birbirinden farklıdır⁴¹⁸. Bu bağlamda Labraunda'ya yakın bulunan köprünün yapım teknikleri açısından Hekatomnidler Dönemi'ne, Mylasa'ya yakın olan köprünün ise Bizans Dönemi'ne tarihlendiği söylenebilir⁴¹⁹. Ancak sonraki dönemlerden özellikle Bizans ve Osmanlı Dönemi'nde sıklıkla kullanmış olabileceği düşünülmektedir. Bu köprüler seyyahlar tarafından ziyaret edilmiş olmakla birlikte onlar tarafından gündeme de getirilmişlerdir. Özellikle Anton Prokesch von Osten, Milas'tan Labraunda'ya giden kutsal yol üzerinden bulunan bir köprü ile karşılaştığını belirtmektedir⁴²⁰.

1.6.3.7. Baltalı Kapı

Mylasa kentinin kuzey kapısı olan Mylasa – Labraunda kutsal yolunun başladığı yerde yer almaktadır (**Res. 59**). Sokağın başında bulunan yaklaşık 5x12 m ölçülerindeki Baltalı Kapı Anıtı'ndan dolayı Baltalı Kapı Sokağı olarak adlandırılmaktadır⁴²¹. Sadra Dağı'ndan çıkarılan beyaz mermerden yapılmış olan bu anıt kapının, Mylasa'nın en iyi korunmuş tarihi yapılarından biri olduğu düşünülmektedir. Kızıl'ın bahsettiği gibi Baltalı Kapı Anıtı'nın birçok seyyah tarafından gravürleri çizilmiştir⁴²². 1753-1822 tarihleri arasında ünlü ressam JB Hilair burayı ziyaret etmiş ve Baltalı kapı Anıtı'nın gravürünü çizmiştir. Yapım tarihi konusunda farklı görüşlerin olmasıyla birlikte, Baltalı Kapı Anıtı yapım tekniği ve malzemeleriyle Gümüşkesen Anıtı arasındaki benzerlikler nedeniyle

⁴¹⁶ Baran 2011, 65.

⁴¹⁷ Durusoy 2013, 129.

⁴¹⁸ Durusoy 2013, 129.

⁴¹⁹ Durusoy 2013, 129.

⁴²⁰ Hellström 2011, 25-28.

⁴²¹ Kızıl 2002, 27.

⁴²² Kızıl 2002, 27.

genellikle MÖ 2. yy'da Roma Dönemi'nde yapıldığı düşünülmektedir⁴²³. Literatürde Baltalı Kapı Anıtı kullanımı ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar Mylasa antik kentinin etrafını çevreleyen sur duvarların devamının olduğunu bazıları ise Mylasa su kemerinin bir parçası olduğunu iddia etmişlerdir. Yine de bu kapının Mylasa kuzey kapısı olarak kullanıldığı ve Mylasa-Labraunda kutsal yolunun çıkış noktası olduğu kabul edilmiştir⁴²⁴. Baltalı Kapı Anıtı çevresi, imar faaliyetleri nedeniyle geleneksel kentli bir yerleşim özelliği göstermiştir. Bu nedenle Baltalı Kapı Anıtı'nın, kutsal yolun kültürel birikiminin önemli bir unsuru olduğunu kabul etmek gerekir. Bölgenin bağlamını ve kurgusunu bir bütün olarak kavrayabilmek için bu yapının da Mylasa-Labraunda kutsal yol üzerindeki veriler adı altında yer alması gerekmektedir.

1.6.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini)

1.6.4.1. Festival

Zeus Labraundos Karia Bölgesi'nin başta gelen kültlerinden biridir⁴²⁵. Epithetosunun "Çift Ağızlı Balta" anlamına gelen "labrys"den geldiği düşünülmektedir⁴²⁶. Kutsal Alanda Tanrı Zeus adına sadece bir festival kutlanmaktaydı⁴²⁷ (**Res. 60**). Önceleri Zeus Labraundos onuruna kutlanan festivalin sadece bir gün sürdüğü bilinmektedir. Ancak sonradan Pers satrapı Maussollos (M.Ö. 377-352) tarafından bir günden beş güne çıkarılmıştır⁴²⁸. Mylasa, Alabanda ve Alinda kentlerinden gelen ziyaretçiler kutsal yolu kullanarak yanlarında festival için kullanacakları malzemeleri de getiriyorlardı⁴²⁹. Festival programı kurbanlar, alaylar, spor yarışları ve şöenlerden oluşmaktaydı. Şöenlerde Labraunda Kutsal Alanı'nda bulunan Andronlar halkın önde gelen isimleri için kullanılıyordu⁴³⁰. Diğer kalan halkın ise yanlarında getirdikleri çadırlarda kaldığı düşünülmektedir⁴³¹.

Cassius Dio'nun yazdığına göre Mylasa ve Alabanda ortak bir gerekçeyle Labienus'a isyan ederler ve bir festival günü birleşip Labienus garnizonunu mahvederler⁴³². Söz konusu festivalin Labraunda'da olduğu düşünülmektedir. Çünkü festival Labraunda ve

⁴²³ Kızıl 2002, 27.

⁴²⁴ Kızıl 2002, 25.

⁴²⁵ Cook 1964, 558-99.

⁴²⁶ Cook 1964, 558-99.

⁴²⁷ Hellström 2007, 81.

⁴²⁸ Hellström 2007, 81.

⁴²⁹ Hellström 2007, 22. Getirilen malzemeler kurbanlık hayvanlar, yiyecek ve içkilere.

⁴³⁰ Hellström 2007, 22.

⁴³¹ Hellström 2007, 22.

⁴³² Dio Cass, XLVIII, 26.

Alabanda arasındaki geçitte yer almaktadır. Savaş sonrası dönemde kentte oluşan sıkıntılar ve finansal yokluk, festivalin önemini yitirmesinde büyük rol oynamıştır.

1.7. Stratonikeia-Lagina Kutsal Yolu

1.7.1. Tarihi Coğrafyası

Stratonikeia antik kenti Karia Bölgesi'nde yer almaktadır. Karia Bölgesi, kuzeyde Maiandros (Büyük Menderes) Irmağı, batıda ve güneyde Ege Denizi, kuzeydoğuda Salbakos (Babadağ), doğuda Kızılhisar ve Acıpayam, güneydoğuda ise Indus (Dalaman) Irmağıyla sınırlandırılmıştır⁴³³. Antik dönemde ise Karia Bölgesi, Kuzeyinde Lydia⁴³⁴ ve Ionia⁴³⁵ Bölgeleri, kuzeydoğusunda Phrygia⁴³⁶, doğusunda Pisidia, güneydoğusunda ise Lykia⁴³⁷ Bölgesi yer almaktadır⁴³⁸.

Stratonikeia antik kenti kalıntıları, Muğla İli, Yatağan İlçesi, Eskihisar Köyü'nde bulunmaktadır⁴³⁹ (**Har. 27**). Antik kent Akdağ ve Kurukümes dağlarının uzantısı olarak devam eden tepelerin kesiştiği yerde Kadıkulesi Tepesi'nin kuzey yamacında kurulmuştur. Batısında Çakmaklı ve Kurukümes Dağları; doğusunda Arap ve Yatağan Vadisi; güneyinde Kayraklı ve Karakaya Dağları; kuzeyinde ise Aladağ Tepeleri ile çevrilidir⁴⁴⁰. Stratonikeia Kenti, antik dönemde iç kesimdeki kentleri ve kıyı kesimdeki kentleri birbirine bağlayan bir kavşak konumundadır. Coğrafi konumundan dolayı kent, antik dönemde hep ön planda kalmıştır. Ve Strabon kentin önemini; “İç kısımda üç önemli şehir bulunmaktadır: Mylasa, Stratonikeia ve Alabanda”, olarak söz etmiştir⁴⁴¹. Yatağan-Milas karayolu kentte geçer. Stratonikeia adını I. Antiochos'un daha sonra üvey oğlu II. Antiochos'un karısı olan kraliçe Stratonikeia'dan almıştır⁴⁴².

⁴³³ Akarca - Akarca 1954, 54.

⁴³⁴ Lydia ve Kara'yı ayıran Maiandros nehri ayırmaktadır (Strab, XIV. 2. 1). Maiandros nehri Karia ve Phrygia Bölgelerinden geçip Miletos denizine dökülüyor (Paus. II).

⁴³⁵ Ionia ve Karia Bölgelerini Bafa'nın kuzeyinde geçen bir hattın ayırdığı düşünülmektedir (Kızıl 2002, 110).

⁴³⁶ Strabon'a göre Phryg'lerin Karia Bölgesi sınırlarının üzerinde yer alan Tabia Ovasının bulunmasını belirtmesi, Karia Bölgesinin Tabia'ya kadar uzanmaktadır (Strab, XII. 2. 7).

⁴³⁷ Karia ve Lykia Bölgesinin sınırını Telmessos'un batısında yer alan bölge olarak düşünülmektedir (Akşit 1967, 50).

⁴³⁸ Küçükeren 2005, 15.

⁴³⁹ Söğüt 2015b, 1; Söğüt 2011a, 194; Söğüt 2011b, 42; Söğüt 2012a, 395; Söğüt 2013a, 45; Söğüt 2014a, 448; Söğüt 2014b, 27; Söğüt 2014c, 6; Söğüt 2015a, 597; Söğüt 2016, 493; Söğüt 2018, 429; Söğüt 2019, 17.

⁴⁴⁰ Balıran 1990, 1.

⁴⁴¹ Strab, XIV. 2. 22.

⁴⁴² Kentin temeli I. Antiochos veya II. Antiochos'a atfedilir. Fakat çoğu bilim insanı ikincisini savunur.

Kentin konumlandığı Aladağ'ın eteklerinde, Marsyas Nehri'ne boşalan Hayırlıdere Nehri'nin yakınlarındaki yamaçta Lagina Hekate Kutsal Alanı bulunmaktadır⁴⁴³ (**Har. 28**). Strabon Kutsal Alanın konumu hakkında; “Rhodos'luların Peraia'sındaki Physkos'tan Ephesos'a gidilirse, Lagina'ya uzaklık sekiz yüz elli stadion'dur ve Tralleis'e yüz altmış stadion”⁴⁴⁴ diye açıkça bahsetmiştir. Strabon'dan bildiğimiz kadarıyla kutsal alan Physkos-Ephesos ulaşım hattı üzerinde yer almaktadır⁴⁴⁵. Ulaşım açısında iyi bir yerde konumlanan kutsal alan ayrıca çok verimli topraklara sahip ve birçok su kaynaklarının arasında yer almaktadır⁴⁴⁶. Lagina Hekate Kutsal Alanı günümüzde ise Muğla İli, Yatağan İlçesi, Turgut (Leyne) Mahallesi'nin yaklaşık 1 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Halk arasında Kapıtaş Mevkii olarak da bilinir⁴⁴⁷. Stratonikeia antik kentinde iki önemli kutsal alan vardır bunların en ünlüsü Lagina Hekate Kutsal Alanı'dır⁴⁴⁸.

1.7.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri

Stratonikeia antik kentinden Lagina Heketa Kutsal Alanı'na giden kutsal yol, yaklaşık 9,5 km uzunluğunda ve ortalama 3,50 m genişliğindedir⁴⁴⁹. Bu yol Stratonikeia antik kentinin Kuzey Şehir kapısında başlayıp Kabasakız, İğdemir, Akdağ mevkilerinden sonra Börükçü Mevkii'nden geçmektedir. Ayrıca yol güzergâhında Göçükdere, Tepecik, Kurudere, Osmanbağ, Kumyer, Aşağıbağ, Karıngeçti, Samantaşı, Değirmendere, Bozukbağ ve Emirler yerleşimleri yer almaktadır⁴⁵⁰ (**Har. 29**). İki merkez arasındaki bu kutsal yol ulaşımı sağladığı gibi, Hekate Şenlikleri'nde tören yolu olarak kullanılmıştır⁴⁵¹. Kutsal yolun her iki kenarında değişik tipte mezarların olduğu nekropol yaklaşık 2,5 km devam ettikten sonra su kuyuları, çeşmeler, Erken Tunç Çağı'na kadar inen büyük ve küçük yerleşimler ile bu yerleşimlere ait olduğu düşünülen atölyeler yer almaktadır⁴⁵². Yol, 9,5 km uzunluğa sahip, yolun 6 km si Börükçü Mevkii'nde geçmektedir⁴⁵³.

⁴⁴³ Genel alan oldukça verimlidir ve bugün kutsal alan, dereler ve yaylar arasında hafif bir yamaçta zeytin ağaçlarının arasına yerleştirilmiştir. Williamson 2013, 1-3.

⁴⁴⁴ Strab, XIV. 22. 29.

⁴⁴⁵ Güzergâh M. Aydaş tarafından Physkos-Koranza-Alabanda-Tralleis-Ephesos olarak belirlenmiştir (Aydaş 2018, 26-27).

⁴⁴⁶ Williamson 2013, 1-3.

⁴⁴⁷ Söğüt 2019, 243.

⁴⁴⁸ Strab, XIV.2.25.

⁴⁴⁹ Söğüt 2012, 555.

⁴⁵⁰ Söğüt 2012, 554.

⁴⁵¹ Söğüt 2008, 271.

⁴⁵² Söğüt 2012, 556.

⁴⁵³ Söğüt 2012, 555.

Kutsal yol döşemeleri sürekli tamir görüp günümüze kadar gelebilmiştir. Bu güzergâhın sadece Turgut ve Yeşilbağcılar Mahalleleri arasında ve Hekate Kutsal Alanı yakınında toprak altında kalan kısımları korunabilmiştir. Bu yol genellikle taş döşelidir⁴⁵⁴ (Res. 61-62). Taş döşemenin olmadığı yerler ise taş ve toprak karışımı sıkıştırılmış blokajdan oluşmaktadır. Döşemeli olan kısım antik dönem geleneğinde yapıldığı gibi orta kısmı yüksek olup yanlar kar ve su birikintisinin olmaması için eğimli olarak yapılmıştır. Böylelikle rahat yürüme alanı sağlanabilmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkan kalıntılara göre bazı yerlerde yolun her iki kenarı 1-1,5 m yüksekliğinde duvar ile sınırlandırılmıştır. Arazinin eğimli olduğu yerlerde 1-3 m yüksekliğinde istinat duvarları örülmüştür. Bu duvarlar hem yolun sınırlarını belirlemekte hem de eğimli arazi için teras oluşturmaktadır⁴⁵⁵. Kentin kuzeyinde olan yerlerde özellikle nekropol içinde geçen yol daha düzenli ve orta ölçekli yer yer plaka taşlardan itinalı olarak yapılmış kutsal yol daha önce Y. Boysal tarafından yapılan kazılarda tespit edilmiştir⁴⁵⁶. Börükçü ve diğer yerleşmelerde daha küçük taşlardan örülmüş döşeme ve yol kenarında 1-3 m lik duvarları olan orijinal yolun hiç tahrip olmamış kısımları bulunmuştur. Börükçü ve Beybağı Mevkii'nde bulunan orijinal antik dönem kutsal yol döşemesi sağlam olarak ortaya çıkmıştır⁴⁵⁷ (Res. 63-64). Bu yol sonraki dönemlerde normal ulaşım yolu olarak kullanıldığı için zaman zaman tamirat görmüştür⁴⁵⁸.

1.7.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler

Karia Bölgesi'ndeki Leleg yerleşimlerinin hepsi, Grek yerleşimlerinden farklı ve Karia Koinon sistemine benzer bir yerleşim biçimi bulunmaktaydı⁴⁵⁹. MÖ 378 yılında gelen Kral Barışı sonrası oluşan güven ortamıyla beraber Batı Anadolu'daki merkezi yerleşmelerin bağımsızlık eğilimlerinin arttığı bilinmektedir⁴⁶⁰. Batı Anadolu'daki kentlerde ekonomik, sosyolojik, politik ve kültürel açıdan kentleşmeye bağlı yapılandırmalar hız kazanmıştır⁴⁶¹. Bu süreçte Halikarnasos yarım adasında bulunan bazı küçük merkezler Hekatomnidler Dönemi'nde belli merkezlerde birleşerek büyük kentler oluşturmuşlardır⁴⁶².

⁴⁵⁴ Söğüt 2012, 555.

⁴⁵⁵ Söğüt 2008, 271.

⁴⁵⁶ Söğüt 2012, 55.

⁴⁵⁷ Tırpan-Söğüt 2008, 398.

⁴⁵⁸ Söğüt 2019, 271.

⁴⁵⁹ Diler 2010, 156.

⁴⁶⁰ Söğüt 2012, 556.

⁴⁶¹ Söğüt 2012, 556.

⁴⁶² Hekatomnidler'in bu kentleşme projelerinin Priene ve Latmos gibi eski yerleşmelerin yeniden kurulmalarında etkili olduğu bilinmektedir (Tuna1999, 480).

Halikarnassos, Myndos ve Theangela gibi kentler en güzel örnekler diyebiliriz. Sahil kentlerinin dışında iç kesimlerde de aynı uygulama yapılmış olmalıdır⁴⁶³. İç kesimlerde yer alan aynı zamanda başkent olan Mylasa'ya da komşu olan Stratonikeia'dır. Bölgede Stratonikeia, yerli halk tarafından her zaman toplantı merkezi olarak kullanılmıştır. Bu kentin her zaman bölge halkı tarafından saygı duyulduğunu göstermektedir. Bu nedenle coğrafi, siyasi, ekonomik, dini ve kültürel olarak her zaman varlığını hissettiren Stratonikeia'nın, Hekatomnidler Dönemi'nde merkezi konumu ile daha belirgin hale gelip, etrafındaki diğer küçük yerleşimleri toplayarak yeni bir siyasi kimliğe kavuştuğu anlaşılmaktadır⁴⁶⁴. Stratonikeia'daki bu oluşumunun sonucunda birçok köy yerleşimi yer almakta ve bu köy yerleşimlerin birçoğu kutsal yol üzerinde bulunmakta bunlar: Bunları incelemek gerekirse;

1.7.3.1. Börükçü Mevkii

Börükçü, Muğla İli, Yatağan İlçesi, Yeşilbağcılar Köyü sınırları içerisinde Stratonikeia ve Lagina Hekate Kutsal Alanı arasındaki kutsal yol güzergâhında yer alan bir antik köy yerleşmesidir. Güney Ege Linyit İşletmeleri dekupaj alanı içerisinde kalan bu bölge 2002 yılında teknik ekip tarafından kutsal yolun doğusunda bulunan Börükçü Mevkii'nde yapılan dekupaj öncesinde, dinamit atımı esnasında mermer blokların toprak altında çıkmasıyla yetkililer tarafından Muğla Müze Müdürlüğü'ne bildirilmesi ile yeni bir süreç başlamıştır. Önce Muğla Müze Müdürlüğü ile ortak yürütülen kazılar daha sonra 2003 yılında A.A. Tırpan Hocanın başkanlığında burada uzun yıllar sürecektir kazılar başlamıştır⁴⁶⁵. Ve ilk kez kutsal yol kenarındaki yerleşim alanlarıyla ilgili detaylı kazı çalışmalarına başlanmıştır. Bu çalışmalar sonucunda çok önemli kalıntılar tespit edilmiştir. Kutsal yol kenarındaki Güney Ege Linyitleri İşletmesi Müessesesi Müdürlüğü'nün (GELİ) dekupaj alanında yapılan çalışmalar önce Börükçü Mevkii'nde başlamış olup sonra Tepecik, Beybağ, Kurudere, Baca, Osmanbağ, Kumyer, Karıngöçü ve Bozukbağ Mevkileri ile devam etmiştir⁴⁶⁶. Yapılan çalışmalar sonucunda Orta Tunç Çağı'ndan günümüze kadar farklı yapılar ve mezarlar tespit edilmiştir (**Res. 65**). Bu yerleşimler arasında bölge tarihi, mimarisi, ölü gömme gelenekleri ve sosyal yaşantısı için en detaylı kazıların yapıldığı yer Börükçü olmuştur⁴⁶⁷. Tespit edilen buluntulara göre Geometrik Dönem 'den Erken Bizans

⁴⁶³ Söğüt 2012, 556.

⁴⁶⁴ Söğüt 2012, 556.

⁴⁶⁵ Söğüt 2012, 554.

⁴⁶⁶ Söğüt 2012, 554.

⁴⁶⁷ Söğüt 2012, 554.

Dönemi'ne kadar kesintisiz bir yaşam olduğu anlaşılmıştır. Börükçü küçük bir yerleşme olmasına rağmen detaylı kazılar sonucunda bütün yapıları ayrıntılı olarak bilinen yerleşmedir. Özellikle Helenistik Dönem öncesine ait yerleşim dokusu, yapılar ve mezar buluntuları bölge için tekil örnek oluşturmaktadır⁴⁶⁸. Börükçü Mevkii kutsal yol üzerinde yer alan bir yerleşme olduğundan dolayı muhtemelen Lagian Hekate Kutsal Alanı'na giden ziyaretçilerin bu yerleşim yerine uğrayarak ihtiyaçlarını karşılayıp kutsal alana doğru devam ettikleri düşünülmektedir.

1.7.3.2. Çapalıbağ Mevkii

Çapalıbağ, Muğla İli, Yatağan İlçesi Turgut Mahallesi sınırları içerisinde Stratonikeia ve Lagina Hekate Kutsal Alanı arasındaki kutsal yol güzergâhında yer alan bir antik köy yerleşmesidir. Kamu Yatırım Alanı Kurtarma Kazıları statüsündeki kazılardan biridir. Türkiye Kömür İşletmeleri kömür rezerv alanında bulunan bu antik köy yerleşmesi Muğla Müze Müdürlüğü tarafından yürütülen kurtarma kazısıdır. Yatağan Termik Enerji A.Ş ruhsat sahası içinde yer alan Çapalıbağ Mevkii'nde Erken Tunç Çağı, Geç Tunç Çağı, Demir Çağı ve sonrasına ait kalıntılara ulaşılmıştır (**Har. 30**). Bu nedenle İç Karia için önemli bir öneme sahip olan bu yerleşim yeri bir nekropole de sahiptir. Yapılan 27 farklı sondaj alanında toplamda 19 adet mezar, seramik ve Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen buluntular açığa çıkarılmıştır⁴⁶⁹. Çapalıbağ'da yürütülen kazılar Yatağan ovasında ilk kez Erken Tunç Çağı I kültürünün ve Erken Tunç Çağı II'nin başlangıcının hem maddi kültür hem de mutlak tarihlendirme yöntemini belirlemiştir⁴⁷⁰.

1.7.3.3. Değirmendere Mevkii

Muğla İli Yatağan İlçesi Yeşilbağcılar Mahallesi sınırları içerisinde Değirmendere Mevkii Stratonikeia ve Lagina Hekate Kutsal Alanı arasındaki kutsal yol güzergâhında yer almaktadır. Muğla Müze Müdürlüğü ve YTEÜAŞ arasında yapılan protokole göre Müze Müdürlüğü başkanlığında kurtarma kazıları yürütülmüştür. Stratonikeia antik kentinin kuş uçuşu 6 km kuzeyinde, Stratonikeia ile Lagina arasındaki kutsal yolun yaklaşık 1 km doğusunda yer almaktadır⁴⁷¹. Yapılan çalışmalar sonucunda elde edilen küçük buluntular ve mimari yapılar Değirmendere Mevkii'nin MS 3.-7. yy aralığında kesintisiz olarak

⁴⁶⁸ Söğüt 2012, 554.

⁴⁶⁹ Oğuzhanoglu 2020, 197.

⁴⁷⁰ Oğuzhanoglu 2020, 211.

⁴⁷¹ Yıldırım 2020, 402.

kullanılmıştır⁴⁷² sonrasında MS 7.-8. yy bir boşluğun olduğu, MS 9. yy sonlarına doğru tekrar bir hareketlenmenin olduğu tespit edilmiştir⁴⁷³. Tarihsel süreç içinde gerçekleşen bu kesintinin sebebi MS 7. yy ilk çeyreğinde başlayan salgın hastalık, deprem ve Arap akınları olabileceği düşünülmektedir⁴⁷⁴. Bu dönemde Batı Anadolu'nun bazı kentleri küçülmüş hatta bazıları terk edilmiştir. Buna ek olarak salgın hastalıklar ve depremin de etkisi büyüktür.

1.7.3.4. Kumyer Nekropolü

Muğla İli Yatağan İlçesi Yeşilbağcılar Köyü sınırları içerisinde Stratonikeia ve Lagina Hekate Kutsal Alanı arasındaki kutsal yol güzergâhında yer almaktadır. Yatağan-Milas karayolunun yaklaşık 5500 m kuzeyinde bulunan nekropol, yüksek bir tepenin eteklerine yaslanmıştır⁴⁷⁵. Günümüzde kuzey ve kuzeybatısı tamamıyla tahrip edilmiş bu alan, zengin buluntu gruplarının yanı sıra, mezar kazıları sonucunda yaklaşık 5000 yıllık sosyal yaşantının da izlerini taşımaktadır⁴⁷⁶. Erken Tunç Çağı'nın her üç evresinde de kullanım gördüğü Kumyer nekropolü (**Res. 66**), toplam 99 mezar kazısı yapılmıştır⁴⁷⁷. Genel itibariyle doğu-batı yönlü ağız kısmı ince plakalı bir taşla kapatılmış olan pithos tipi mezarların Batı Anadolu Erken Tunç Çağı gömü geleneğine uygun olan Kumyer nekropolünde, büyükler ve çocuklar aynı yere gömülmüşlerdir. Gerek tekli gerekse çoklu olan mezarın hâkim gömü biçimi hockerdir⁴⁷⁸. Genellikle pithosların etrafı taşlarla çevrilmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Ve Karia geleneği olan mezar dışına bırakılan hediyeler de mevcuttur. Mezarlarda elde edilen bulgular ışığında Kumyer sakinlerinin öbür dünya inancına inandıkları ve ölen yakınlarına saygılı oldukları düşüncesini akla getirmektedir. Mezarların dışına bırakılan hediyeler veya libasyon amaçlı bırakılan kaplarsa, defin törenlerinin sosyal yaşamdaki yerini hatırlatan maddi unsurdur. Mezarlarda en çok buluntu seramik grupları oluşturmaktadır. Yoğun bir şekilde üretilen bu seramik grupları Erken Tunç Çağı I ve Erken Tunç Çağı II dönemlerinde çömlekçi çarkını tanımayan ustalar tarafından elle şekillendirilmiştir⁴⁷⁹. Geniş bir yelpazeye sahip olan bu kaplar arasında; Karia Bölgesi'ne özgü çanaklar, testiler, maşrapalar, yüksek kaideli çömlekler, çanaklar, gaga ağızlı testiler, pyksisler, volütlü minyatür kaplar bulunmaktadır⁴⁸⁰. Diğer buluntu

⁴⁷² Yıldırım 2020, 416.

⁴⁷³ Yıldırım 2020, 416.

⁴⁷⁴ Yıldırım 2020, 416.

⁴⁷⁵ Kara 2015, 29.

⁴⁷⁶ Kara 2015, 29.

⁴⁷⁷ Kara 2015, 29.

⁴⁷⁸ Kara 2015, 29.

⁴⁷⁹ Kara 2015, 30.

⁴⁸⁰ Kara 2015, 30.

grupları ise bronz, altın ve gümüşten yapılmış madeni eserlerle pişmiş toprak ağırşaklar oluşturmaktadır.

1.7.3.5. Bozukbağ Mevkii ve Nekropolü

Muğla İli, Yatağan İlçesi, Turgut Mahallesi sınırları içerisinde kutsal yolun geçtiği güzergâh üzerinde yer almaktadır. Yatağan'ın 10 km kuzeybatısında bulunan yerleşim, Turgut Mahalle merkezine yaklaşık 1 km uzaklıktadır. Bozukbağ'da 1969 yılında Prof. Dr. Yusuf Boysal tarafından ilk kazı çalışmaları gerçekleştirilmiş olup Geç Geometrik Dönemi'ne ait 4 adet mezar tespit edilmiştir⁴⁸¹. Daha sonra 2009 yılında Prof. Dr. Ahmet A. Tırpan kazı başkanlığında Y. Boysal tarafından 1969 yılında açılan bu 4 mezarın temizliği yapılarak, bu mezarların çevresinde yapılan kazı çalışmalarında 11 adet mezar daha tespit edilmiş olup, kazısı yapılan bu mezarların tamamı defineciler tarafından tahrip edildiğinden, herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır (**Res. 67**). 1969 yılında açılan ve Geç Geometrik Döneme tarihlenen buluntular veren mezarlar ışığında 2009 yılında açılan 11 mezarda bu döneme tarihlendirilmiştir⁴⁸². Genellikle doğu-batı doğrultulu olan bu mezarlar örgü tekne tipi, örgü plaka tipi, toprağa uygu tekne ve pithos mezarlardan oluşmaktadır. Mezar duvarları harç kullanmadan kuru duvar tekniğiyle yapılmış olduğu anlaşılmaktadır (**Res. 68**). Mezarların üzerinde sal taşı dediğimiz uzun ve düzgün 4-5 taşla kapatıldığı görülmüştür⁴⁸³.

1.7.3.6. Su Kuyusu

Kutsal yol üzerinde birçok su kuyusu da yer almaktadır. Su kuyularının tamamı kaynak sularından beslenmektedir. Su kuyuları; yuvarlak, düzensiz çokgen sofralı, dörtgen ve yuvarlak ağızlıdır⁴⁸⁴. İçi taşlarla örülmüştür. Bu kuyular yol üzeri kuyuları ve arazi için yapılmış kuyular olarak iki şekilde yapılmıştır. Yol üzerinde bulunan bazı kuyularda sular kurumuş bazılarında ise halen su bulunmaktadır. Törenlere katılan halk su ihtiyacını bu su kuyularında karşılıyordu. Arazi kuyuları ise çiftçilerin tarlalarında ve hayvanları sulamak için kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Günümüzde halen köylülerin bu kuyu sularını kullandıkları görülmektedir.

⁴⁸¹ Boysal 1970, 63-93.

⁴⁸² Tırpan 2009, 374-395.

⁴⁸³ Boysal 1963, 76.

⁴⁸⁴ Tırpan-Söğüt 2004, 373.

1.7.3.7. Kaynak Çeşme

Börükçü Mevkii’de yapılan kazılar sonucunda bulunan, kutsal yolun doğusunda yer alan kaynak çeşmeye ait bir kalıntıya rastlanılmıştır⁴⁸⁵ (**Res. 69**). Bu çeşme iki bölümlüdür. Bir bölümün üstü kapalı diğer bölümün ise üstü açık olarak tasarlanmıştır. Buradaki açık alan üç tarafı tek sıra halinde taşlarlar çevrili, suya inmeyi sağlayan merdivenler bulunmaktadır. Kapalı olan bölüm ise merdivenlerin gerisinde, plaka taşlardan beşik çatılı üstü toprak dolu kapalı dikdörtgen bir yapıdır⁴⁸⁶. Kaynak çeşmenin duvarları, düz kenarlı, düz yüzeyli, ince yonulu dörtgen taşlarla yapılmış oldukça kaliteli bir işçiliğe sahiptir. Bu kaynak çeşmenin suyunun devamlı olarak aktığı ve insanların merdivenlerden inerek ellerindeki kapları rahatlıkla su doldurup ayrıldıkları bir yapı olduğu açıktır⁴⁸⁷. Kaynağın yakınında düzlükler ve teraslar yer almaktadır. Burasında hayvanlara su verilen yerler olduğu düşünülmektedir. Böylelikle bu kaynağın hem Börükçü halkının hem de kutsal yoldan geçenlerin su ihtiyacını karşıladığı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Bu yapının ilk yapımı sadece üstü kapalı dikdörtgen havuzlu bir alanken sonrasında topografyasının yükselmesiyle birlikte ön bölümündeki merdivenler ve duvarların yapıldığı düşünülmektedir. Sonraki bir dönemde pişmiş toprak künklerle su biraz daha kutsal yola yakın bir yere taşınmıştır. Bu büyük bir ihtimalle kaynak kenarındaki dolgunun yükselmesinden dolayı suyun yoldan geçenlerin daha rahat bir şekilde yararlansın diye yapılmıştır. Benzer örnekleri Boğazköy⁴⁸⁸ ve Smyrna⁴⁸⁹ bildiğimiz kaynak çeşmeler MÖ 6. yy’da inşa edilip MÖ 2. yy içlerine kadar kullanılmış olmalı⁴⁹⁰. Karia Bölgesi içinde bu tür yapıların Mylasa-Labraunda kutsal yol üzerinden de örnekleri bulunmaktadır. Zıbran olarak da bilinen bu kaynak sular Bizans, Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde çokça kullanıldığı ve farklı örneklerinin olduğu kalıntılar Stratonikeia içinde halen görülmektedir. Zıbranlar kullanım amacı bakımından kaynak çeşmeyle aynıdır. Kutsal alana giden yol üzerinde genelde su toplama havuzları çeşmeler yer almakta bunlar hem törene katılan halkın su ihtiyacını karşılamak hem de tören gereği din görevlerinin buralarda ellerini yıkayıp temiz bir şekilde kutsal alana girmeleri için kullanıldığı bilinmektedir⁴⁹¹. Genellikle bu tür çeşmeler kült törenleri için kullanıldığı düşünülmektedir.

⁴⁸⁵ Söğüt 2012, 563.

⁴⁸⁶ Söğüt 2012, 563.

⁴⁸⁷ Söğüt 2012, 563.

⁴⁸⁸ Neve 1970, 98-107.

⁴⁸⁹ Nicholls 1959, 13-15; Akurgal 1993, 47.

⁴⁹⁰ Söğüt 2012, 563.

⁴⁹¹ Demiriş 1999, 113.

1.7.3.8. Zeytin Yağı İşlikleri

Kutsal yol üzerinde bulunan Börükçü ve Bozukbağ Mevkii'nde yapılan kazılar sonucunda yoğun bir şekilde zeytinyağı işliklerinde kullanılan mimari bloklara ve bunlara ait kalıntılara rastlanmıştır. Bulunan parçalar çoğunlukla ezme ve pres atlıkları ile bunlara ait parçalardır⁴⁹². Bağımsız olarak devşirme malzeme olarak duvarlarda kullanılmış parçalarda ele geçmiştir. Börükçü'de bulunan bu parçalardan biri kireç taşından diğeri konglomeradan olmak üzere iki ezme taşının işçiliği oldukça kaliteli yapılmıştır. Aynı grupta içerisinde değerlendirilmesi gereken bir diğer taş ise bağımsız olarak duran dikey nişli bir bloktur. Bu bloğun etrafında detaylı bir kazı yapılmış ve güneydoğu yönünde bulunmuş yeni mimari bloklar buranın bir zeytinyağı işliği olduğu anlaşılmıştır⁴⁹³. Bulunan bu mimari bloklar Börükçü ve Bozukbağ'da yoğun olarak zeytinyağı üretimi yapıldığı düşündürmektedir. Börükçü'de birçok atölye tespit edilmiştir bunlardan bazıları yayınlanmıştır⁴⁹⁴. Bunlar çok odalı kompleks yapılardır (**Res. 70**). Börükçü'de bulunan bir zeytinyağı işliğinde bir tane ekmek fırını da tespit edilmiştir. Fırın Geç Roma Dönemi'nde yapılan ilavelerin yapıldığı dönemde buraya eklenmiş olmalı. Aynı alanda fırınla karşılıklı küçük bir demir atölyesinin kalıntılarına da rastlanmıştır⁴⁹⁵. Buluntu ve kalıntılara göre işliğin tam anlamıyla bir kompleks yapı olduğu anlaşılmaktadır. Bu veriler ışığında Börükçü ve Bozukbağ yerleşmelerinin uzun bir süre içinde en önemli gelir kaynaklarının zeytin ve zeytinyağı olduğunu göstermektedir. Kalıntıların haricinde, Lagina Hekate Kutsal Alanı'nda yapılan törenlerde herkese zeytinyağı dağıtan rahiplerin bazılarının Börükçülü oldukları bilinmektedir⁴⁹⁶. Lagina Hekate Kutsal Alanı'nda dağıtılan bu yağlar burada üretilmiş olabilir. Ve uzun bir süre de üretimin burada devam ettiği düşünülmektedir. Çünkü yerleşimin azaldığı Erken Bizans Dönemi'nde bile burada zeytinyağı üretimi devam etmiştir⁴⁹⁷.

1.7.3.9. Kutsal Alan ve Tapınak

Kutsal yol yer alan Börükçü Mevkii'nde bulunan bir diğer yapı ise kutsal alan ve kutsal alanın içindeki tapınaktır. Yerleşimin üst kısmında yer alan kutsal alan ve içindeki

⁴⁹² Söğüt 2012, 560.

⁴⁹³ Söğüt 2012, 560.

⁴⁹⁴ Tırpan-Söğüt 2006, 261; Tırpan-Büyüközer 2010, 227-240.

⁴⁹⁵ Söğüt 2012, 560.

⁴⁹⁶ Şahin 1982, 64-65.

⁴⁹⁷ Söğüt 2012, 560.

tapınağın planı tam olarak ortaya çıkarılmıştır⁴⁹⁸ (**Res. 71**). Hem kutsal alan hem de tapınak doğu-batı yönlü yapılmıştır. Her ikisinin de yönü batıya bakmaktadır. Kutsal Alanı'n girişi batıya bakan cephesinde yer almaktadır. Burası basit bir giriş olsa da kutsal alan için bir propylon görevindedir. Tapınak ise kutsal alanın güneydoğu cephesinde, naos kısmı temenos alanı dışında kalacak şekilde konumlanmıştır⁴⁹⁹. Yer yer 0,80 cm yüksekliğinde olan duvarları korunmuş kutsal alanın büyük bir bölümü görülebilmektedir. Batı temenos duvarının korumadığı yerler ise duvar izinden rahatlıkla belirlenebilmektedir. Tapınak ve periblos duvarları, düzensiz ve küçük büyük taşlardan çift sıra örülmüş, çamur harçla yapılmıştır⁵⁰⁰. Periblos genişliği 0,70-0,80 cm, tapınak duvarları genişliği ise 0,65-0,80 cm arasında değişmektedir⁵⁰¹. Tapınağın pronaos kısmı kutsal alan içinde kalmasına rağmen naos kısmı temenos alanının dışında çıkıntı yapmıştır. Bu tür uygulamalar genellikle küçük temenos alanlarına ait kutsal alanlarda uygulanmaktaydı. Buradaki asıl amaç temenos içinde geniş bir mekân oluşturmaktır. Aksi halde kutsal alan içine mevcut tapınak inşa edilse, dinsel törenler için yer kalmazdı⁵⁰². Tapınağın kuzey kısmında kazılar yapılmış çok azı yetişken olmak üzere çoğunlukla çocuk mezarlarına rastlanmıştır. Bir yetişkin mezarının mermerden yapılmış ve oldukça kaliteli bir işçiliğe sahiptir. Bu mezar oda mezar ve dromossuz yapılmıştır. MÖ 3. yy ortalarında yapıldığı tahmin edilen mezar bu tapınakta çalışan bir rahibe ait olabileceği düşünülmektedir⁵⁰³.

1.7.3.10. Evler ve Dokuma Atölyeleri

Börükçü Mevkii'nde yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan bir diğer kalıntı ise evler ve dokuma atölyeleri⁵⁰⁴. Bunlarda kutsal yol kenarında bulunmaktadır. Börükçü'de sivil mimari örneklerinin bulunduğu kuzey bölümün tamamı kazılmıştır. Kazılan bu yapılar bulundukları alan için tekil örneklerdir ve bu yapıların kuzeyinde mezarlara rastlanmıştır. Yapıların doğusunda en üst terasta ise tapınak ve kutsal alan yer almaktadır. Tapınağın daha doğusundaki yamaçlarda gene mezarlara rastlanılmıştır⁵⁰⁵. Böylece kuzey, güney ve doğu yönünde Geç Geometrik Dönem 'den Erken Roma Dönemi'ne kadarki sürece ait mezarlarla

⁴⁹⁸ Söğüt 2012, 560; Tırpan-Söğüt 2006, 262-263.

⁴⁹⁹ Söğüt 2012, 560.

⁵⁰⁰ Söğüt 2012, 560.

⁵⁰¹ Söğüt 2012, 560.

⁵⁰² Söğüt 2012, 560.

⁵⁰³ Söğüt 2012, 560.

⁵⁰⁴ Söğüt 2012, 560.

⁵⁰⁵ Söğüt 2012, 557.

sınırlandırılmıştır⁵⁰⁶. Bu mezarlar sayesinde yerleşimin sınırları rahatlıkla belirlenebiliyor. Tespit edilen bir ev kalıntısı erken yapılardan birini oluşturan arkaik bir örnektir⁵⁰⁷ (**Res. 72**). Tapınağın alt kısmında iki başka yapı daha tespit edilmiştir. Bu iki yapı içinde bulunan dokuma ve boya malzemeleri ve mimarileri nedeniyle dokuma atölyesi olarak isimlendirilmiştir⁵⁰⁸ (**Res. 73**). Arkaik ev güney ve batı yönündeki sokaklarıyla beraber tam korunmuştur. Evin duvarları düzensiz ve kırık taşlarla çift sıra örgü toprak harçla yapılmıştır. Evin duvarlarının yüksekliği yaklaşık 0,60 cm'si ayakta kalabilmiştir. Kuzey bölümü tahrip olmuş fakat kalan kalıntılarla plan tamamlanabilmiştir⁵⁰⁹. Dikdörtgen bir plana sahip olan ev ciddi bir deprem geçirmiş olduğu tespit edilmiş ve ortada kırılmış bir şekildedir. Evin kapısı sokağın olduğu yerden girilir ve oradan da evin diğer bölümlerine girildiği görülmüştür. Bir oda depo amaçlı kullanıldığı düşünülmüş ve evin dışına da gömülü bir pithos tespit edilmiş ve muhtemelen bu pithosun buzdolabı görevi gördüğü düşünülmüştür. Evin içinde tespit edilen buluntular ışığında bu evin MÖ 7. yy ve 6. yy'da kullanıldığı düşünülmektedir. Tespit edilen bir başka yapı ise dokuma atölyeleridir. Bu atölyeler hem yaşam alanı hem de atölye olarak kullanmış olabileceği düşünülmektedir. Bu atölyelerde ele geçmiş ağırşak, ağırlık bunun yanı sıra günlük hayatta kullanılan pişmiş toprak, metal, taş ve kemik eserler tespit edilmiştir. Bu evlerin ilk kullanımı MÖ 4. yy olduğu ve özellikle MÖ 2. yy 'da genişleme yapıldığı düşünülmekte ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde de devam edildiği görülmektedir. Böylelikle bu ev atölye sistemi sadece atölye olarak değilde yaşam alanı olarak da kullanılmış ve Muğla'nın köylerinde günümüze kadar aynı sistemde devam eden ev atölye veya iş yeri olarak kullanılmış örnekleri mevcut. Zamanla bu evlerde ihtiyaca göre genişleme, ekleme yapılmış girişleri değiştirilmiş ama aynı amaç için kullanılmıştır. Stratonikeia ve Lagina arasındaki bu yapıların hepsi iki kent arasında olan kutsal yol kenarında bulunmaktadır ve yapılan kazılar sonucunda bu yolun MÖ 8. yy beri kullanılmakta olduğu anlaşıyor.

⁵⁰⁶ Söğüt 2012, 557.

⁵⁰⁷ Tırpan-Söğüt 2008, 398; Söğüt 2012, 557.

⁵⁰⁸ Söğüt 2012, 557.

⁵⁰⁹ Söğüt 2012, 558.

1.7.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini)

1.7.4.1. Festival

Karia Bölgesi'nde Hekate adına üç festival düzenlenirdi. Bunlar; Hekatesia-Romaia, Anahtar Taşıma, Doğum Günü festivalleri olarak sıralanır⁵¹⁰. Bu festivaller Stratonikeia antik kentinde kutlanırdı. Bu bayramların kaynakları ise yazıtlar oluşturmaktadır. Ancak yazıtlarda verilen bilgiler farklılıklar oluşturmaktadır. Belirli konularda çok fazla bilgi söz konusuysa (Rahipler listesi gibi) bazı konularda ise (festival organizasyonu, tarih) kesin bilgi vermemektedir. Stratonikeia kentinin kült merkezi olan Hekate Kutsal Alanı mimarisi ve heykeltıraşlık bakımında bize birçok şey katarken kültürün tarihini izleyebilmemiz açısından da önemlidir. Kazılar devam ettikçe ileriki zamanlarda daha çok bilgi sahibi olacağımızı umuyoruz.

Festivallerde görev alan kişiler rahipler⁵¹¹, rahibeler⁵¹², tapınak köleleri, kleidophoros⁵¹³, kosmophoros⁵¹⁴, parapompos⁵¹⁵, epikosmos⁵¹⁶, koroda yer alan çocuklar⁵¹⁷, dansçılar-müzisyenler⁵¹⁸ olarak sıralanır. Dansçılar ve müzisyenlerin ücretlerini tapınak rahipleri öderdi zira bu rahipler önde gelen ailelerdendir. Bunca masrafa rağmen rahiplik görevi yapmaya talip olan bu insanlar toplum için ne kadar önemli olduğunun göstergesidir. Tespit edilen yazıtlarda rahiplerin bazı görevleri vardır bunlar; tapınak içindeki yapı çalışmaları için kendi mal varlığında destek vermeleri⁵¹⁹, törenler-bayramlar için tutulan müzisyen ve dansçıların masrafları⁵²⁰ gibi faaliyetleri yazıtlara yansıtılmıştır. Tapınak köleleri ise tapınağın temizliği bakımı ile ilgilenirlerdi⁵²¹. Çocuk korosu ise düzenli olarak her gün bouleuterionda ilahiler söylerlerdi⁵²². Bu çocuklar önemli ailelerin çocukları olup beyaz giyinir başlarında yapraklı taç ve ellerinde ise birer dal bulunmaktadır⁵²³. Ephebus ç ağına gelmiş çocukların yerine yenileri seçilir ephebus olanların portreleri yapılır

⁵¹⁰ Söğüt 2012, 558.

⁵¹¹ Cousin-Diehl 1887, 4-10.

⁵¹² Hatzfeld 1920, 72.

⁵¹³ Anahtar taşıyan kişi bkz. Dubois-Hauvette Besnault 1881, 186.

⁵¹⁴ Tanrıçanın süslerini taşıyan kişi bkz. Laumonier 1958, 398.

⁵¹⁵ Alayın düzeninde sorumlu kişi bkz. Cousin-Diehl 1887, 12.

⁵¹⁶ Tapınağı düzenleyen kişi.

⁵¹⁷ Hatzfeld 1920, 1-80.

⁵¹⁸ Cousin-Diehl 1887, 158; Hatzfeld 1920, 74.

⁵¹⁹ Cousin-Diehl 1887, 158; Hatzfeld 1920, 74.

⁵²⁰ Cousin-Diehl 1887, 158.

⁵²¹ Cousin-Diehl 1887, 158.

⁵²² Laumonier 1938, 401.

⁵²³ Laumonier 1938, 401.

önemli binalarda ve kutsal alanlara asıldığı tahmin ediliyor Laumonier'e göre⁵²⁴. Her yıl Hekate'nin başrahibi ilahiler söyleyecek çocukları (önemli aile çocuklarını) çevre kentlerde seçerdi. Kutsal alanlarda evler, dini yapılar, hayvan pazarları yer alındığı düşünülürse⁵²⁵ Lagina Hekate Tapınağı ıssız bir dini yapı olma özelliğiyle karşımıza çıkmaktadır.

1.7.4.1.1. Hekatesia-Romaia Festivali

Festivaller ve bayramlar kenti ve Kutsal Alanı birbirine bağlayan önemli bir unsurdur. Hekatesia-Romaia festivallide Stratonikeia'dan kutlanan ve Tanrıça Hekate'ye atfedilmiştir. Stratonikeia'nın Roma tarafından tanınmasından sonra MÖ 81 yılında Hekatesia festivali Roma kültürüyle birleşerek Hekatesia-Roma adını alır⁵²⁶ ve dört yılda bir kutlanırdı. Stratonikeia'nın bu düzenlemesi Rodoslular döneminde yaşadıkları zorluklarda onlara umut olan Hekate'ye tapınmayı ve onları kurtuluşa ulaştıran Roma'ya duydukları minnet ifadesi olabilir⁵²⁷. Price, Hekatesia festivalinde halka dağıtılan paralar Hekate'ye ve Roma'ya bu paralarla kurban adadıklarını belirtmektedir⁵²⁸. Kent ile Roma arasında tek bağlantının bu olmadığını biliyoruz. Ayrıca dört yılda bir pan-helen festivali olarak oyunlarda dâhil olmak üzere bir yarışma düzenlediği bilinmektedir⁵²⁹. Dört yılda bir kutlanan festivalin pek çok yazıtta adı geçmektedir, ancak festivalle ilgili çok fazla bilgi sahibi olamıyoruz.

1.7.4.1.2. Anahtar Taşıma Festivali

Stratonikeia kenti Seleukoslar tarafından kurulmuş ve civardaki yerleşimleri kendine bağlayarak büyük bir kent olmuş, Karia'nın büyük bir kenti haline gelmiştir⁵³⁰. Stratonikeia kentinin üç büyük kutsal alanlarından biri olan Lagina Hekate Kutsal Alanı 9,5 km'lik kutsal bir yolla kente bağlanmaktaydı⁵³¹. Kutsal yol, festivalin büyük bir parçasını oluşturuyordu. Bu festival siyasi merkez ve dini merkezi birbirine bağlantısını vurgulayan önemli törenlere sahne olmuştur. Bu siyasi bağlantı göz önüne alındığında festivalin kutlandığı tarih Stratonikeia kentini kuruluş tarihi için terminus post quem kabul

⁵²⁴ Laumonier 1938, 401.

⁵²⁵ Cousin-Diehl 1887, 158; Hatzfeld 1920, 74.

⁵²⁶ Genel Roma tarafından tanınan kentler Roma kültürünü benimsemişlerdir. Magie 1950, 16-13; Williamson 2013, 30.

⁵²⁷ Williamson'a göre aynı zamanda siyasi bir gerçekliğin dini ifadesidir. Williamson 2013, 30.

⁵²⁸ Price 2004, 101.

⁵²⁹ Williamson 2013, 30.

⁵³⁰ Cohen 1978, 39.

⁵³¹ Tırpan-Söğüt 2005, 52.

edilebilir⁵³². Anahtar Taşıma Festivali yılda bir yapılır ve oyunlar eşliğinde birkaç gün sürerdi⁵³³. Tören alayı esnasında anahtar taşıyan genellikle rahibin akrabası olan genç bir kız (Κλειδοφορος) törene katılanlar ışığında anahtarı dini merkez olan Lagina'dan kutsal yolu kullanarak siyasi merkez olan Stratonikeia'ya götürüyor ve sonra tekrar Stratonikeia'dan Lagina'ya getiriyordu⁵³⁴. Bu anahtar taşıma işlemi hem yeraltı dünyasının hâkimiyeti tanrıça Hekate'nin elinde olduğunu hem de Lagina Hekate Kutsal Alanın siyasi bakımdan Stratonikeia'ya bağlı olduğunu gösteriyor⁵³⁵. Kleidophoros'a alayın düzenli bir şekilde yürütmesinde sorumlu olan parapompos ve tanrıçanın süs eşyalarını taşıyan kosmophoros eşlik ederdi⁵³⁶.

Tanrıça Hekate'nin rahipliğini yapmak onurlu bir görevdi⁵³⁷ ve bu görevi genellikle önde gelen soylu ve zengin aileler üstlenirdi. Çünkü kutsal alanın finansmanı ile yakından ilişkilidir. Festivallerin bütün finansmanını rahipler üstlenirdi. Ayrıca halka buğday, şarap, zeytinyağı ve para dağıtılırdı⁵³⁸. Bu hediyelerden dolayı halk sabırsızlıkla bu törenleri beklerdi.

Festivaldeki program bunlarla sınırlı değildi. İlahiler söylenir kurbanlar, yemekler verilir ve tiyatrolar sergilenirdi. Ritüele bu etkinliklerin dâhil edilmesi çeşitli topluluklarının birbirine bağlanmanın bir yoluydu. Herkesin aynı anda aynı ziyafete katılması farklı yörelerde kutlansa bile, bir topluluk bilinci ve birlik duygusu yaratırdı⁵³⁹.

1.7.4.1.3. Doğum Günü Festivali

Genethlia olarak tanımlanan bir festivaldir⁵⁴⁰. Stratonikeia'da tanrıça Heketa için kutlanan Doğum Günü Festivali, hakkında yazıtlar bize bilgi verir⁵⁴¹. Fakat yazıtlar kesin bilgi verecek kadar az olduğu için olasılıklar üzerinde durmamızı zorunlu kılmıştır. Laumonier iki olasılıktan bahsediyor; birincisi Doğum Günü Festivali yılda birkaç kere kutlandığı⁵⁴² ikincisi ise ki Laumonier'in daha sıcak baktığı Doğum Günü Festivalin yılda

⁵³² Stratonikeia'nın kuruluş tarihi için bkz. Ma 1999, 277.

⁵³³ Cousin-Diehl 1887, 37. Festivalin kesin kaç gün sürdüğü bilinmemektedir. Fakat festivalin çok büyük bir organizasyon olduğu düşünülürse kısa sürmemiş olması akla yakındır.

⁵³⁴ Söğüt 2008, 269.

⁵³⁵ Söğüt 2008, 269-270; Bean 1971, 95.

⁵³⁶ Laumonier 1938, 398.

⁵³⁷ Cousin-Diehl 1887, 36.

⁵³⁸ Daşbacak 2008, 143-148.

⁵³⁹ Williamson 2013, 298.

⁵⁴⁰ τα Γενέθλια (Doğum günü festivali).

⁵⁴¹ Bu festival Miletos 'ta Apollon içinde kutlandığı bilinir.

⁵⁴² Laumonier 2013, 394.

bir kere kutlanmış olmasıdır⁵⁴³. Buna gerekçe olarak festivali düzenleyen rahiplerin yılda birkaç kez kutlanması halinde yazıtlarda kendilerini övecek yazıların yazmasıdır⁵⁴⁴. Yıl sonunun bu festival için daha uygun olacağını da ekler⁵⁴⁵.

Doğum Günü festivallerin programı oldukça esnek olduğu düşünülmektedir. Bu festivalin kutlamalarında değişiklik gösterebiliyor⁵⁴⁶. Rahipler Genethlia'nın kutlanacağı yer ve tarih konusunda özgür olmalılar. Rahiplere göre kentte ya da kutsal alanda kutlanabilirdi. Yalnız tarih konusunda özgür olmaları biraz düşündürücüdür. Zira Doğum Günü Festivali ayın otuzunda yapıldığı için ancak ay konusunda bir değişiklik yapılabilir. Genethlia'da en çok göze çarpan ise para dağıtımlarıdır⁵⁴⁷. Kentli erkekler, Romalı ve yabancılara beş drahmi, köleler ve kadınlara da üç drahmi verilirdi. Belli bir zamandan sonra para dağıtımının yerine bütün halka açık yemekler yer almıştır⁵⁴⁸.

1.8. Stratonikeia-Panamara Kutsal Yolu

1.8.1. Tarihi Coğrafyası

Stratonikeia kentinin yaklaşık 13 km güneydoğusunda bulunan Panamaros Kutsal Alanı, Muğla İli, Yatağan İlçesi, Bağyaka Köyü'nün sınırları içerisinde (**Har. 31**), Kutsal Alan, Asar Tepe olarak bilinen bir tepenin üzerinde yer almaktadır⁵⁴⁹ (**Res. 74-75**). Tepenin zirvesi, kuzeybatıda onu Bencik Dağları'nın yaylalarından ve artık terk edilmiş olan Bağyaka Köyü'nden ayıran bir dağ geçidi ile tanımlanır. Panamaros bu nedenle Bencik ve Marçat sıradağlarının daha yüksek zirveleri arasında yer almaktadır. Tepeler büyük ölçüde çam ağaçlarıyla kaplıdır. Panamaros Kutsal Alanı'nda yapılan ilk çalışmalar Fransız araştırmacılar G. Cousin ve G. Deschamps tarafından 1886 yılında yapılmıştır. Fransız araştırmacılarından sonra bölgeye birçok araştırmacı gelmiştir. Genellikle yüzeyde bulunan yazıtlardan kutsal alan hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Sistemli bir kazı henüz yapılmamıştır. Panamaros Kutsal Alanı'nda bulunan ve birçoğunun yayımlandığı 500'den fazla yazıtın olduğu bilinmektedir⁵⁵⁰. Panamaros Kutsal Alanı'nda bulunan yazıtlardan en detaylı çalışmaları M. Ç. Şahin yapmıştır.

⁵⁴³ Laumonier 2013, 394.

⁵⁴⁴ Laumonier 2013, 396.

⁵⁴⁵ Laumonier 2013, 394.

⁵⁴⁶ Laumonier 2013, 395.

⁵⁴⁷ Laumonier 2013, 395.

⁵⁴⁸ Laumonier 2013, 396.

⁵⁴⁹ Söğüt 2019, 278.

⁵⁵⁰ Söğüt 2019, 279.

1.8.2. Konum, Mimari / İnşa Özellikleri

Stratonikeia Kenti ve Zeus Panamaros Kutsal Alanı arasında törenler için kullanılmış aynı zamanda halkın yürüyüş yolu olarak ta kullandığı antik bir yol vardır (**Har. 32**). Antik dönemde kutsal mekâna gitmek için belirli ayinler bu yolda yapıldığı için adını kutsal yol olarak isimlendirmişlerdir. Bu yolun büyük bir kısmı antik dönemde olduğu gibi günümüzde de yerleşimler arasında ulaşım için kullanılmakta olup iki kent arası uzaklık 13 km⁵⁵¹'dir. A. Laumonier 1930'lu yıllarda kutsal alanı ziyaret etmiş Asar Tepe'nin yamaçlarında yaklaşık 3 m genişliğindeki bu yolun bir bölümünü görmüştür⁵⁵² (**Res. 76**). Kutsal yol önce Bağyaka'nın yanından vadinin kuzey tarafından geçmiş, sonra geçilene kadar güneybatıya doğru devam etmiş olabilir⁵⁵³. Buradan kuzeydoğuya doğru yön değiştirerek tepeye ve kutsal alanın merkezine doğru daha hafif bir açıyla çıkılmaktadır (**Res. 77**). Daha önce de bazı araştırmacılar tarafından araştırılmış ve günümüzde korunmuş olan kalıntılara göre yolun güzergâhı belirlenebilmektedir.

Kutsal yolun her iki tarafında oygu ve plaka tipi mezarlar yer almaktadır. Engabeli bir araziden oluşan yolun tamamı taş ve sıkılaştırılmış topraktan oluşmakta ve yolun her iki tarafından yolun durumuna göre 1-3 m arasında değişen yüksekliğe sahip duvarlar yer almaktadır⁵⁵⁴ (**Res. 78**). Bazı yerlerde bu duvarlar tahrip olmuştur. Yolun bir kısmı taş ve topraktan yapılmış bir kısmı ise kayalar oyularak yol yapılmıştır (**Res. 79**). Yol kenarındaki çeşmelerin bazıları yaz aylarında kurumakla birlikte bazıları da yaz boyunca suyu hiç kesilmeden akan kaynaklar ve çeşmelerin günümüzde de kullanıldığı görülmektedir. Tepenin aşağısında mezarlar ve yapılar bulunmaktadır. Muhtemelen Laumonier'nin Bağyaka'ya giden yolda gördüğü kalıntılardan bazılarıdır⁵⁵⁵. Böylelikle kutsal yol, kutsal alana batı tarafından tepenin kuzey sırtını takip ederek ilerlemektedir. Kutsal yol buradan kuzeye doğru dönmüş ve eski Bağyaka Köyü'nün bulunduğu yerden batıya doğru devam ederek Kapıbağ Köyü'nün üzerinden Stratonikeia'ya bağlanmış olmalıdır⁵⁵⁶. Kutsal yol aynı zamanda bir cenaze yoluydu ve Labraunda'da olduğu gibi bu, alaylar, hem önceki nesiller hem de gelecek nesiller için keskin bir zaman duygusu vermektedir⁵⁵⁷. Kutsal yol Heraia, Komyria ve Panamareia şenlikleri için önemli bir rol alıyordu. Tören sırasında Zeus at

⁵⁵¹ Söğüt 2019, 283.

⁵⁵² Söğüt 2019, 283.

⁵⁵³ Williamson 2012, 3.

⁵⁵⁴ Söğüt 2019, 284.

⁵⁵⁵ Laumonier 1936, bunların I.Stratonikeia 248'de bahsedilen "yapılara" ait olabileceğini öne sürüyor.

⁵⁵⁶ Mutlu 2015, 80.

⁵⁵⁷ Williamson 2012, 4.

üstünde yol boyunca törenlerle Stratonikeia'ya getirilip sonra tekrar aynı şekilde Panamaros'a götürülürdü⁵⁵⁸.

1.8.3. Kutsal Yol ve Çevresindeki Arkeolojik Veriler

Panamara, bir zamanlar Karia'nın en önemli kutsal alanlarından biri olmasına rağmen ne yazık ki hiçbir zaman sistematik bir arkeoloji araştırmaya konu olmamıştır. 1930 yılında A. Laumonier kenti ziyaret ediyor ve kabataslak bir plan çıkarıyor ve halen kentle ilgili elimizde olan tek plandır. O zamanlar kentte olan yapılar günümüzde hiçbiri ayakta kalmamış ancak birkaç mimari parça ve bazı yazıtlar hala durmaktadır.

Yol kenarında oyma kaya mezarları, yazıtlar ve çeşme yapıları yer almaktadır⁵⁵⁹ (Res. 80-81-82). Yazılı belgelere göre MÖ 3. yy'ın ilk çeyreğinde Ptolemaiosların kontrolü altında olan kutsal alandaki en erken yazıtlar erken Hellenistik Dönem'e, en geç yazıtlar ise MS 305-310 yılları arasına tarihlendirilmektedir⁵⁶⁰.

1.8.4. Kutsal Yolun İşlevi (Siyasi, Sosyo-İktisadi ve Dini)

1.8.4.1. Festival

Stratonikeia'nın 13 km güneydoğusunda yer alan Panamara Kutsal Alanı Bağyaka'da yer almaktadır. Bu kutsal alan Zeus Panamaros'a aittir⁵⁶¹. Zeus Panamaros aslında Karia Bölgesi'nde tapınılan yerli bir tanrı olan Komyros olarak adlandırılan bir kültün devamıdır⁵⁶². Bölgenin Hellenleşmesi sonucu buraya gelen halklar burada gördükleri yerel tanrıyı ilk önce bulunduğu bölgenin ismiyle Zeus Karios olarak adlandırdılar. Daha sonraki süreçte Stratonikeia'nın baş tanrılarından olan Panamaros ismi Panamara'dan alınmıştır. Yazıtlar Stratonikeia ve Panamara'da bulunan Zeus Panamaros kültüyle ilişkili üç kutsal bayramdan bahseder⁵⁶³. Bunlardan Panamareia Stratonikeia antik kentinde, Panamara'da ise Komyria ve Heraia bayramları kutlanmaktaydı⁵⁶⁴.

⁵⁵⁸ Stratonikeia'da bulunan, MS 3. yy'dan sonraki bir yazıtta.

⁵⁵⁹ Söğüt 2019, 279.

⁵⁶⁰ Söğüt 2019, 280.

⁵⁶¹ Mutlu 2015, 84

⁵⁶² Mutlu 2015, 84.

⁵⁶³ Mutlu 2015, 84.

⁵⁶⁴ Mutlu 2015, 84.

1.8.4.1.1. Komyrion Festivali

F. Schwenn'e göre Panamara'daki Komyrion Kutsal Alanı ve Komyria bayramı kentte bulunan Komyros adında yerel bir kültün varlığına işaret etmektedir⁵⁶⁵. Roma Dönemi'ne tarihlenen ve sadece bu dönemde Komyros kültünün varlığına işaret eden yazıtlarda, Komyros Kutsal Alanı'nda kutlanan bayram gizli dinsel ayinlerden oluşup ve saç adaklarını adama gibi ritüeller yapılmaktaydı. Komyrion bayramı iki gün ve her iki yılda bir kutlanmaktaydı⁵⁶⁶. Toplumun her kesiminden sadece erkeklerin katılabildiği bu bayram, çok eski zamanlardan beri kutlanmaktadır⁵⁶⁷. Kutlamalar sırasında dinsel yemek törenleri yapılır ve kurallar gereği erkeklere şarap ikram edilirdi. Saç adağında bulunma dinsel törenin bir parçası olup saçını adamak isteyenler saçlarını küçük altarlara üst kısmında bulunan deliklere koyar sonra da stellerin üzerine isimlerini yazarlardı⁵⁶⁸. Stel alacak paraları olmayanlar ise tapınağın duvarını kazar saçlarını oraya koyar sonra isimlerini tapınağın duvarına yazarlardı⁵⁶⁹. Maalesef kaynaklar bu gizli ayinler hakkında bize çok fazla bilgi sunmamaktadır. Mevcut bilgiler de daha çok Roma Dönemi yazıtlarına dayanmaktadır. MÖ 3. yy'a tarihlenen bir yazıtta Panamara'daki bir kurban takviminden bahsedilmektedir⁵⁷⁰. Bu yazıtta doğrudan Komyrion'dan bahsetmemiş olsa da bazı araştırmacılar bu Komyrion kutsal bayramıyla ilişkilendirmiştir⁵⁷¹.

Komyrion Kutsal Bayramıyla ilgili yazınsal kaynaklar daha çok Roma Dönemi'ne ait olsa da, bu inancın çok eskileri dayandığını yukarda söz edilmiştir. Roma Dönemi'nde bu kadar ön plana çıkmasının sebebi, bu dönemde ortaya çıkan ve halkı büyük oranda etkilemiş olan eski ve geleneksel dinsel değerlerin yeniden canlanmasından kaynaklanmaktadır. Komyrion festivalleri ise tamamıyla Zeus Panamara Kutsal Alanı'nda kutlanmaktaydı⁵⁷².

⁵⁶⁵ Schwenn 1929, 446-452.

⁵⁶⁶ Söğüt 2019, 281.

⁵⁶⁷ Söğüt 2019, 281.

⁵⁶⁸ Oppermann 1924, 70.

⁵⁶⁹ Mutlu 2015, 85.

⁵⁷⁰ Şahin 1981, No: 1 a.

⁵⁷¹ Mutlu 2015, 85.

⁵⁷² Söğüt 2019, 281.

1.8.4.1.2. Heraia Festivali

Zeus Panamara Kutsal Alanı'nda kutlanan bir diğer şölen ise Heraia'dır. Heraia festivali sadece kadınlara açıktı⁵⁷³. Bu festival kutsal alanın içinde Heraion⁵⁷⁴ denilen yerde kutlanır ve yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla iki gün sürmüştür. Heraialarda da gizli dinsel tören vardı⁵⁷⁵. Bu kültün tarihi Panamara'da MÖ 3. yy kadar gitmektedir⁵⁷⁶. Buradaki Hera kültünün Samos'tan gelen Hellen göçmenleri tarafından getirilip, buradaki Karia kökenli yerel bir tanrıça kültüyle birleştirildiği düşünülmektedir⁵⁷⁷. Fakat H. Oppermann'ın Kutsal Alan'daki bu Zeus ve Hera kültünün kökeninde, çok eskiden gelen Anadolu'nun eski inanışlarından olan Kybele ve Attis'in bulunduğunu ileri sürmüştür. Yerel kültün daha çok ağırlık bastığı bir dini merkezde daha çok kabul edebilecek görüşler olarak ortaya çıkmaktadır⁵⁷⁸.

1.8.4.1.3. Panamareia Festivali

Panamara festivali Komyrion'un bir devamı niteliğinde olup ve tamamıyla Stratonikeia'da kutlanmaktaydı. Panamara Kutsal Alanı bu festivalden yararlanmıyordu⁵⁷⁹. Bayramdan önce başrahiplik kabul törenleri yapıldı⁵⁸⁰. Rahip olmak dört yılla sınırlı olup, bunlar ilk rahipliğe kabul töreninde bir çelenkle ödüllendirilmekteydiler. Rahipliğe kabul töreni bir festival gibi dört gün kutlanır ve yeni başrahibin bu süre içinde halka karşı finansal cömertliğini göstermesi beklenirdi. Panamareia bayramı genellikle her yıl belirli bir ayın son çeyreğinde kutlanır ve on gün sürerdi⁵⁸¹. Bu tören bazen bir ay sürerdi ve bu ay "Kutsal Ay" olarak nitelendirilirdi⁵⁸². Bayramın başlangıç döneminde Zeus Panamaros kült heykeli at üzerinde Stratonikeia'ya doğru bir alay eşliğinde yola çıkardı⁵⁸³ (**Res. 83**). Tören alayı kutsal yoldan rahiplerin önderliğinde kadın ve erkeklerin oluşturduğu kalabalık bir grupta, yanlarında tanrıya kurban vermek için boğalar ile Stratonikeia'ya gelirlerdi. İlahiler eşliğinde Zeus kült heykelini kentin Bouleuterion'a bırakırdı⁵⁸⁴. Bouleuterion'da hem Zeus

⁵⁷³ Söğüt 2019, 283; Oppermann 1924, 75-77.

⁵⁷⁴ Yazıtlara göre burada Hera'ya ait naos ve pronaostan oluşan bir tapınağının olmasıdır.

⁵⁷⁵ Nilsson 1957, 28.

⁵⁷⁶ Şahin 1981, No: 1 b.

⁵⁷⁷ Söğüt 2019, 283.

⁵⁷⁸ Söğüt 2019, 283.

⁵⁷⁹ Söğüt 2019, 282.

⁵⁸⁰ Oppermann 1924, 56-58.

⁵⁸¹ Oppermann 1924, 56-58.

⁵⁸² Oppermann 1924, 60.

⁵⁸³ Oppermann, bunu bir dağ tanrısının şehirde oturan kullarını ziyaret etmesi olarak değerlendirmiştir. Oppermann 1924, 83.

⁵⁸⁴ Söğüt 2019, 282.

Panamaros hem de Hekate'ye ithafen yaptırılan ve içlerinde tanrı ve tanrıçaya ait kült heykellerin olduğu naiskoslar bulunmaktaydı⁵⁸⁵. Kült heykeli festival boyunca kentte kalır ve burada tanrıya boğa kurban edilirdi. Festivale katılanlar rahipler tarafından şarap ve yemekler ikram edilirdi ve bu festival boyunca devam ederdi. Zeus Panamaros'un rahibi bayram boyunca yapılan diğer etkinlikler (müzik ve spor) yarışları için bütün masrafları üslenir ve yarışları kazananlara ödülleri de verirdi⁵⁸⁶. Durumu iyi olan rahip ve rahibelerin bu festivallerde para dağıttığı da bilinmektedir⁵⁸⁷. Festivaller bittikten sonra Zeus heykeli yine alaylar eşliğinde Panamara'ya götürülürdü. Geri götürülen heykel, Zeus ve Hera'nın buluşması olarak değerlendirilmekle birlikte bununla ilgili törenler de yapılmaktaydı⁵⁸⁸. Bu festivallere çevre kentlerde katılım sağlardı (**Har. 33**).

⁵⁸⁵ Şahin 1981, No: 289, Satır 9-10.

⁵⁸⁶ Şahin 1981, No: 266, Satır 28-30.

⁵⁸⁷ Oppermann 1924, 62.

⁵⁸⁸ Söğüt 2019, 283.

2. BÖLÜM

2. KARŞILATIRMALI DEĞERLENDİRME

2.1. Kutsal Yolların Fiziki Özellikleri

Çalışma kapsamında ele aldığımız kutsal yollar, ana kentlerle kutsal alanları birbirine bağlamaktadır. Dolayısıyla kutsal alanlar ile bağlı oldukları kentler arasında bir uzaklık, mesafe söz konusudur. Buna göre incelediğimiz kutsal alanlar arasındaki en uzak mesafe 24 km mesafe ile Miletos-Didyma arasındaki kutsal yoldur⁵⁸⁹. Mesafe bakımından bu kent ve kutsal alanı takip eden diğer yollar ise Mylasa-Labraunda arasındaki yol⁵⁹⁰ 14 km, Alabanda-Gerga arasındaki yol⁵⁹¹ 14 km, Stratonikeia-Panamara arasındaki yol⁵⁹² 13 km ve Stratonikeia-Lagina arasındaki yol⁵⁹³ yaklaşık 9,5 km olarak belirlenmiştir. En kısa mesafeye sahip olan kentler ise başta 1 km ile Pergamon-Asklepios kutsal yolu⁵⁹⁴ gelmektedir. Bu kent ve kutsal alanı sırasıyla takip eden diğer kent ve kutsal alanlar ise Ephesos-Artemision arasındaki yol⁵⁹⁵ 2 km ve Nysa-Akharaka arasındaki yol⁵⁹⁶ 4 km olarak tespit edilmiştir. Kent ve kutsal alanlar arasındaki mesafeler dikkate alındığında, 24 km olan Miletos-Didyma'nın en uzun, 1 km olan Pergamon-Asklepios kutsal yolunun ise en kısa mesafeye sahip olduğu görülmektedir.

Kent ve kutsal alan arasındaki mesafenin farklılık oluşturmasının ana nedenlerinden birisi ve konumuz açısından da oldukça önemli olan faktör jeomorfolojiyi oluşturan topografyadır. Bu bağlamda Pergamon-Asklepios Kutsal Yolu, Viran Kapı'dan başlayarak anıtsal kapının önünde son bulmuştur⁵⁹⁷. Yol, kutsal alana dik bir açıdan değil çapraz bir şekilde bağlanır. Bunun sebebi ise kutsal alanın konumu ve inşa edildiği yer üzerinde belirleyici etkiye sahip topografyasıdır. Ephesos-Artemision Kutsal Yolu ise epigrafik belgeler esas alınarak çoğunlukla geçit törenleri amacıyla kullanılarak Ephesos'tan başlayıp Panayır Dağı'nın etrafını dolaşarak Ephesos'a ve Ortygia'ya kadar uzanan tarihsel olarak Arkaik – Klasik Döneme ait olduğu varsayılan bir nekropol⁵⁹⁸ boyunca devam etmektedir.

⁵⁸⁹ Kuray 1996, 36.

⁵⁹⁰ Ael. Anim, 12.30; Baran 2010, 121.

⁵⁹¹ Akkurnaz 2010, 52.

⁵⁹² Söğüt 2019, 283.

⁵⁹³ Söğüt 2012, 556.

⁵⁹⁴ Radt 2002, 225.

⁵⁹⁵ İncesu - Sarıbaş 2022, 180.

⁵⁹⁶ İdil 1999, 79.

⁵⁹⁷ Radt 2002, 225.

⁵⁹⁸ Waldner 2020, 21.

Buradan da Arvalya Vadisi'ni geçerek Artemision'a varılmaktadır. Panayır Dağı ve Bülbül Dağı kesiştiği noktada bulunmaktadır. Miletos-Didyma Kutsal Yolu'na bakıldığında Miletos'un kutsal kapısından başlayan yol güneye doğru devam edip düzlük, tepe ve koruluktan geçerek Panormos Limanı'na ulaşmaktadır⁵⁹⁹. Alabanda-Gerga Kutsal Yolu, kutsal alan dağlık ve engebeli bir yere konumlandığı için ana ulaşım güzergâhı hakkında tam olarak bilgi sahibi değiliz. Buna karşın yazıt ve mezar yapılarından yola çıkarak kutsal alana ulaşımın muhtemelen kuzeybatıdan sağlandığı anlaşılmaktadır⁶⁰⁰. Bir diğer yol ise Mylasa-Labraunda Kutsal Yolu'dur. Milas Baltalı Kapıdan başlayan yol kuzeye doğru ilerlemektedir. Sarıçay Nehri'nin bereketli ovasını geçerek zeytinlik tepelere yönelen yol, bölgenin dağlık ve kayalık alanlarına doğru devam ederek Labraunda Kutsal Alanı'nda son bulmaktadır⁶⁰¹. Stratonikeia-Lagina Kutsal Yolu'nun ise yukarıdaki örneklerle göre daha düzenli ve orta ölçekli olduğunu söyleyebiliriz. Yol güzergâhında birçok yerleşim yeri ve nekropol alanları yer almaktadır. Yer yer engebeli ve tepelerin de olduğu söylenebilir. Stratonikeia-Panamara Kutsal Yolu'na değinecek olursak bu yolun büyük bir kısmı antik dönemde olduğu gibi günümüzde de kentsel yerleşimlerin arasında ulaşım amacıyla halen kullanılmaktadır. Engebeli bir yol olması sebebiyle yer yer yaklaşık 1-3 m yüksekliğe sahip duvarların olduğu tespit edilmiştir⁶⁰². Yol önce Bağyaka'nın yanından ve ardından vadinin kuzey tarafından güneybatıya doğru devam etmiştir. Buradan kuzeydoğuya doğru yön değiştirerek tepeye ve kutsal alanın merkezine doğru daha hafif bir açıyla son bulmuştur. Yukarıdaki kent ve kutsal alanlardan farklı olarak Nysa-Akharaka Kutsal Yolu ise daha çok çevresindeki suyun varlığına göre konumlanmıştır. Çünkü kutsal yol üzerinde kükürtlü sular bulunmaktadır. Nysa halkıda bu jeoloji olayını fırsata çevirmeyi başarmış olsa gerek yol kenarına birçok termal tesis kurarak hem sağlık hem de teolojik açıdan bir devamlılık oluşturmayı sağlamışlardır.

Yolların uzunlukları gibi genişlikleri de birbirinden farklıdır. Pergamon-Asklepios arasındaki⁶⁰³ ve Nysa-Akharaka arasındaki⁶⁰⁴ kutsal yol genişlikleri yaklaşık 4-6 m arasında değişmektedir. Miletos-Didyma arası Kutsal Yol'un genişliği⁶⁰⁵ yaklaşık 4-7 m, Alabanda-Gerga Kutsal Yol genişliği⁶⁰⁶ yaklaşık 4 m, Stratonikeia-Lagina arasındaki kutsal

⁵⁹⁹ Kuray 1996, 36.

⁶⁰⁰ Akkurnaz 2010, 53.

⁶⁰¹ Baran 2010, 121.

⁶⁰² Söğüt 2019, 284.

⁶⁰³ Radt 2002, 225.

⁶⁰⁴ İdil 1999, 79.

⁶⁰⁵ Kuray 1996, 36.

⁶⁰⁶ Akkurnaz 2010, 52.

yolun genişliği⁶⁰⁷ yaklaşık 3,50 m, Stratonikeia-Panamara Kutsal Yol genişliği⁶⁰⁸ ise 3 m kadardır ve incelediğimiz yollar arasında en dar yol olarak not edilmiştir. Ephesos-Artemision Kutsal Yol genişliği⁶⁰⁹ yaklaşık 6,80-10 m arasındadır. Mylasa-Labraunda Kutsal Yolu ise 9 m genişliğindedir⁶¹⁰ ve bu yol en fazla genişliğe sahiptir. Antik yazarların da bahsettiği bu yolun maalesef çok az bir bölümü günümüze ulaşmıştır. 14 km uzaklıktaki kutsal yolun sadece son 6 km'lik bölümünde birbirinden bağımsız 10 farklı bölüm tespit edilmiştir⁶¹¹. 3. Bölümde asfalt yol izlendiğinde, yaklaşık 200 m sonra asfalt yolun kenarında kısmen asfalt kaplamanın altında görülebilen birkaç blok, kutsal yolun asfalt boyunca devam ettiğini doğrular fakat yolun en dar kısmını oluşturur⁶¹², 9. Bölüm bir kısmı asfalt yolun altında kalan, ancak özellikle orta kesiminde genişliği 9 m olarak ölçülebilen en geniş kısımdır⁶¹³.

Topografyanın bir başka etkisi de kutsal yolların inşasında karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan Pergamon-Asklepios ve Miletos-Didyma arasındaki kutsal yolun taban döşemesi, plaka şeklinde oluşturulmuş *rektogonal* bloklar ile kaplıyken⁶¹⁴, Ephesos-Artemis Kutsal Yol'nun taban alt kısmı küçük boyutlu çokgen ve çakıl taşlarıyla döşeli olup, üst kısmı mermer kaplamayla düzenlenmiştir⁶¹⁵. Ayrıca alt kısımda, atık suların dışarıya atılması için oluşturulmuş tahliye kanalları bulunmaktadır. Nysa-Akharaka ve Alabanda-Gerga arasındaki kutsal yolların çokgen taşlar döşenerek yapıldığı bilinmektedir. Mylasa-Labraunda Kutsal Yol döşemesine bakacak olursak; yol büyük taş bloklarla döşenmiştir⁶¹⁶. Yer yer ana kayanın düz bir şekilde kesilerek yol olarak kullanıldığı görülmektedir. Stratonikeia-Lagina Kutsal Yolu ise taş döşemeli olup, taş döşemenin olmadığı yerde sıkıştırılmış taş ve toprak blokajın kullanıldığı belirlenmiştir⁶¹⁷. Döşemeli olan kısım antik dönem geleneğinde yapıldığı gibi orta kısmı yüksek olup yanlar kar ve su birikintisinin olmaması için eğimli olarak yapılmıştır. Böylelikle rahat yürüme alanı sağlanabilmiştir. Stratonikeia-Panamara arasındaki kutsal yol döşemesi engebeli bir araziden dolayı taş ve sıkıştırılmış topraktan oluşmakta, bir kısmı ise tıpkı Stratonikeia-Lagina Kutsal Yolu'ndaki

⁶⁰⁷ Söğüt 2012, 555.

⁶⁰⁸ Söğüt 2019, 283.

⁶⁰⁹ İncesu - Sarıbaş 2022, 180.

⁶¹⁰ Baran 2010, 121.

⁶¹¹ Baran 2010, 122.

⁶¹² Baran 2010, 127.

⁶¹³ Baran 2010, 131.

⁶¹⁴ Radt 2002, 225.

⁶¹⁵ İncesu - Sarıbaş 2022, 180.

⁶¹⁶ Baran 2010, 121.

⁶¹⁷ Söğüt 2012, 555.

şekliyle ana kaya düzleştirilerek yola dâhil edilmiştir.

2.2. Kutsal Yolların Çevresindeki Arkeolojik Veriler

Kutsal yol etrafında bulunan dini ve sivil yapılar ile mezar, savunma yapıları, yazıt, heykel ve kabartmaların yanı sıra çeşme-kuyu-havuz ve su kompleksleri gibi çeşitli arkeolojik veriler tespit edilmiştir.

Dini yapılara bakacak olursak Ephesos-Artemision Kutsal Yolu üzerinde Hadrianus Tapınağı yer⁶¹⁸ alırken, Miletos-Didyma Kutsal Yolu üzerinde iki dini yapı yer almaktadır. Bunlar Arkaik Kült Kompleksi ve Nymphe Kutsal Alanı'dır⁶¹⁹. Diğer bir yol olan Stratonikeia-Lagina Kutsal Yolu üzerinde ise Börükçü'de tespit edilen Kutsal Alan ve tapınak bulunmaktadır⁶²⁰. Geriye kalan beş yolda dini yapı var mı yok mu henüz bilgi sahibi değiliz, ancak bu kutsal yollarda gelecek dönemlerde yapılacak kazılar sonucunda başka dini yapılarında çıkması muhtemel bir gelişmedir.

Su insanoğlunun yaşamını devam ettirmek için temel ve vazgeçilmez bir kaynak olduğu için insanlar bu yolları kullanırken suya ihtiyaç duymuşlardır. Bununla ilgili olarak verilerimiz şu şekildedir; Pergamon-Asklepios Kutsal Yolu'nda hem kutsal havuzlar hem de yol üzerinde insanların su ihtiyacını karşılamak için kullanılan çeşme yapısı⁶²¹ yer almaktadır. Aynı şekilde Alabanda-Gerga, Stratonikeia-Lagina, Stratonikeia-Panamara Kutsal Yolları benzer şekilde ve amaçta oluşturulmuş çeşmeler bulunmaktadır⁶²². Mylasa-Labraunda Kutsal Yolu üzerinde birçok çeşme yer alırken kuyu ve su kompleksi yapısı da tespit edilmiştir⁶²³. Bu durum suyun halk için ne kadar önemli olduğunun önemli bir göstergesidir. Bunlardan farklı olarak Ephesos-Artemision Kutsal Yolu üzerinde çeşme olmasının dışında birde Skholastika Hamam yapısı yer almaktadır⁶²⁴. Bu hamam Ephesoslular için yapılmış fakat kutsal yol üzerinde yer almasından dolayı konuya dahil edilmiştir. Fakat Miletos-Didyma Kutsal Yolu üzerinde bulunan hamam yapısı⁶²⁵ Ephesos'tan farklı olarak sadece gelen ziyaretçiler için özel yapılmış yapılardır. İncelediğimiz yollar arasında Nysa-Akharaka Kutsal Yolu üzerinde şimdilik su ile ilgili

⁶¹⁸ Miltner 1959, 264.

⁶¹⁹ Schneider 1990, 214.

⁶²⁰ Söğüt 2012, 560.

⁶²¹ Radt 2002, 224.

⁶²² Akkurnaz 2010, 60; Söğüt 2012, 563; Söğüt 2019, 279.

⁶²³ Çakmaklı 2016, 18.

⁶²⁴ Arinç 2020, 34.

⁶²⁵ Fontenrose 1966, 44.

herhangi bir veriye ulaşılammıştır.

Bazı kentler kutsal alanlara uzak olduğu için ziyaretçilerin durup dinlenmek, konaklamak ya da alışverişlerini yapmak için yanı sıra yerel halkın iskânı için oluşturulan sivil yerleşimlerin ve buna bağlı olarak yapıların inşa edildiği görülmektedir. Bu sivil yerleşimlerden özellikle Stratonikeia-Lagina Kutsal Yolu üzerinde birçok köy yerleşimi görmekteyiz. Bunlar; Börükçü, Göçükdere, Tepecik, Kurudere, Osmanbağ, Kumyer, Aşağıbağ, Karıngeçti, Samantaşı, Değirmendere, Bozukbağ ve Emirler gibi sıralanır⁶²⁶. Aynı şekilde Stratonikeia-Panamara, Mylasa-Labraunda Kutsal Yolları üzerinde de bazı yerleşim alanlarının olduğunu bilmekteyiz⁶²⁷. Geriye kalan diğer yollarda yerleşim yerleriyle ilgili elimizde konumuzu aydınlayabilecek veriye sahip değiliz.

Bu incelediğimiz yollarda ya da yolun çevresinde bazı sosyal yapılarla da karşılaşmaktadır. Bunlar Pergamon-Asklepios Kutsal Yolu üzerinde bulunan Erken Roma Dönemi'ne ait galeri (*stoa*)⁶²⁸, Ephesos-Artemision Kutsal Yolu'nda bulunan tiyatro⁶²⁹ festivaller için büyük önem arz ederdi. Tiyatroda festivale katılan halk Prytaneion'dan yola çıkıp kutsal yolu kullanarak tiyatroya geliyor ve orda bazı etkinlikler yaptıktan sonra Artemision'a doğru yola çıkıyorlardı. Bir diğer yol ise Miletos-Didyma'da bulunan Ousbau aynı zamanda bir han gibide kullanılmıştır⁶³⁰. Özellikle kutsal alana gelen ziyaretçiler için bir konaklama yeri olduğunu söyleyebiliriz. Fakat geriye kalan diğer kutsal yollarda (Nysa-Akharaka, Alabanda-Gerga, Stratonikeia-Panamara, Mylasa-Labraunda) bu tür sosyal yapılara rastlanılmamıştır.

Kişilere ait özel mülkiyet yerleri de kutsal yol üzerinde yapılmış yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Stratonikeia-Lagina Kutsal Yolu'nda bulunan zeytinyağı işlikleri ve dokuma atölyeleri⁶³¹, Alabanda-Gerga Kutsal Yolu üzerinde yer yer zeytin ezme teknelerin olduğunu biliyoruz⁶³². Yine Miletos ile Didyma arasında, kutsal alana yakın bölgede birden fazla dükkânın olması⁶³³ da özel mülkiyete giren yapı olarak sıralanabilir.

Kutsal yol üzerinde veya kenarında kamu yapıları da bulunmaktadır. Bunun en güzel

⁶²⁶ Söğüt 2012, 554.

⁶²⁷ Karlsson 2011, 217.

⁶²⁸ Radt 2002, 224.

⁶²⁹ Scherrer 2000, 158.

⁶³⁰ Schneider 1990, 214.

⁶³¹ Söğüt 2012, 560; Söğüt 2012, 560.

⁶³² Akkurnaz 2010, 60

⁶³³ Çağlar 1996, 9.

örneği Ephesos-Artemision Kutsal Yolunda bulunan Prytaneion'dur⁶³⁴. Prytaneion, kentin dini seremonilerinin, önemli kabul törenlerinin ve ziyafetlerin yapıldığı yer olarak tanımlanır⁶³⁵. Festivallere katılacak olan din adamları, kentin önde gelenleri ve halk Prytaneion'da toplanır, burada bazı törenler gerçekleştikten sonra toplanan insanlar kutsal yolu kullanarak Artemision'a doğru yola çıkarlardı⁶³⁶.

Kutsal yolların üzerine veya etrafına insanların gömülmek istedikleri bilinmektedir. Çünkü bu durum, sosyal yaşamdaki yerlerini hatırlatan bir unsurdur. Örneğin Pergamon-Asklepios Kutsal Yolu'nda bir kahramana ait *heroon* bulunmakta⁶³⁷ aynı zamanda mezarlar yol boyunca devam etmektedir. Benzer olarak Ephesos-Artemision Kutsal Yolu üzerinde birçok anıt mezar⁶³⁸ yer alırken kutsal yol boyunca nekropol alanlarına rastlamaktayız. Miletos-Didyma Kutsal Yolu üzerinde Kazartepe ve Değirmen-tepe nekropoller⁶³⁹, Stratonikeia-Lagina Kutsal Yolu üzerinde Kumyer ve Bozukbağ nekropoller⁶⁴⁰ yer almaktadır. Geriye kalan Nysa-Akharaka nekropolü (batı nekropol) kentin batı tarafında Akharaka'ya (Salavatlı) doğru giden kutsal yol üzerinde bulunmaktadır⁶⁴¹. Alabanda-Gerga nekropolü Mandra Çayı'nın üzerinde bulunan Roma Dönemi köprüsünün kalıntıları ile Gerga arasında kalan bölgede yer alırken⁶⁴², Stratonikeia-Panamara'da yer yer yol kenarında oyma kaya mezarları bulunmaktadır⁶⁴³. Mylasa-Labraunda Kutsal Yol boyunca da nekropol alanı ve bireysel mezarlar yer almaktadır⁶⁴⁴. Mezarlar; boyutları, malzemesi ve biçimleri bakımında çeşitlilik gösteren Labraunda'nın dağlık bölgesinde geniş bir alanı kaplamaktadır. Labraunda nekropolünde bulunan anıt mezar ve diğer tüm mezarlar çeşitli özellikler göstermesi açısından sıra dışıdır⁶⁴⁵.

Kent ve kutsal alan arasındaki kutsal yollar üzerinde savunma yapıları yer almaktadır. Özellikle Mylasa-Labraunda Kutsal Yolu'nda savunma 3 adet savunma kulesi karşımıza çıkmaktadır⁶⁴⁶. Kutsal yollar üzerinde kent kapıları da bulunmaktadır. Buna örnek

⁶³⁴ Steskal-Ladstatter 2009, 127.

⁶³⁵ Steskal-Ladstatter 2009, 129.

⁶³⁶ Steskal-Ladstatter 2009, 129.

⁶³⁷ Radt 2002, 223.

⁶³⁸ Scherrer 2004, 6; Berns 2003, 197; Henry 2011, 246.

⁶³⁹ Forbeck 2016, 193; Kleiner 1968, 124.

⁶⁴⁰ Kara 2015, 29; Boysal 1970, 63-93.

⁶⁴¹ İdil 1999, 75.

⁶⁴² Akkurnaz 2010, 65.

⁶⁴³ Söğüt 2019, 280.

⁶⁴⁴ Henry 2010, 93.

⁶⁴⁵ Henry 2010, 93.

⁶⁴⁶ Karlsson 2011, 217.

olarak Mylasa'da kutsal yolun başlangıcı sayılan Baltalı Kapı⁶⁴⁷, Ephesos'ta bulunan⁶⁴⁸ Magnesia Kapısı ve Kuzey Kapısı, yine Stratonikeia'da bulunan Kuzey Şehir Kapısı⁶⁴⁹ ve son olarak Pergamon'da bulunan tiyatronun güney kanadında yol için bir geçit açılmış ve günümüzde halen ayakta olan bu kemerli geçit Viran Kapı'dır⁶⁵⁰. Bu gibi yapılar kutsal yolun bir parçası sayılır ve savunma için oldukça önemlidir. Kutsal yol üzerindeki kent kapıları dışında ayrıca kentte içinde de kapılar yer almaktadır. Ephesos kenti içinde yer alan ve Devlet Agorası'ndan Kuretlar Caddesi'ne geçişi sağlayan Herakles Kapısı yer almaktadır⁶⁵¹

Kent ve kutsal alanlar hakkında yazıtlarda bize açıklayıcı ve önemli bilgiler vermektedir. Miletos ve Didyma'da tespit edilen yazıtlar, kutsal alanın Arkaik Dönem'den Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar devam ettiğini açıkça ortaya koymaktadır⁶⁵². Arkaik Dönem'e ait yazıtlar az sayıda olmakla birlikte çoğu adak yazıtından⁶⁵³ oluşmaktadır. Miletos-Didyma Kutsal Yolu üzerinde tespit edilen bir başka yazıt ise Molpoi yazıtıdır⁶⁵⁴. Molpoi yazıtı Miletlilerin özellikle Apollon Kutsal Alanı'nda yeni yılda yapılan adaklar ve sunular hakkında bilgi veren bir kılavuz görünümündedir. Alabanda-Gerga Kutsal Yolunda ise yapılan birçok yüzey araştırmasında çok değişik yerlerde *steller*, yontular ve kayalar üzerine yazılmış yazıtlar keşfedilmiştir⁶⁵⁵. Her ne kadar antik yol için kesin bilgi sahibi olmasak da, bu yazılı kayalar sanki bir yolu tarif edercesine dizilmiş gibidir. Ziyaretçiler yol boyunca kayalar üzerinde iri harflerle yazılan Gerga, Gergakome ve Gergas gibi kelimelere rastlarlar⁶⁵⁶. Stratonikeia-Panamara Kutsal Yoluna bakacak olursak kutsal yol ve kent tarihi hakkında bize bilgi verebilecek yazıtlar tespit edilmiştir⁶⁵⁷. Geriye kalan diğer beş yolda ise yol hakkında bilgi verecek herhangi bir yazıtı ulaşılmamıştır.

Elbette yol üzerinde kutsal yolların bir parçası sayılan heykellerde bulunmuştur. Özellikle Miletos-Didyma Kutsal Yolu üzerinde bulunan Brankhid heykelleri⁶⁵⁸ kutsal yol için önemli veriler sunmaktadır. Alabanda-Gerga Kutsal Yolu üzerinde bulunan *steller* yolu

⁶⁴⁷ Kızııl 2002, 27.

⁶⁴⁸ Erdemgil 1998, 33.

⁶⁴⁹ Söğüt 2012, 554.

⁶⁵⁰ Radt 2002, 225.

⁶⁵¹ Arinç 2020, 29.

⁶⁵² Rehm 1958, 3.

⁶⁵³ Rehm 1958, 3.

⁶⁵⁴ Herda 2011, 57.

⁶⁵⁵ Dağdeviren 2005, 40.

⁶⁵⁶ Akkurnaz 2010, 63.

⁶⁵⁷ Söğüt 2019, 279.

⁶⁵⁸ Boysal 1979, 54.

tarif edercesine dizilmiş gibidirler⁶⁵⁹. Ephesos-Artemision Kutsal Yolu üzerinde bulunan Kureter Caddesi üzerinde birçok heykel olduğunu biliyoruz⁶⁶⁰. Bu heykeller hem kentin en canlı olan caddesi üzerinde hemde kutsal yol üzerinde olması sebebiyle önemli olmalıydılar. Geriye kalan diğer yollarda ise heykellerle ilgili herhangi bir veriye ulaşamamıştır.

2.3. Kutsal Yollar ile İlişkili Törenler

Festivaller ve bayramlar kenti ve kutsal alanları birbirine bağlayan önemli bir unsurdur. Bu sebeple tezde incelediğimiz kutsal alanların kültürlerini karşılaştıracak olursak; Pergamon-Asklepios Kutsal Alanı'nda Asklepios kültü⁶⁶¹ varken, Ephesos-Artemision'da antik dönemde Anadolu'da kültü bulunan Artemis, Ephesos kentinin baş tanrısıdır⁶⁶² ve kentte Artemis Ephesia⁶⁶³ olarak tapınım görmüştür. Şüphesiz kentteki Artemis kültüne dair en büyük kanıt, Ephesos Artemis Tapınağıdır⁶⁶⁴. Anadolu'daki en büyük Apollon tapınaklarından olan Didyma Apollon Kutsal Alanı'nda ise Apollon kültü yer alır⁶⁶⁵. Bir diğeri ise Nysa-Akharaka Kutsal Alanı, epigrafik kaynaklar ve antik yazarlara göre Nysa'nın başlıca kültü Plouton/Kore'ye aittir⁶⁶⁶. Bu tanrıların tapınımı Nysa'nın Kutsal Alanı olan Akharaka'da yapılmaktadır. Alabanda-Gerga Kutsal Alanı, bu kutsal alanda uygulanan kült türü sorusu açıklığa kavuşturulmayı bekliyor. En önemli kanıt ise kutsal alanda bulunan Kybele'nin A heykeli, Apollon'un B heykeli ve Kaynak Evi II yazıtıdır⁶⁶⁷. Kybele, kaynaklar açısından zengin olan bu kayalık sulak alanın tanrıçası olarak görülüyor. Bu sebeple Kybele kültü ya da yerel tanrı olan Gerga tapınımı olabilir. Mylasa-Labraunda Kusal Alanı'na bakacak olursak, Zeus Labraundos Karia Bölgesi'nin başta gelen kültürlerinden biridir⁶⁶⁸. Epithetosunun "Çift Ağızlı Balta" anlamına gelen "labrys"den geldiği düşünülmektedir⁶⁶⁹. Kutsal alanda Tanrı Zeus kültü görülmektedir. Son olarak Stratonikeia-Lagina ve Stratonikeia-Panamara Kutsal Alanların kültürlerinden söz edecek olursak, Lagina Kutsal Alanı'nda Tanrıça Hekate kültü yer alırken⁶⁷⁰, Panamara da ise Zeus Panamaros

⁶⁵⁹ Akkurnaz 2010, 60.

⁶⁶⁰ Thür 2004, 157.

⁶⁶¹ Deubner 1938, 11–13; Bayatlı 1947, 13.

⁶⁶² Çelgin 1986, 43.

⁶⁶³ Ἀρτεμίς Ἐφεσσία.

⁶⁶⁴ Albayrak 2008, 96.

⁶⁶⁵ Sozomenos, 5.20; Naumann 1986, 7.

⁶⁶⁶ Gökalp Özdil-Akdoğan Arca 2023, 42.

⁶⁶⁷ Held 2008, 152.

⁶⁶⁸ Cook 1964, 558-99.

⁶⁶⁹ Cook 1964, 558-99.

⁶⁷⁰ Strabon, XIV.2.25.

kültü var⁶⁷¹. Zeus Panamaros aslında Karia Bölgesi'nde tapınılan yerli bir tanrı olan Komyros olarak adlandırılan bir kültürün devamıdır⁶⁷².

İncelediğimiz bu kutsal alanların tanrıları farklıdır. Bazı kutsal alanların tanrıları ise aynıdır. Mylasa-Labraunda Kutsal Alanı ve Panamara Kutsal Alanı'nda tapınım gören tanrı Zeus'tur. Miletos-Didyma Kutsal Alanı'nda tanrı Apollon tapınım görüyor. Apollon tanrı Zeus ve tanrıça Leto'nun oğludur⁶⁷³. Ephesos-Artemision Kutsal Alanı'nda tanrıça Artemis⁶⁷⁴ tapınım görmektedir. Tanrı Apollon'nun ikiz kardeşidir. Pergamon-Asklepios Kutsal Alanı'nda tanrı Asklepios tapınım görmektedir ve tanrı Apollon'un oğludur⁶⁷⁵. Nysa-Akharaka Kutsal Alanı'nda tanrı/tanrıça Plouton/Kore, Plouton Zeus'un kardeşi, Kore ise Demeter ve Zeus'un kızıdır. Aynı zamanda Plouton'un karısıdır. Alabanda-Gerga Kutsal Alanı'nda bazı araştırmacılara göre Kybele tapınım görmektedir. Stratonikeia-Lagina Kutsal Alanı'nda ise tanrıça Hekate tapınım görmektedir. Bu durumda sadece Mylasa-Labraunda Kutsal Alanı ve Panamara Kutsal Alanı'nın tanrıları aynı iken diğer kalan kutsal alanların tanrıları ise farklıdır. Fakat bütün tanrıların akrabalık bağları vardır.

Pergamon-Asklepios Kutsal Alanı'nın tanrısı Asklepios'tur. Eski Yunan dünyasında hekim tanrı ve hekimlik tanrısı olarak bilinir⁶⁷⁶. Romalıların da Aesculapius adıyla benimseyip tapındıkları Asklepios, Apollon'un oğludur⁶⁷⁷. Dolayısıyla Pergamon-Asklepios Kutsal Alanı sağlık merkezi olarak işlev görmüş⁶⁷⁸ ve Asklepios'un mitolojik işleviyle özdeşleşir. Miletos-Didyma Kutsal Alanı'nın tanrısı Apollon'dur⁶⁷⁹. Yunan mitolojideki görevi; Aydın, durgun ve ölçülü bir gücü simgeleyen, kehanette bulunan yani bilinmeyenden haber veren, iyilik ve koruyuculuğu, yardımseverliği fakat aynı zamanda kinciliği ve öç almaya olan düşkünlüğü ile de bilinen, müziğin, sanatın ve şiirin tanrısı olan Apollon⁶⁸⁰ bu özellikleriyle Anadolu'da çok sevilmiş ve birçok bölgede olduğu gibi Miletos-Didyma Kutsal Alanı'nın baş tanrısı olarak da tapınım görmüştür⁶⁸¹. Didyma Kutsal Alanı bir bilicilik ve kehanet merkezi olduğunu biliyoruz⁶⁸², bu nedenle tanrı Apollon'un

⁶⁷¹ Mutlu 2015, 84.

⁶⁷² Mutlu 2015, 84.

⁶⁷³ Erhat 1996, 140.

⁶⁷⁴ Erhat 1996, 181.

⁶⁷⁵ Erhat 1996, 190.

⁶⁷⁶ Erhat 1996, 191.

⁶⁷⁷ Erhat 1996, 190.

⁶⁷⁸ Erhat 1996, 192.

⁶⁷⁹ Bean 1966, 231.

⁶⁸⁰ Erhat 1996, 47.

⁶⁸¹ Bean 1966, 231.

⁶⁸² Fontenrose 1966, 8.

göreviyle aynı işleve sahip bir kehanet merkezidir ve aynı işlemi görmüştür. Mylasa-Labraunda Kutsal Alanı⁶⁸³ ve Stratonikeia-Panamara Kutsal Alanı'nın⁶⁸⁴ baş tanrısı Zeus'tur. Yunan panteonunun baş tanrısı, tanrıların ve insanların kralı Zeus, eskiçağda kültü en çok yayılım gösteren tanrılardan biridir⁶⁸⁵. Zeus'un mitolojideki işlevi; Tanrıların tanrısı, tanrıların büyüğü, yağmuru yağdıran, gürleyen, uzun süren gün gibi anlamlara gelen epitetleri onun gök tanrı özelliğini doğrudan yansıtır. Tanrının dolaylı epitetleri ise Zeus'u iklim ve bereket, insanların düzenini koruyan tanrı olarak gösterilir⁶⁸⁶. O bir doğa, hava, dağ ve savaş tanrısıdır⁶⁸⁷. Zeus Labraunda Kutsal Alanı ve Panamara Kutsal Alanı'nda bu işlevlerin tanrısıdır⁶⁸⁸.

Ephesos-Artemision Kutsal Alanı'nda tapınım gören ve ana tanrıça olarak bilinen Artemis'tir⁶⁸⁹. Yunan mitolojisindeki işlevi; kurtarıcı, yol gösterici, koruyucu, avcı, kraliçe, bakire, komutan, yenilmez, duaları kabul eden, büyük gibi sıfatlarla betimlenmektedir⁶⁹⁰. Aynı sıfatlarla Ephesos Kentinde de tapınım görmüştür⁶⁹¹.

Stratonikeia-Lagina Kutsal Alanı'nın tanrıçası Hekate'dir. Yunan mitolojisindeki işlevi; Ay, gece, ölümler, yeraltı, büyücülük, yol ayrımları ve eşikler ile ilişkilendirilmiş bir bakire tanrıçadır⁶⁹². Hekate, sıklıkla üç farklı yöne bakan üç yüzü olan bir kadın olarak tasvir edilir⁶⁹³. Üç yöne bakan Hekate figürinleri büyük ihtimalle koruma amaçlı yol ayrımlarına ve eşiklere yerleştirilirdi⁶⁹⁴. Lagina Kutsal Alanı'nda ise bu işlevlerin tanrıçasıdır. Nysa-Akharaka Kutsal Alanı'nın tanrı ve tanrıçası Plouton/Kore'dir⁶⁹⁵. Yunan mitolojisinde, Ploutos ("bolluk", Yunanca: "Πλοῦτος"), Romalılarda genellikle Plutus olarak anılan, bolluk ve zenginlik tanrısıdır⁶⁹⁶. Bolluk ve zenginliğin kişileştirilmiş halidir. Kore ise genç kız anlamına gelen ve Plouton tarafından yeraltına kaçırılan tanrıçadır⁶⁹⁷. Bununla birlikte Nysa-Akharaka'da bu işlevlerin tanrı/tanrıçalarıdır. Son olarak Alabanda-Gerga Kutsal Alanı'nın ana tanrıçası Kybele'dir. Kybele: Frig (Phrygia) ana

⁶⁸³ Cook 1964, 558-99.

⁶⁸⁴ Mutlu 2015, 84.

⁶⁸⁵ Erhat 1996, 955.

⁶⁸⁶ Erhat 1996, 955.

⁶⁸⁷ Erhat 1996, 969.

⁶⁸⁸ Gürdal 2007, 235.

⁶⁸⁹ Çelgin 1986, 43.

⁶⁹⁰ Güney 2003, 56.

⁶⁹¹ Güney 2003, 56.

⁶⁹² Erhat 1996, 395.

⁶⁹³ Erhat 1996, 396.

⁶⁹⁴ Söğüt 2008, 269.

⁶⁹⁵ Gökalp Özdiil-Akdoğan Arca 2023, 42.

⁶⁹⁶ Erhat 1996, 375.

⁶⁹⁷ Erhat 1996, 783.

tanrıçasıdır, toprak ve bereketi sembolize eder⁶⁹⁸. Ulu ana, olarak dağlık yerlerde tapınım görür, kayadan kendisini doğurduğuna inanılır⁶⁹⁹. Yunanca'da Megale Meter, Latince de “Magna Mater” olarak tanımlanmıştır⁷⁰⁰. Giritli tanrıça Rhea ile bir tutulurdu⁷⁰¹. Gerga Kutsal Alanı’nda bu işlevlerin tanrıçasıdır.

Kutsal alanların işlevleri de birbirinden farklıdır. Pergamon, sağlık tanrısı Asklepios’un yurduydı. Burada sağlıkla ilgili işlemler yapılırdı. Hastalar kabul edilir yatırılır, hastaların girişte Asklepiadesler⁷⁰² (başhekimler) tarafından ön muayeneleri yapılırdı. Sağlık durumu kötü olan hastalar, hamile kadınlar ve ölümcül hastalar tapınağa alınmazdı⁷⁰³. Asklepios Kutsal Alanı Asklepios’un Yunan mitolojisindeki işlevine uygun bir şekilde kurulmuştur. Ephesos-Artemision Kutsal Alanı ise işlevi daha farklıdır. Ana tanrıça kültü çok eskiye dayanmaktadır. Artemis ana tanrıçaydı⁷⁰⁴. Doğanın koruyucu ve doğanın nimetlerinden sorumlu tanrıçaydı. Aynı zamanda hayvanların hâkimiydi. Ephesos’ta buna yönelik Artemision Kutsal Alanı yapılmış ve insanlar burada tanrıçaya dua ederek bu nimetlerden faydalanmak istemişlerdir. Didyma, Apollon’un Yunan mitolojisindeki işlevine uygun olarak kurulmuştur. Didyma’da buna yönelik bilicilik ve kehanet merkezi yapılmıştır. İnsanlar buraya gelip gelecek hakkında bilgi sahibi olmak istiyorlardı ve buna yönelik kehanet yapılıyordu⁷⁰⁵.

Gerga yerel bir kültür ama dağların tanrısıdır babasıdır dolayısıyla doğanın içinde dağların arasında bir yerde olduğu için burada tarım festivalleri tarımla ilgili düzenlemeler vardır. Bir diğer teori ise tanrıça Kybele kültü olabileceği ve Kybele’nin mitolojideki işlevine de uygun bir işlev üstlenmektedir⁷⁰⁶. Akharaka’da ise Plouton/Kore yer altı tanrısıdır. Burada yeraltı mağarası vardır buna yönelik bir tapınım söz konusudur. Ve Plouton/Kore’nin mitolojideki işlevine uygun olarak kurulmuş bir kutsal alandır⁷⁰⁷. Lagina Hekate Kutsal Alanı’nın baş tanrısı Hekate’dir. Yunan mitolojisindeki işlevine uygun olarak kutsal alan kurulmuştur. Kutsal alanda dağların, yer altının, yeryüzünün ve fitne-fesatlığa

⁶⁹⁸ Erhat 1996, 588.

⁶⁹⁹ <https://www.theoi.com/Phrygios/Kybele.html>.

⁷⁰⁰ <https://www.theoi.com/Phrygios/Kybele.html>.

⁷⁰¹ <https://www.theoi.com/Phrygios/Kybele.html>.

⁷⁰² Aslepionlarda görev yapan bu hekimler, varlıklı ailelerden gelirdi. Rahip-Hekimler yıllık olarak seçilirler ve tanrı ile hasta arasındaki bağlantıyı sağlayan kişilerdir. Hastanın tedavisinde önemli rol oynarlardı.

⁷⁰³ Magner 2005, 103-105.

⁷⁰⁴ Çelgin 1986, 43.

⁷⁰⁵ Naumann 1986, 7.

⁷⁰⁶ Held 2008, 171.

⁷⁰⁷ Gökarp Özdiil-Akdoğu Arca 2023, 43.

karşı korunmak için insanlar buralara gelip dua ederlerdi⁷⁰⁸. Labraunda ve Panamara Kutsal Alanı'nın baş tanrısı Zeus'tur. Bu kutsal alanlarda savaş tanrısı olarak tapınım görmüştür. Zeus Labraundos tek bir vücutta birçok unsuru birleştirmektedir⁷⁰⁹. Zeus'un Yunan mitolojisindeki işlevine uygun olarak bu iki kutsal alan kurulmuştur.

Tezde incelenen bu kutsal alanların her birinde farklı bir festival, bayram ya da tören alayı düzenlenmiştir. Her kutsal alanın festivali isim ve içerik olarak farklıdır bunlara bakacak olursak; Pergamon-Asklepios Kutsal Alanı'nda şifa tanrısı Asklepios'a duyulan sevgi ve şifa, diğer kentlerde tapınılan tanrılar gibi, belirli aralıklarla yapılan festivaller aracılığıyla gerçekleştirilirdi. Bu festivaller, hem kent halkı hem de uzaklardan gelen insanların katılımıyla gerçekleşirdi⁷¹⁰. Bu festivallerin isimleri ise Asklepieia ve Hasta Kabul Töreni'dir. Ephesos-Artemision Kutsal Alanı'nda ise Ephesos'da Artemis onuruna festivaller düzenlemekte ve prokonsülün kabul ettiği bir yasayla festivallerin yapıldığı günler tatil edilmiştir⁷¹¹. Bu festivaller Artemision ve Daitis'tir. Miletos-Didyma Kutsal Alanı'na bakacak olursak; Didyma birçok festivale ev sahipliği yapmıştır. Antik dünyanın kehanet merkezi olan Didyma, yazıtlardaki bilgilere göre büyük bir festival alanı oluşturmaktaydı. Bu festivaller; ekonominin canlanması çevre iller ve bölgelerle iyi ilişkiler kurmak ve geliştirmek için büyük öneme sahiptir⁷¹². Bunlar Didymeia ve Anoigmoi festivallidir. Nysa-Akharaka Kutsal Alanı, Nysa'da düzenlenen en büyük ve en önemli festival Plouton ve Kore onuruna düzenlenen Theogamia festivalidir⁷¹³. Alabanda-Gerga Kutsal Alanı'nda ise kutsal alanın düzeni, Gergakome'ye aktarılan bölgesel mitlere dayanmaktadır. Kybele ve Dionysos'un festivalleri taklit edilmiştir⁷¹⁴. Mylasa-Labraunda Kutsal Alanı'na bakıldığında kutsal alanda Tanrı Zeus adına sadece bir festival kutlanmaktaydı⁷¹⁵. Stratonikeia-Lagina Kutsal Alanı'na bakıldığında Karia Bölgesi'nde Hekate adına üç festival düzenlenirdi. Bunlar; Hekatesia-Romaia, Anahtar Taşıma, Doğum Günü festivalleri olarak sıralanır⁷¹⁶. Son olarak Stratonikeia-Panamara Kutsal Alanı, yazıtlar Stratonikeia ve Panamara'da bulunan Zeus Panamaros kültüyle ilişkili üç kutsal bayramdan

⁷⁰⁸ Söğüt 2008, 269-270.

⁷⁰⁹ Erhat 1996, 954.

⁷¹⁰ Nilsson 1955, 310.

⁷¹¹ Oliver 1954, 164-165.

⁷¹² Toker 2022, 125.

⁷¹³ Gökalp Özdil-Akdoğan Arca 2023, 42.

⁷¹⁴ Held 2008, 153.

⁷¹⁵ Hellström 2007, 81.

⁷¹⁶ Söğüt 2012, 558.

bahseder⁷¹⁷. Bunlar; Panamareia, Komyria ve Heraia festivalleridir.

Bahsettiğimiz bu festival, bayram ve tören alayları kutlandığında belli zaman dilimleri içinde yapılırdı. Pergamon-Asklepios Kutsal Alanı'nda yapılan Asklepieia Festivali Bazı şehirlerde yılda bir kez kutlanırken bazı şehirlerde ise yılda iki kez kutlanmaktaydı⁷¹⁸. Bu festivaller bazen ilkbaharda bazen de sonbaharda kutlanmaktaydı. Ephesos-Artemision Kutsal Alanı'nda Artemision festivali ayda bir yapılır ve festivaller süresince kentler arası barış hâkim olurdu⁷¹⁹. Bir diğer festival ise Daitis, Tanrıça Artemis için belirlenen bir günde yapılırdı⁷²⁰. Hangi gün olduğuyla ilgili kesin bir bilgi yoktur. Miletos-Didyma Kutsal Alanı'nda düzenlenen Didymeia festivali dört yılda bir kutlanırdı⁷²¹. Festival ayın yedisinde Apollon'nun doğduğu günde kutlanmaktaydı. Bu gün baharın başlangıcı olan Nisan ayının ortalarında bir güne denk gelmekteydi. Didyma'da kutlanan diğer festival Anoigmoi⁷²², bu festivalin zamanı hakkında bilgi verecek verilere ulaşılmamıştır. Nysa-Akharaka Kutsal Alanı kutlanan Theogamia festivali, Her yıl Akharaka'da düzenlenir⁷²³. Yani yılda bir kez yapılmaktadır. Alabanda-Gerga Kutsal Alanı'nda ise bu kutsal alanda yapılan festival türü sorusu açıklığa kavuşturulmayı bekliyor bu sebeple festival süresi için veri bulunmamaktadır. Mylasa-Labraunda Kutsal Alanı'nda Zeus Labraundos onuruna kutlanan festivalin sadece bir gün sürdüğü bilinmektedir⁷²⁴. Ancak sonradan Pers satrapı Maussollos (MÖ 377-352) tarafından bir günden beş güne çıkarılmıştır⁷²⁵. Stratonikeia-Lagina Kutsal Alanı'na bakacak olursak Hekatesia-Romaia festivali Stratonikeia'nın Roma tarafından tanınmasından sonra MÖ 81 yılında Hekatesia festivali Roma kültürüyle birleşerek Hekatesia-Roma adını alır⁷²⁶ ve dört yılda bir kutlanırdı. Bir diğeri ise Anahtar Taşıma Festivali yılda bir yapılır ve oyunlar eşliğinde birkaç gün sürerdi⁷²⁷. Doğum Günü Festivalinde ise Laumonier iki olasılıktan bahsediyor; birincisi Doğum Günü Festivali yılda birkaç kere kutlandığı⁷²⁸ ikincisi ise ki Laumonier'in daha

⁷¹⁷ Mutlu 2015, 84.

⁷¹⁸ Hopkins 1945, 195-196; Deubner 1938, 72.

⁷¹⁹ Yazıcı 2019, 27.

⁷²⁰ Yazıcı 2019, 28.

⁷²¹ Toker 2022, 125.

⁷²² Fontenrose 1966, 67-76.

⁷²³ Strabon, XIV. 1. 44.

⁷²⁴ Hellström 2007, 81.

⁷²⁵ Hellström 2007, 81.

⁷²⁶ Genel Roma tarafından tanınan kentler Roma kültürünü benimsemişlerdir. Magie 1950, 16-13; Williamson 2013, 30.

⁷²⁷ Cousin-Diehl 1887, 37. Festivalin kesin kaç gün sürdüğü bilinmemektedir. Fakat festivalin çok büyük bir organizasyon olduğu düşünülürse kısa sürmemiş olması akla yakındır.

⁷²⁸ Laumonier 2013, 394.

sıcak baktığı Doğum Günü Festivalin yılda bir kere kutlanmış olmasıdır⁷²⁹. Son olarak Stratonikeia-Panamara Kutsal Alanı'nda kutlanan festivallerin ilki Komyrion bayramı, iki gün ve her iki yılda bir kutlanmaktaydı⁷³⁰. Heraia festivali ise yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla iki gün sürmüştür. Son festival olan Panamareia bayramı genellikle her yıl belirli bir ayın son çeyreğinde kutlanır ve on gün sürerdi⁷³¹. Bu tören bazen bir ay sürerdi ve bu ay “Kutsal Ay” olarak nitelendirilirdi⁷³².

Bu festivallerin bazıları kutsal alan içinde yapılmaktaydı. Asklepios Kutsal Alanı'nda yapılan Asklepieia, festival gününde din görevlileri kentin merkezinde buluşurlardı ve tanrıyı onurlandırmak için kentin eteklerinde bulunan tapınağa geçerlerdi. Daha sonraki dönemlerde din görevlileri tapınağa giderken tanrının heykelini yanlarında taşımayı gelenek haline getirmişlerdir⁷³³. Dolayısıyla bu festival kutsal alanda yapılmaktaydı. Asklepion'da yapılan bir diğer tören ise Hasta Kabul Töreni'dir. Asklepionlara tedavi için gelen tüm hastalar, ön ritüellerden geçerek tedavi merkezine alınırlardı. Öncelikle tapınağa alınan hastaların girişte Asklepiadesler⁷³⁴ tarafından ön muayeneleri yapılırdı. Böylece bu törende kutsal alanda yapılmıştır. Didyma Apollon Kutsal Alanı'nda ise Apollon onuruna düzenlenen ilk büyük festival olan Didymeia'dır. Festivalde boks, güreş, koşu ve pentatlon gibi yarışlar düzenlenirdi. Sanatsal etkinlikler de yapılırdı⁷³⁵ lyre çalmak, şarkı söylemek, tiyatrolar sergilemek ve koro yarışmaları bunlardan bazılarıdır. Festivalde düzenlenen yarışmalardan olan trajedi oyunları Miletos tiyatrosunda, boks, güreş ve koşular da tapınak stadyumunda yapılırdı⁷³⁶. Net bir bilgi olmamasına rağmen Megala Didyma'da meşale yarışlarının⁷³⁷ düzenlendiği öne sürülmektedir. Meşale yarışı tapınağın önündeki sunakta başlar ve aynı şekilde orada biterdi. Didyma'da yapılan diğer festival ise Anoigmoi festivalidir⁷³⁸. Başlangıçlar anlamına gelen festival kutsal alanda yapılırdı. Labraunda Kutsal Alanı'nda ise tanrı Zeus adına sadece bir festival kutlanmaktaydı⁷³⁹. Festival programı kurbanlar, alaylar, spor yarışları ve şölenlerden oluşmaktaydı. Şölenlerde Labraunda Kutsal Alanı'nda bulunan Andronlar halkın önde gelen isimleri için

⁷²⁹ Laumonier 2013, 394.

⁷³⁰ Söğüt 2019, 281.

⁷³¹ Oppermann 1924, 56-58.

⁷³² Oppermann 1924, 60.

⁷³³ Nilsson 1916, 311-317.

⁷³⁴ Aslepionlarda görev yapan bu hekimler, varlıklı ailelerden gelirdi. Rahip-Hekimler yıllık olarak seçilirler ve tanrı ile hasta arasındaki bağlantıyı sağlayan kişilerdir. Hastanın tedavisinde önemli rol oynarlardı.

⁷³⁵ Bean 1966, 45.

⁷³⁶ Bean 1966, 45.

⁷³⁷ Bean 1966, 45.

⁷³⁸ Fontenrose 1966, 67-76.

⁷³⁹ Hellström 2007, 81.

kullanılıyordu⁷⁴⁰. Diğer kalan halkın ise yanlarında getirdikleri çadırlarda kaldığı düşünülmektedir⁷⁴¹.

Lagina Kutsal Alanı'na bakacak olursak Doğum Günü festivali kutlanırdı. Doğum Günü festivalinin programı oldukça esnek olduğu düşünülmektedir. Bu festivalin kutlamalarında değişiklik gösterebiliyor⁷⁴². Rahipler Genethlia'nın kutlanacağı yer ve tarih konusunda özgür olmalılar. Rahiplere göre kentte ya da kutsal alanda kutlanabilirdi. Son olarak Panamara Kutsal Alanı'nda yapılan festivaller Komyria ve Heraia'dır⁷⁴³. Komyria, kutsal alanda kutlanan bayram gizli dinsel ayinlerden oluşup ve saç adaklarını adama gibi ritüeller yapılmaktaydı. Heraia festivali sadece kadınlara açıktı⁷⁴⁴. Bu festival kutsal alanın içinde Heraion⁷⁴⁵ denilen yerde kutlanır ve yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla iki gün sürmüştür⁷⁴⁶. Heraialarda da gizli dinsel tören vardı⁷⁴⁷.

Ana kentte yapılan festivallerde vardı. Bunları inceleyecek olursak; Ephesos'ta yapılan Artemision festivali hem ana kentte hem de kutsal yolda kutlanırdı⁷⁴⁸. Artemis adına yapılan ritüellerde kutsal alay, kurban töreni ve danslar gerçekleştirilirdi⁷⁴⁹. Artemis Ephesia adına düzenlenen bu festival genellikle kent Stadium'unda yapılırdı⁷⁵⁰. Stratonikeia kentinde yapılan festivaller ise Hekatesia-Romaia festivalli, Stratonikeia'dan kutlanan ve Tanrıça Hekate'ye atfedilmiştir. Kentte kutlanan bir diğeri ise Panamara festivali, Komyrion'un bir devamı niteliğinde olup ve tamamıyla Stratonikeia'da kutlanmaktaydı. Panamara Kutsal Alanı bu festivalden yararlanmıyordu⁷⁵¹.

Asıl konumuz olan kutsal yollarda yapılan festivallerde bulunmakta öncelikle Ephesos-Artemision Kutsal Yolu üzerinde yapılan Artemision festivali yukarda da anlatıldığı gibi hem ana kentte hem de kutsal yolda kutlanırdı⁷⁵². Artemis onuruna düzenlenen bu festival, kentin önden gelenlerinin bağışlarıyla tanrıçaya ithaf edilen kült heykelinin törenler eşliğinde taşınmasını öngörmekteydi. Bu kült imgeleri tanrıçayı farklı

⁷⁴⁰ Hellström 2007, 22.

⁷⁴¹ Hellström 2007, 22.

⁷⁴² Laumonier 2013, 395.

⁷⁴³ Mutlu 2015, 84.

⁷⁴⁴ Söğüt 2019, 283; Oppermann 1924, 75-77.

⁷⁴⁵ Yazıtlara göre burada Hera'ya ait naos ve pronaostan oluşan bir tapınağının olmasıdır.

⁷⁴⁶ Şahin 1981, No: 1 b.

⁷⁴⁷ Nilsson 1957, 28.

⁷⁴⁸ Karwiese 1999, 610; Yazıcı 2019, 27.

⁷⁴⁹ Eren 2003, 21.

⁷⁵⁰ Karwiese 1999, 610.

⁷⁵¹ Söğüt 2019, 282.

⁷⁵² Karwiese 1999, 610; Yazıcı 2019, 27.

sıfatlarla temsil ediyordu. Törende taşınan heykeller ırmaktan yıkanarak temizlenir ve bakire kızlar tarafından taşınırdı⁷⁵³. Artemis heykeli ve diğer kült eşyalarının taşındığı bu törende, Artemis tapınağından başlayıp kutsal yol boyunca ritüeller yapılarak Magnesia Kapısı'na gelinir ve oradan da tiyatroya gidilirdi⁷⁵⁴. Burada oyunlar ve eğlenceler düzenlendikten sonra kült eşyaları tekrar tapınağa götürülürdü. Böylece Artemis kült heykeli tapınak ve şehir arasında dolaştırılırdı⁷⁵⁵. Nysa Akharaka Kutsal Yolu'nda ise Theogamia festivali kutlanırdı. Strabon'un anlatımıyla oyunlar 30 stadion uzaklıkta Leimon denen yerde kutlanmaktaydı⁷⁵⁶; "Nysa'dan 30 stadion uzaklıkta, Tmolos Tepesi'ni ve Messogis Dağı'nı geçtikten sonra Messogis'in güney bölgesine doğru Lemion denen bir yer vardır. Oraya Nysalılar ve halkın tamamı gider ve bayramlarını kutlardı". Leimon'dan uzak olmayan ve aynı tanrılara kutsal kılınan arazide toprağın içine doğru bir giriş vardır ki bu girişin Akharaka'ya doğru gittiği söylenir; Ozan "Asia Çayırığında dediği zaman bu çayırılıktan bahsetmek ister ve yakınında Kaistros Nehrinin aktığını dile getirir".

Leimon Yunancada çayırılık, çiçekli alan ve hatta ova anlamına gelir⁷⁵⁷. Starbon, ozan diye bahsettiği kişi Homeros'tur. Homeros Asia Çayırılığı olarak bahsettiği yeşillik Nysa'ya 30 stadion uzaklıktadır. Dolayısıyla festivallerin Nysa'ya yakın çayırılık bir alanda yapıldığı düşünülebilir. Muhtemelen kutsal yolu kullanarak bu çayıra gitmiş olabilecekleri düşünülmektedir. Bir diğer ise Stratonikeia-Lagina Kutsal Yolu'nda yapılan Anahtar Taşı festivali, Kutsal yol, festivalin büyük bir parçasını oluşturuyordu. Bu festival siyasi merkez ve dini merkezi birbirine bağlantısını vurgulayan önemli törenlere sahne olmuştur⁷⁵⁸. Tören alayı esnasında anahtar taşıyan genellikle rahibin akrabası olan genç bir kız (Κλειδοφορος) törene katılanlar ışığında anahtarı dini merkez olan Lagina'dan kutsal yolu kullanarak siyasi merkez olan Stratonikeia'ya götürüyor ve sonra tekrar Stratonikeia'dan Lagina'ya getiriyordu⁷⁵⁹. Stratonikeia'da kutlanan Panamareia normalde ana kentte kutlanırdı fakat törenlerin bir kısmı da kutsal yolda kutlanırdı. Burada bayramın başlangıç döneminde Zeus Panamaros kült heykeli at üzerinde Stratonikeia'ya doğru bir alay eşliğinde yola çıkardı⁷⁶⁰. Tören alayı kutsal yoldan rahiplerin önderliğinde kadın ve erkeklerin oluşturduğu kalabalık

⁷⁵³ Yazıcı 2019, 27.

⁷⁵⁴ Yazıcı 2019, 27.

⁷⁵⁵ Çelgin 1986, 47; Eren 2003, 21.

⁷⁵⁶ Strabon, XIV. 1. 45.

⁷⁵⁷ Gökalp Özdi- Akdoğu Arca 2023, 43.

⁷⁵⁸ Söğüt 2008, 269-270; Bean 1971, 95.

⁷⁵⁹ Söğüt 2008, 269.

⁷⁶⁰ Oppermann, bunu bir dağ tanrısının şehirde oturan kullarını ziyaret etmesi olarak değerlendirmiştir. Oppermann 1924, 83.

bir grupta, yanlarında tanrıya kurban vermek için boğalar ile Stratonikeia'ya gelirlerdi. İlahiler eşliğinde Zeus kült heykelini kentin Bouleuterion'a bırakırdı⁷⁶¹. Festivaller bittikten sonra Zeus heykeli yine alaylar eşliğinde Panamara'ya götürülürdü. Geri götürülen heykel, Zeus ve Hera'nın buluşması olarak değerlendirilmekle birlikte bununla ilgili kutsal yolda törenler de yapılmaktaydı⁷⁶².

⁷⁶¹ Söğüt 2019, 282.

⁷⁶² Söğüt 2019, 283.

3. TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışma da, Batı Anadolu'daki Kutsal Yolların 8 tanesi genel olarak incelenmiştir. Bunlar; Pergamon-Asklepios, Ephesos-Artemision, Miletos-Didyma, Nysa-Akharaka, Alabanda-Gerga, Mylasa-Labraunda, Stratonikeia-Lagina, Stratonikeia-Panamara söz konusu bu yollar Mysia, Lydia ve Karia Bölgelerini kapsamaktadır.

Pergamon-Asklepion kutsal yolu yaklaşık 1 km uzunluğundadır. Via Tecta denilen sütunlu cadde Roma İmparatorluk Dönemi'nde, Pergamon'dan dışarıya doğru, kutsal alana doğru inşa edilmiştir. Via Tecta Hadrianus'un yeni binalarından daha eski olduğu varsayılmaktadır. Aşağı Kentte bulunan Roma tiyatrosundan önceki bir döneme tarihlendirilmektedir. Zira tiyatronun güney kanadında yol için bir geçit açılmıştır. Günümüzde halen ayakta olan bu kemerli geçide Viran Kapı denilmektedir. Yolun son kısmı Hadrianus dönemindeki geliştirme çalışmalarıyla eş zamanlı olarak sütunlu yol şeklinde inşa edilmiştir. Via Tecta dökme duvar malzemelerinden oluşuyordu ve taş döşelidir. Üstü beşik sırtı tonozlarla örtülü bir gezi yoludur. Tonozlar andesitten yapılmış payeler üzerinde durmaktaydı ve bunların dış yüzeyleri yuvarlak çalışılmıştır.

İlk başlarda bu yol her iki tarafa açılacak şekilde tasarlamıştır. Tek işlevi, ziyaretçileri güneşten ve yağmur sularından korunmak için kentten Asklepion kutsal Alanı'na ulaşmalarını sağlamaktır. Taşıt yolu ise Via Tecta'ya paralel bir şekilde kutsal yolun güneyine doğru ilerliyordu. Rayt, Via Tecta da bulunan tonoz payelerine sonradan bölme duvarların yapıldığını dile getirmiştir. Bu yapılan ek duvarlar arka duvarlarla birbirine bağlanarak satış mağazalarını oluşturur. Bu dükkânlarda çok fazla heykelcik ticaretinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Kazı buluntularından hastaların çoğunlukla hasta uzuvları ve organlarının heykelciklerini tapınağa adadıkları bilinmektedir. Yol boyunca diğer yollarda olduğu gibi birçok arkeolojik veri yer almaktadır.

Deubner "Pergamon ve Asklepios Kutsal Alanı arasındaki bu tonozlu üstü kapalı sütunlu yolun, İtalya Spoleto'daki Madonna di Loreto Kilisenin girişindeki kemerli yol gibi olduğu belirtilmektedir". Elbette Via Tecta da kutsallıkla alakalıdır. Çünkü yapılan törenlerin çoğu özellikle tedavi olmak için gelenlerin yol üzerinde birçok ritüel gerçekleştirdiği bilinmektedir. Yol üzerinde ve tapınakta gerçekleşen en önemli festival ve törenler Asklepieia ve Hasta Kabul Töreni ve Tedavi Yöntemleri olduğunu söyleyebiliriz.

Ephesos-Artemision kutsal yolu, Ephesos kentinin kuzeyinde, kente yaklaşık 2 km

uzaklıkta 6,80 ve 10 m genişliğindedir. Yayaların kullandığı sütun sırasının genişliği 3,50-4,50 m arasında değişmektedir. Artemision kutsal yolu via sacra ismi ile anılır. Kuretler Caddesi 210 m uzunluğunda, küçük çakıl taşları döşeli olup üst kısmı mermerle kaplıdır. Alt kısmında ise atık suları dışarıya atmak için kanallar mevcuttur. Diğer kalan kısım ise küçük çakıl taşlarıyla döşelidir. Epigrafik bilgiler esas alınarak çoğunlukla geçit törenleri; Ephesos'tan başlayıp Panayır Dağı'nı dolanarak Ephesos'a ve Ortygia'ya kadar uzanan Arkaik – Klasik döneme ait olduğu varsayılan bir nekropol boyunca devam etmektedir. Buradan da Arvalya Vadisi'ni geçerek Artemision'a varılmaktadır.

Kuretler Caddesi'nin bulunduğu alanda özellikle Panayır Dağı'nın çevresinin, Anadolu halklarının ana tanrıçası olan Kybele'ye ait kutsal yol olduğu bilinmektedir. Ephesos'un kuruluş hikâyesine göre İonlar Anadolu'ya geldiklerinde yeni bir kent kurup Artemision'nun ilk inşa edildiği yerde kutsal alanlarını kurdukları bilinmektedir. Özellikle Lydia kralı Kroisos tek tanrıça hâkimiyetini kurmak ve dini güç oluşturmak için Tanrıça Artemis'i öne çıkarmıştır. Tanrıça Artemis'in meşrutiyyet kazanması için ana tanrıça Kybele'nin kutsal yolu üzerinde önemli stratejik noktalara Artemis için kutsal alanlar yapılır ve Panayır Dağı nekropol çevresindeki Via Sacra Artemis kutsal yolu olarak kullanılmaya başlanmıştır. Via Sacra boyunca Artemis yazıtları yer almakta ve tören yolu boyunca durakları işaret ettiği düşünülmektedir. Via Sacra boyunca Artemis yazıtları yer almakta ve tören yolu boyunca durakları işaret ettiği düşünülmektedir. Törenler olunca Artemis'in ölülere ziyaret edip onları kutsadığı düşünülmektedir.

Yukarıda bahsedildiği gibi Kybele'ye adanan kutsal yol zamanla Tanrıça Artemis zafer yolu olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönüşüm Artemis'in, Ephesos'un tüm tanrıları ve Kybele'de dâhil üstünlüğünü ve gücünü göstermektedir. Bugün Kuretler Caddesi olarak bilinen yol erken dönemlerden beri tanrıçalara adanmış bir kutsal yoldur. Önceleri Anadolu'nun tanrıçası Kybele için kullanan bu yol daha sonra Tanrıça Artemis için kullanılmaya başlanmış ve Artemis için kutsal yapılarla donatılmıştır. Roma ve Bizans dönemlerinde de sıkça kullanılmıştır. Bu nedenle Kuretler Caddesi her dönem dini ve politik bir güç haline gelmiştir. Bu yolun Kuretler Caddesi sadece sağlam kalabilmiş ve cadde üzerinde birçok arkeolojik veri tespit edilmiştir. Artemis adına Artemision ve Daitis festivalleri gerçekleşirdi.

Miletos-Didyma kutsal yolu yaklaşık 24 km, genişliği ise 4-7 m arasında değişmektedir. Hellenistik ve Roma Dönemlerinde de inşası devam eden kutsal yolun

görüntüsü özellikle MÖ 1. yy 'da baya değişmiştir. Miletos'tan Didyma'ya giden tören yolunun tamamı, Traianus tarafından MS 100 yılında yeniden inşa edilmiş ve yolun her iki tarafına profilli kaldırım taşları döşenmiştir. Traianus'un bu yolu yapmasının sebebi ise Didyma kâhinlerinin Traianus'un kariyerinin ilk yıllarında bir gün İmparator olacağını söylemeleridir. MS 7. yy 'da depremin tahrip ettiği Bizans yapılarının molozları eski kutsal yolu daraltmıştır.

Miletos'un kutsal kapısından başlayan yol güneye doğru devam edip düzlük, tepe ve koruluktan geçerek Panormos Limanına gelmektedir. Güneydoğuya doğru 3,5 km devam eden yol temenos kapısını geçer ve tapınağı çevreleyen duvarın girişinde son bulur. Kutsal Yolun rotası Miletos'taki Kutsal Kapı'dan başlayıp Didyma Kutsal Alanı içine kadar devam etmektedir. Üst kısmı taşlarla döşenmiş muazzam bir yoldur. Kutsal alan içindeki yolun sadece 200 m'lik bir kısmı tespit edilebilmiştir. Bu kutsal yolun da her iki tarafında arkeolojik veriler yer alır özellikle Brankhid olarak anılan rahip heykelleri yol boyunca dizilmiş bir şekilde duruyorlardı. Kutsal yol için kaynak oluşturan bu rota yaklaşık 30 yıl sonra yerel yönetim tarafından tasarlanan ve projelendiren modern yürüyüş yolun temelini oluşturmuştur. Ve diğer kutsal yollara göre en çok araştırma konusu olan yol olduğunu söyleyebiliriz.

1903 yılında Miletos'daki Didyma Apollon Tapınağı'nda bulunan Molpoi yazıtının bulunmasıyla kültle ilgili birçok yeni bilgi elde edilmiştir. Önce Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff tarafından Almancaya çevrilen bu uzun Yunanca metin, Miletos'tan Akron Tepe'lerine ve Didyma'ya uzanan "geniş yol" boyunca ilerleyen bir tören alayının ayrıntılı bir tanımını içermektedir. Yazıttan öğrendiğimiz kadarıyla kutsal yol üzerinde birçok farklı ritüel gerçekleşmektedir. Diğer kutsal yollardan farklı olarak bu kutsal yolun rahiplerin heykelleriyle ün kazanmış olmasıdır. Ayrıca bu yolda kutsallıkla alakalıdır. Didyma birçok festivale ev sahipliği yapmıştır. Antik dünyanın kehanet merkezi olan Didyma, yazıtlardaki bilgilere göre büyük bir festival alanı oluşturmaktaydı. MÖ 3. yy öncesindeki festival bilgilerine erişilirse de Didyma Apollon Kutsal Alanında en eski festival olarak "Didymeia" gösterilmektedir. Bir diğer önemli festival de başlangıçlar anlamına gelen "Anoigmoi" festivalidir. Didyma'da yapılan festivaller; ekonominin canlanması çevre iller ve bölgelerle iyi ilişkiler kurmak ve geliştirmek için büyük öneme sahiptir.

Tezde dördüncü sırada yer alan Nysa-Akharaka kutsal yolu, iki kent arası uzaklık yaklaşık 3 km'dir. Nysa'nın nekropolünden devan eden kutsal yol, Nysa'dan Tralleis'e

doğru giderken Akharaka'dan geçer. Nysa kent merkezinde bulunan sütunlu caddeden başlayan kutsal yol, tapınağın güneyinden geçtikten sonra batıya doğru kırılıp oradan da yapının kuzeyinde bulunan Plouton/Kore sunağının bulunduğu geniş bir alana açılmaktadır. Ancak, halen dere yataklarını aşan eski köprülerinin çoğunun yıkılmış olması bu kutsal yolun izlenmesini güçleştirir. Bugün Akharaka'ya gitmek için en sağlıklı yol Aydın-Denizli karayolu üzerinde, Sultanhisar'ın yaklaşık 4,5 km batısında olan Salavatlı yoluna girmektir.

Sonuç olarak Nysa ve Akharaka Kutsal Alanı arasındaki kutsal yol hakkında çok fazla araştırma yapılmadığı için kısıtlı bilgilere sahibiz. Alabanda-Gerga Kutsal Alanı'nda olduğu gibi bu kent ve kutsal alan arasındaki kutsal yol içinde çalışma yapılmalıdır. Kutsal yol üzerinde bulunan nekropol, çeşme yapıları ve köprüler gibi arkeolojik veriler iyi takip edilmelidir. Antik ve modern kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Theogamia festivali kutlanılıyor ve bundan dolayı kutsal yol bu festivalin önemli bir bölümünü oluşturuyor. Ayrıca Theogamia kent için önemli bir festivaldir.

Alabanda-Gerga kutsal yolu, İki kent arası uzaklık yaklaşık 13-14 km'dir. Detaylı bilimsel araştırmalar yapılmadığından dolayı kuruluşu ve gelişim evresi çok fazla bilinmeyen Kutsal alanın dini bir merkez olduğu, Roma Dönemi'nde de bu dinsel işlevini sürdürdüğünü, alanda ve yol üzerinde bulunan yazıtlar ve mimari yapılardan öğreniyoruz. Kutsal alan dağlar arasında kurulduğu için çok fazla tahribata uğramamış ve halen gizemini koruyan bir alandır. Bölgenin dağlık ve engebeli olması sebebiyle Gerga'nın ana ulaşım güzergâhı tam olarak bilinmemekle beraber yazıtlar ve mezarlardan yola çıkılarak, Kutsal Alana ulaşım büyük ihtimalle kuzeybatıdan sağlanmaktadır.

Yamaçların meyilli olması ve dengeli bir güzergâhın olması bu düşüncüyü destekleyen bulgular arasındadır. Dağlık ve engebeli bir yerde olan Gerga'ya çevre kentlerden gelen ziyaretçilerin izlediği güzergâh şuan ki bilgilerle tam olarak bilinmese de, kutsal alanın yakınlarında bulunan bazı Roma Dönemi'ne ait köprü ve su kemeri kalıntıları yolla ilgili birtakım bilgiler sunmaktadır. Alabanda ve Alinda gibi batıdaki kentlerden gelenlerin Gerga da dâhil Çine Çayı'nın doğusundaki kentlere geçmek için kullandıkları güzergâh kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bölge topoğrafyası incelenmiş ve araştırmacılar tarafından bazı öneriler ortaya konulmuştur. Gerga'nın 3,5 km güneyinde yer alan Çine Çayı üzerinde inşa edilmiş bugünkü adıyla İnce Kemer olarak bilinen Roma Dönemi'ne ait su kemerleri, alternatif bir rotaya işaret etmektedir. Ayrıca bu güzergâhın, Eski Çine yakınında günümüzde ise Çine Çayı'nın geçtiği modern yola paralel bir rotayla

mezarların ve yazıtların olduğu Gerga'nın kuzeybatısında yer aldığını tahmin edilmektedir.

Gerga yakınlarında tespit edilen bir diğer kalıntı ise, Gerga'nın 3,5 km kuzeyinde, Çine Çayı'nın bir kolu olan Mandra Çayı üzerinde yer alan Roma köprüsüdür. Bu köprü üzerinden geçen antik yolun, bölgenin orta ölçekli kentlerini (Bargasa, Kys ve Hyllarima) Marsyas Vadisi'ne bağladığı düşünülmektedir. Ayrıca bu yolun, Gerga'ya gelen ziyaretçilerin ulaşımı için kullanıldığı düşünülmektedir. Bahsedilen her iki güzergâh da Gerga'nın kuzeybatısında birleşerek kutsal alana ulaşımı sağlıyor olmalıdır. Yapılan araştırmalar sonucunda Alabanda'nın Kutsal Alanı Gerga olduğu yönündedir. Her ne kadar elimizde kutsal yolla ilgili çok veri olmasa da Alabanda ve Gerga'yı birbirine bağlayan bir yolun olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu yolla ilgili çok fazla araştırma yapılmadığı için yol hakkında çok fazla bilgiye maalesef sahip değiliz. Diğer yollarda olduğu gibi bu yol güzergâhında da arkeolojik veriler yer almakta ve bu veriler sayesinde az çok bilgi sahibi oluyor. Önemli bir yer kent olduğu aşikâr ve daha çok çalışılması gerektiği kanısındayım. İleriki zamanlarda çalışılması durumunda daha çok bilgiye sahip olacağımızı umuyorum.

Mylasa-Labraunda kutsal yolu, Milas'tan 14 km uzaklıkta ve 650 m yüksekliktedir. Yolun tamamı günümüze ulaşmadığı için gerçek uzunluğunun tam olarak tespit etmek oldukça zordur. Labraunda Kutsal Alanı 1827 yılında Anton von Prokeshc-Osten 4 noktada yolu görmüş ve genişliğinin yaklaşık 9 m olduğunu söylemiştir. Modern yolun yapımı esnasında asfalt yolun altında kalarak tahrip olmuştur. Bölgede birçok maden ocağının olması ve bu madenlerin kamyonlarla taşınmasından dolayı yol sürekli tamir edilmektedir. Bu asfalt yolu tamiri esnasında kutsal yolun sağlam kalmış bölümleri de zarar görmektedir. Labraunda'yı önemli kılan unsur, MÖ 4. yy Pers satraplığını yapan Hekatomnos ve ailesinin burada yapmış oldukları yoğun faaliyetlerdir. Bu dönemde tapınak yeniden inşa edilmiş, kutsal alanın tamamı yeniden düzenlenmiş ve birçok yapı yapılmıştır. Hekatomnos ailesi yaptıkları bu anıtsal yapılara isimlerini yazarak kendilerini ölümsüzleştirmişlerdir. Bu dönemde tapınak yeniden inşa edilmiş, kutsal alanın tamamı yeniden düzenlenmiş ve birçok yapı yapılmıştır. Hekatomnos ailesi yaptıkları bu anıtsal yapılara isimlerini yazarak kendilerini ölümsüzleştirmişlerdir. Yapıların çoğu yörenin yerel taşı olan beyaz mermerden yapılmıştır. Bu mermerin çıktığı yer ise Mylasa antik kentinin sırtını yasladığı Sadra Dağı'dır. Antik dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda Milas'tan 14 km uzaklıkta ve 650 m yükseklikte olan Labraunda Kutsal Alanı'na malzeme taşımak için bir düzenleme yapılmış olması gerekmektedir. Antik dönem kaynaklarında bahsedilen Mylasa ve

Labraunda arasında bir yolun var olduğunu bilinmektedir.

Bu yolun, Labraunda Kutsal Alanın inşası sırasında malzemelerin taşınması ve Kutsal Alan'a ziyaretçilerin kolay bir şekilde ulaşmaları için Hekatomnid'in ailesi tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Yol; İstinat duvarlarıyla desteklenmiş olması, yağmur sularının dışarı atılması için menfezlerin yapılması ve büyük taş bloklarla donatılmış olması gibi yapım teknikleriyle Labraunda Kutsal Alanının diğer yapılarıyla kıyaslanabilir. Ayrıca yol kenarın kaynak çeşmeler, savunma kaleleri gibi arkeolojik verilerde yer almaktadır. Bu noktada kutsal yolun; yapı malzemelerinin taşınması ve dinsel törenlerin yapılmasının yanı sıra savunma amacıyla da kullanmış olabileceğini akla getirmiştir. Kutsal yolun sadece Mylasa'dan Labraunda'ya değil Alinda'ya doğru devam etmesi, Hekatomnidlerin bu yolu savunma amaçlı olarak da kullanmış olabileceklerini destekler niteliktedir.

Milas Baltalı Kapıdan başlayan yol kuzeye doğru devam etmektedir. Sarıçay Nehri'nin bereketli ovasını geçerek zeytinlik tepelere yönelen yol, bölgenin dağlık ve kayalık alanlarına doğru devam ederek Labraunda Kutsal Alanı'nda son bulmaktadır. 2003 yılında yapılan çalışmalar sırasında kutsal yolun korunan kısımları haritaya işlenmiş ve yapım teknikleri açısından detaylı incelemeler yapılmıştır. Antik yazarların da bahsettiği bu yolun maalesef çok az bir bölümü günümüze ulaşmıştır. 14 km uzaklıktaki kutsal yolun sadece son 6 km'lik bölümünde birbirinden bağımsız 10 farklı bölüm tespit edilmiştir. Tanrı Zeus adına sadece bir festival kutlandığı bilinmektedir.

Stratonikeia-Lagina kutsal yolu yaklaşık 9,5 km uzunluğunda ve ortalama 3,50 m genişliğindedir. Bu yol Stratonikeia antik kentin Kuzey Şehir Kapısı'ndan başlayıp Kabasakız, İğdemir, Akdağ Mevkilerinden sonra Börükçü Mevkii'nden geçmektedir. Ayrıca yol güzergâhında Göçükdere, Tepecik, Kurudere, Osmanbağ, Kumyer, Aşağıbağ, Karıngeçti, Samantaşı, Değirmendere, Bozukbağ ve Emirler yerleşimleri yer almaktadır. Kutsal yolun her iki kenarında değişik tipte mezarlar, su kuyuları, çeşmeler, Erken Tunç Çağı'na kadar inen büyük ve küçük yerleşimler ile bu yerleşimlere ait olduğu düşünülen atölyeler yer almaktadır. Yol, 9,5 km uzunluğa sahip yolun 6 km si Börükçü Mevkii'nde geçmektedir. Bu güzergâhın sadece Turgut ve Yeşilbağcılar mahalleleri arasında ve Hekate Kutsal Alanı yakınında toprak altında kalan kısımları korunabilmiştir.

Kutsal yol döşemeleri sürekli tamir görüp günümüze kadar gelebilmiştir. Bu yol genellikle taş döşemelidir. Taş döşemenin olmadığı yerler ise taş ve toprak karışımı

sıkıştırılmış blokajdan oluşmaktadır. Döşemeli olan kısım antik dönem geleneğinde yapıldığı gibi orta kısmı yüksek olup yanlar kar ve su birikintisinin olmaması için eğimli olarak yapılmıştır. Böylelikle rahat yürüme alanı sağlanabilmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkan kalıntılara göre bazı yerlerde yolun her iki kenarı 1-1,5 m yüksekliğinde duvar ile sınırlandırılmıştır. Arazinin eğimli olduğu yerlerde 1-3 m yüksekliğinde istinat duvarları örülmüştür. Bu duvarlar hem yolun sınırlarını belirlemekte hem de eğimli arazi için teras oluşturmaktadır.

Stratonikea ve Lagina arasındaki bu yol kutsallıkla alakalıdır. Erken dönemden beri dinsel amaçlı kullanılan bu yol sonraki dönemlerde ulaşım için kullanılmaya başlanıyor. Asıl yolun işlevi Hekate için yapılan şenliklerde tören yolu olarak kullanılmış olmasıdır. Hekate için Hekatesia-Romaia, Anahtar Taşıma ve Doğum Günü festivalleri yapıldı ve festivallerin çoğu kutsal yol üzerinde gerçekleşirdi. Bu bakımdan yolun dini işlevi daha ağır basmaktadır. Ve yolun en önemli özelliği; bu yolun siyasi merkez ve dini merkezi birbirine bağlantısını vurgulayan önemli törenlere sahne olmasıdır.

Stratonikeia-Panamara kutsal yolu, yolun büyük bir kısmı de olduğu gibi günümüzde de yerleşimler arasında ulaşım için kullanılmakta olup iki kent arası uzaklık 13 km'dir ve A. Laumonier 1930'lu yıllarda kutsal alanı ziyaret etmiş Asar tepenin yamaçlarında yaklaşık 3 m genişliğindeki bu yolun bir bölümünü görmüştür. Daha önce de bazı araştırmacılar tarafından araştırılmış ve günümüzde korunmuş olan kalıntılara göre yolun güzergâhı belirlenebilmektedir. Kutsal yol önce Bağyaka'nın yanından vadinin kuzey tarafından geçmiş, sonra geçilene kadar güneybatıya doğru devam etmiş olabilir. Buradan kuzeydoğuya doğru yön değiştirerek tepeye ve kutsal alanın merkezine doğru daha hafif bir açıyla çıkılmaktadır. Diğer yollarda olduğu gibi, bu yolunda her iki tarafında mezarlar, çeşmeler gibi arkeolojik veriler yer alır.

Engibeli bir araziden oluşan yolun tamamı taş ve sıkıştırılmış topraktan oluşmakta ve yolun her iki tarafından yolun durumuna göre 1-3 m arasında değişen yüksekliğe sahip duvarlar yer almaktadır. Bazı yerlerde bu duvarlar tahrip olmuştur. Yolun bir kısmı taş ve topraktan yapılmış bir kısmı ise kayalar oyularak yol yapılmıştır.

Her kutsal yol gibi Stratonikeia-Panamara kutsal yolu da festivaller için önemli bir konumda diyebiliriz. Çünkü Kutsal alan ve dini merkez arasındaki bağlantıyı sağladığı gibi Heraia, Komyria ve Panamareia şenlikleri için önemli bir rol alıyordu. Tören sırasında Zeus

at üstünde yol boyunca törenlerle Stratonikeia'ya getirilip sonra tekrar aynı şekilde Panamaros'a götürülürdü. Bu yüzden kutsal yol dinsel olarak önemli bir yer tutar. Yukarda da anlattığım gibi yolun en önemli özelliği Zeus'un at üstünde yol boyunca törenlerle Stratonikeia'ya getirilip sonra tekrar aynı şekilde Panamaros'a götürülmesi de diyebiliriz. Kutsal yol üzerinde yapılan törenler, hem önceki nesiller hem de gelecek nesiller için keskin bir zaman duygusu vermektedir.

Bu tez kapsamında incelenen kutsal yollar literatür araştırması yapıldıktan sonra yazılmış, her yol için ayrı bir başlık altında inceleme yapılmıştır. Stratonikeia-Lagina, Miletos-Didyma, Ephesos-Artemision Mylasa-Lavraunda gibi kutsal yollar yerli ve yabancı bilim insanları tarafından detaylı çalışılmış olsa da geriye kalan Alabanda-Gerga, Nysa-Akharaka, Stratonikeia-Panamara kutsal yolları çok fazla çalışılmamış ve halen gizemini koruyan yollardır. Genel anlamda bu yolların araştırılması ve çalışması gerekir. Kutsal yollar üzerinde bulunan mezarlar, tapınaklar, çeşmeler, su kuyuları vb. arkeolojik verilerin iyi takip edilmesi gerekir. Kutsal yolları anlatan antik kaynaklarda iyi irdelenmelidir. Bu araştırmada birçok yabancı kaynak derlemesi yapılmış ve yerel literatüre bir katkı sağlamak içinde önem taşımaktadır.

4. KAYNAKLAR

Görsel kaynağı: <https://www.histolia.de/karien/didyma/didyma-karien-bilder.html>. Erişim Tarihi: (20.03.2023).

Görsel kaynağı: <https://www.picuki.com/tag/brankhid>. Erişim Tarihi: (20.03.2023).

Görselin Kaynağı: <http://www.ephesustoursguide.com/wp-content/uploads/2013/09/map-of-ephesus.png>. Erişim Tarihi: (23.03.2023).

Görselin Kaynağı: https://earth.google.com/web/search/alabanda+antik+kent/@37.46448612,28.06940528,660.39619257a,216552.80986849d,35y,0h,0t,0r/data=CigiJgokCWaxnle8zEJAEU1PwgFGy0JAGTGC0A5X_jtAIRqbWfOk-jtA. Erişim Tarihi: (22.03.2023).

Görselin Kaynağı: <https://fai-platform.imgix.net/uploads/ca6bbf96-3f39-46a7-8a90-d3fc506afcb3.jpg>. (23.03.2023). Erişim Tarihi: 23.03.2023.

Görselin Kaynağı: https://www.flickr.com/photos/feridun_f_alkaya/25939976312/in/photostream/. Erişim Tarihi: (23.03.2023).

Görselin Kaynağı: https://www.flickr.com/photos/feridun_f_alkaya/29108844075/in/photostream/. Erişim Tarihi: (19.03.2023).

Ael. Anim. (= Aelianus, *Peri Zōōn Idiotēros*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *On the Characteristics of Animals*. With an English translation by A. F. Scholfield I-III. Cambridge, Mass.-London 1958-1959 (The Loeb Classical Library).

Akarca, A. (1998). *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I Şehir ve Savunması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Akarca, A. (1954). *Milas Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi* (1. Baskı). İstanbul: İstanbul Matbaası.

Akarca, A., ve Akarca T. (1954). *Milas Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. İstanbul: İstanbul Matbaası.

Akça, T. (2013). *Bergama Asklepionu'nun Tıbbi Bakış Açısı ile Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Aydın.

- Akkurnaz, S. (2010). Mandran Dağı'nın Koynundaki Kutsal Gizem: Gerga., C. Özgün. (Ed.), *Bozdoğan I* içinde (52-79) (Birinci Basım). İzmir: Bozdoğan Belediyesi Kültür Yayınları.
- Akşit, O. (1967). *Likya Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Akurgal, E.(2003). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Yayınları.
- Albayrak, Y. (2008). *Anadolu'da Artemis Kültü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Alzinger, W. (1971). *Das Monument Des C. Memmius, Forschungen In Ephesos*. Wien: Österreichischen Archäologischen Institut In Wien.
- Arinç, M. (2020). *Efes Müzesi'nde Bulunan Hellenistik Ve Roma İmparatorluk Dönemi Mezar Stelleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Aslan, A. (2018). *Mylasa'da Yerel Tanrılar ve Kutsal Alanlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Ataç,I.(1999). Das antike Theater von Ephesos, Grundlagen des Projektes Raumforschungund Restaurierung, içinde: Friesinger, H. – Krinzing, F. (ed.), *100 JahreÖsterreichische FiE, Akten des Symposions Wien*
- Atalay, E. (1988). *Hellenistik Çağ'da Ephesos Mezar Stelleri Atölyeleri*. İzmir: Hitit Color Matbaası.
- Ateşlier, S. (2016). *Son Düzeltme Öncesi: Aydın ve Çevresi Antik Kentleri, Aydın Güzelhisar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aurenhammer, M. (2004). Sculptures of Gods and Heroes from Ephesos., H. Koester. (Ed.), *Ephesos Metropolis of Asia, An Interdisciplinary Approach to its Archaeology Religion and Culture* içinde (251-280). Cambridge: Harvard University Press.
- Aydaş, M. (2018). *Koranza ile Lagina*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Aygel, C. (1959). *Efesos Tarihi ve Harabeleri*. İzmir: Teknik Kitap ve Mecmua Basımevi.

- Baldıran, A. (1990). *Stratonikeia Nekropol Buluntuları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Bammer, A. (1971). Das Monument des Memmiusbaues. *Forschungen in Ephesos*, VII, 9-11.
- Bammer, A. (1973). Die Politische Symbolik des Memmiusbaues. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes*, Band L, 220-222.
- Baran, A. (2010). Labraunda Kutsal Yolu ve Antik Dönem Çeşme Yapıları - The Sacred Way to Labraunda and Ancient Spring Houses., F. Kuzucu ve M. Ural. (Editörler), *Mylasa Labraunda / Milas Çomakdağ içinde* (121-137). İstanbul: Millî Reasürans Sanat Galerisi.
- Bayatlı, O. (1947). *Bergama Tarihinde Asklepion*. İzmir: Bergama Belediyesi Kültür Yayınları.
- Bayatlı, O. (1954). *Bergama Tarihinde Asklepion*, İzmir: Anıl Matbaası.
- Bean, G. E. (1966). *Aegean Turkey: An Archaeological Guide*. London: F. A. Praeger Press.
- Bean, G.E. (1971). *Turkey beyond the Meander*. London: Ernest Benn Lttd Press.
- Bean, G.E. (1987). *Karia*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Bean, G.E. (1997). *Eskiçağ 'da Ege Bölgesi*. (Çev. Delemen, İ.). Arion, İstanbul: Arion.
- Bean, G.E. (2000). *Eskiçağ'da Menderes'in Ötesi*. İstanbul: Arion Yayınları.
- Bellibaş E. S., *Efes Artemisionu'ndaki Anonim Türbe*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bennett, A., Taylor J., ve Woodward I., (Editörler), (2014). *The Festivalization Of Culture*. England: Ashgate Publishing Company.
- Blid, J. (2010). *Labraunda in the Late Antiquity 300-600 A.D*. Sweden: Stockholm University,
- Bumke, H., Breder, J., Kaiser, I., Reichardt, B., ve Weber, U. (1990). Die Heilige Strasse II-Die Prozessionsstrasse innerhalb des Heiligtums. *Archäologischer Anzeiger*, 2015(1), 109-173.
- Cohen, G. M. (1978). *The Seleucid Colonies*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

- Conon (= *Narrations (Photius)*), Translated by Abbe Gedoyn, Oeuvre num  ris  e par Marc Szwajcer, 1738.
- Cook, A. B. (1964). *Zeus: A Study in Ancient Religion (Vol. I)*. New York: Biblo and Tanen.
- Cook, J.M., ve Source B. (1964). Greek Archaeology in Western Asia Minor. *Archaeological Reports*, 11/65, 32-62.
- Cousin, G. (1900). Voyage en Carie. *Bulletin de Correspondance Hellenique*, 24(1), 24-69.
- Cousin, G., ve Diehl, C. (1887). Inscriptions de Lagina. *BCH*, 11, 5-39.
-   a  lar   . (1996). *Ge  mi  sin   zleri "Miletos"*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,   stanbul.
-   akmaklı,   .D. (2016). Labraunda'nın Yeni Bilmecesi: Su Kompleksi Kazıları 2013-2015 Kazı Sezonu Değerlendirmesi. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 5/3, 16-22.
- Çelgin, G. (1986). *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*.   stanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Dağdeviren, M. (2005). *Ana Tanrıça Işığı Altında Gerga'daki Eserlerin Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Da  bacak, C. (2008). Hecate Cult in Anatolia: Rituals and Dedications in Lagina. *Anados* 6(7), 143-148.
- Demiriş, B. (1999, Haziran). Eskiçağ'da Anadolu'nun Yerleşim Dokusu   inde çeşmelerin   şlevi. Yazılı Bildiri, *  a  lar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut, Uluslararası Sempozyumu*.   stanbul, 111-124.
- Deubner, O. (1938). *Das Asklepieion von Pergamon*. Berlin: Verlag f  r Kunstwissenschaft.
- Diler, M. (2021). *Nysa Antik Kenti Yapı Kalıntıları: Koruma Sorunları ve   z  m   nerileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Iğdır.

- Dio Cass. (= Cassius Dio, *Rhomaika*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Roman History*. With an English translation by E. Carry I-IX. London 1914-1927 (The Loeb Classical Library).
- Dion. Hal. Ant. (= Dionysios Halikarnassos, *Antiquitates Romanae*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *The Roman Antiquities of Dionysius of Hallicarnassus*. Ed. and Translated by E. Carry I-VII. London 1937-1950 (The Loeb Classical Library).
- Doğan, M., (1994). *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Bahar Yayınları.
- Dubois, M., Hauvette, B. A. (1881). Inscriptions de Carie, *BCH*, 5, 179-194.
- Durusoy, E. (2013). *From an Ancient Road to a Cultural Route: Conservation and Management of the Road Between Milas and Labraunda*. Unpublished Master's Thesis, Middle East Technical University Graduate School of Natural and Applied Sciences, Department of Restoration. Ankara.
- Edelstein, E.J. ve Edelstein, L. (1998). *Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Ehrhardt, N., ve Weiss, P. (2011). *Eine monumentale Dankesgabe: Trajans Neubau der Heiligen Straße von Milet nach Didyma*. München: Deutschen Archäologischen Instituts.
- Elsner, J. ve Rutherford, I. (Editörler), (2005). *Pilgrimage in Graeco-Roman and Early Christian Antiquity: Seeing the Gods*. England: Oxford University Press.
- Erdemgil S. (1988). *Efes (Üçüncü Baskı)*. İstanbul: Net Turistik Yayınlar A.Ş.
- Eren, K. (2003). *İyonya Bölgesi Kült Yapılarında Yer Seçimini Belirleyen Etmenler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Erhat, A. (1996). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erhat, A. (2011). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eriş, E., Altuğ, Ö., Karaçoban, N., ve Çelik, T. (2010). Bergamalı Lokman Hekim Galenos. *Belleten*, 18, 12-13.
- Feuser, S. (2014). A Stroll along the Sea: The Processional Way in Ephesus and the Littoral. *CHS Research Bulletin*, 3(1), 65-82.

- Fontenrose, J. E. (1966). *Didyma: Apollo's oracle, cult, and companions*. Los Angeles: University of California Press.
- Forbeck, E. (2016). *Die Nekropolen von Milet*. Unpublished Master's Thesis, Ruhr-Universität Bochum Universitätsbibliothek, Bochum.
- Forstenpointner, G. - Kerschner, M. - Muss, U. (2008). Das Artemision in der späten Bronzezeit und der frühen Eisenzeit. *Die Archäologie der ephesischen Artemis: Gestalt und Ritual eines Heiligtums*, 33-46.
- Freyer-Griggs D. (2013). The Beasts at Ephesus and the Cult of Artemis. *Harvard Theological Review*, 106 (4), 459-477.
- Garstang, J. - Gurney, O.R. (1959). *The Geography of the Hittite Empire*. Ankara: British Institute of Archeology.
- Gorman, V. (2001). *Miletos, the Ornament of Ionia-A History of the City to 400 B.C.E.* Michigan: The University of Michigan Press.
- Gökteoğlu, M. (2002). *Nysa Antik Kenti Aydın Sultanhisar*. Aydın: Özer Kestane Basım Yayın ve Tanıtım Hizmetleri.
- Görsel kaynağı: https://www.britishmuseum.org/api/_image-download?id=34597001. Erişim Tarihi: (20.03.2023).
- Greaves, A. M. (2002). *Miletos: A History*. London: Routledge.
- Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*. (Çev. Tamgüç, S.). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Guichard, C. L. (2005). *Travels and traversals in the Hellenistic oracular temples at Klaros and Didyma*. New York: Columbia University.
- Güç, A. (1998). *Dinlerde Kutsal Ve Kutsallık Anlayışı*, Ankara: Dinler Tarihi Araştırmaları I.
- Gülbay, O. (2009). *Anadolu'da İmparator Hadrianus Dönemi İmar Faaliyetleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir*.
- Güngör, Y. (2005). *Bergama Krallık Kültü*. İzmir: Bergama Kültür ve Sanat Vakfı.
- Gürdal, T. (2007). *Anadolu'da Apollon Kültü*. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Harris, W.V. (2009). *Dreams and Experience in Classical Antiquity*. London: Harvard University Press.
- Hatzfeld, J. (1920). Inscriptions de Lagina en Carie. *BCH*, 44, 70-100.
- Hdt. (= Herodotos, *Historiae*) Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Herodotus*. With an English translation by A. D. Godley I-IV. London, New York 1975 (The Loeb Classical Library).
- Held, W. (2008). *GERGAKOME Ein 'altehrwürdiges' Heiligtum im kaiserzeitlichen Karien*, Ernst Wasmuth Verlag Tübingen.
- Helleström, P. (2007). *Labraunda: Karya Zeus Labraundos Kutsal Alanı Gezi Rehberi*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Henry, O. (2010). The Necropolis of Labraunda. *Milli Reasürans Sanat Galerisi*, 93-105.
- Henry, O. (2013). *Le mort dans la ville*. Paris: Institut Français d'études Anatoliennes.
- Heraclides Lembus: *On Constitutions (Politiarum Quae Extant)*, Translated by Mervin Dilts, Duke University, 1971.
- Herda, A. (2011). *Current Approaches to Religion in Ancient Greece*. 57.
- Herda, A. (2014). The Encyclopedia of Ancient History. *Maiandros*, 54-103.
- <https://www.theoi.com/Phrygios/Kybele.html>.
- Işık, F. (2015). Anadolu Ephesos Üzerine., B. Duman, E. Konakçı, ve C. Şimşek. (Editörler), *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan içinde* (315-338). İstanbul: Ege Yayınları.
- İdil, V. (1993). Nysa Kazısı 1992 Yılı Çalışmaları. 15. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 115-120.
- İdil, V. (1999). *Nysa ve Akharaka/ Nysa And Acharaca*. İstanbul: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- İncesu, A.C. ve Sarıbaş, S. (2022). UNESCO Dünya Miras Listesinde Yer Alan Hristiyan Dini Mekânlar: İstanbul, Kapadokya, Hierapolis, Efes Örneği., Morina, S. ve Kervan, S., (Editörler), *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanlarında Yeni Trendler içinde* (73-96). Ankara: Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.

- İnel, S. (1989). *Efes'in Türk Turizmindeki Yeri ve Önemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Jackson, R. (1999). *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*. (Çev. Mumcu, Ş.). İstanbul, Homer Kitapevi.
- Kağıtçı, M. (2011). *Bargylia Hadrian Tapınağı ve Anadolu'daki Benzer Örnekleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kara, O. (2015). Kumyeri Erken Tunç Çağı Nekropolü'nde Saptanan Kremasyon Uygulaması ve KYM01 Numaralı Mezar. *Stratonikeia Çalışmaları I, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, 4-29.
- Karatağ, M. (2011). *Klasik Arkeoloji Sözlüğü*. Ankara: Genesis Kitap.
- Karlsson, L. (2010). Labraunda: The Sanctuary of the Weather God of Heaven. *Historical and Rural Architecture in Southern Aegean*, 10-62.
- Karwiese, S. (1998). 1997 Yılında Ephesos'ta Yerine Getirilen Kazı, Restorasyon ve Araştırma Çalışmaları. *MKKS*, XVI, 607-619.
- Karwiese, S. (1999). 1997 Yılında Ephesos'ta Yerine Getirilen Kazı, Restorasyon ve Araştırma Çalışmaları. *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı, I. Cilt*, 607-619.
- Keil, J. (1964). *Ephesos, Ein Führer Durch Die Ruinenstatte und Ihre Geschichte*. Wien: Österreichisches Archäologisches Institute.
- Kelp, U. (2014). Pergamon Nekropoller/The Necropoleis of Pergamon., Pirson, F. ve Andreas, S., (Editörler), *Anadolu'da Hellenistik bir Başkent Pergamon/A Hellenistic Capital in Anatolia içinde (354-379)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kern, O. (1926). Religion: Die Religion der Griechen. *Weidmannsche Buchhandlung, I-III*, 1926-1938.
- Kızıl, A. (2002). Uygarlıkların Başkenti Mylasa ve Çevresi. Milas: Milas Reklamcılık ve Matbaa.
- Kleiner, G. (1968). *Die Ruinen von Milet*. Berlin: Published by Walter de Gruyter & Co.

- Knibbe, D. (2004). Via Sacra Ephesica, New Aspects of the cult of Artemis Ephesia., Koester, H. (Ed.), *Ephesos Metropolis of Asia, An Interdisciplinary Approach to its Archaeology Religion and Culture* içinde (141-156). Cambridge: Harvard University Press.
- Koçak, İ.E. (2019). Magnesia ile Ephesos Arasındaki Antik Yol, *Selevcia, IX*, 359-381.
- Kuray, C. (1996). *Didim Klaros Kutsal Alanları ve Anadolu Apollon Tapınakları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Küçükeren, C. (2005). *Ege'de Bir Anadolu Uygarlığı. Karia*. İstanbul: Ekin Yayın Grubu.
- Külzer, A. (2011). Bizans Dönemi Ephesos'u: Tarihine Bir Genel Bakış., Daim, F. ve Ladstätter, S. (Editörler), *Bizans Döneminde Ephesos* içinde (29-47). İstanbul: Ege Yayınları.
- Ladstätter, S. (2012). Ephesos Yamaç Ev 2'de Bir Gezinti. (Çev. Gün, S.). İstanbul: Ege Yayınları.
- Larson, J. (2007). *Ancient Greek Cults A Guide*. New York: Library of Congress Cataloging in Publication Data.
- Larson, J. (2016). *Understanding Greek Religion*. New York: Rotledge.
- Laumonier, A. (1936). Archéologie Carienne. *BCH*, 60, 286-335.
- Laumonier, A. (1938). Recherches sur la chronologie des prêtres de Lagina. *BCH*, 62, 251-284.
- Laumonier, A. (1958). Les cultes indigènes en Carie. *Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome*, 403-405.
- Livius, T. (1961). *Trsl. E.T. Sage*. London: William Hinemann Ltd.
- Ma, J. (1999). *Antiochos III and The Cities of Western Asia Minor*. New York: Oxford University Press.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor* (Vol I-II). New Jersey: Princenton University Press.
- Magner, L. N. (2005). *A History of Medicine*. New York: Taylor & Francis Group.

- Mendel, G. (1912). *Sculptures Greque, Romains et Byzantines*. Londra: Imprimer Protat Freves.
- Miltner, F. (1959). XXIII. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Band XLIV*, 315-380.
- Miltner, F. (1960). XXIV. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. *ÖJH*, 45, 1-76.
- Muss, U. (2008). Zur Geschichte des Artemisions., Muss, U., (Ed.), *Die Archäologie der ephesischen Artemis, Gestalt und Ritual eines Heiligtums* içinde (47-53). Viyana: Phoibos Verlag.
- Mutlu, S. (2015). Zeus Panamaros Kutsal Alanı ve Bayramları., Söğüt, B., (Ed.), *Stratonikeia Çalışmaları I, Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları* içinde (1-8). İstanbul: Ege Yayınları.
- Myres, J. L. (1920). The Dodecanese (Continued). *The Geographical Journal*, 56(6), 425- 441.
- Naumann, R. (1986). *Didyma Führer*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Neuburger, M. (1906). *Geshichte der Medizin* (1. Baskı). Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke.
- Neve, P. (1970). Eine Hethitische Quellgrotte in Boğazköy. *IstMitt*, 19(20), 98-107.
- Newton, C.T. (1963). A History of Discoveries at Halicarnassus. London: Cnidus and Branchidae, Day And Son Ltd., London 1963.
- Nicholls, R.V. (1959). Old Smyrna; the Iron Age Fortifications and Associated Remains on the City Perimeter. *BSA*, 53-54, 35-137.
- Niemeier, W.D. (2002). Hattuşa ve Ahhiyava Arasındaki Millavanda / Milet Sorunu, Batı Anadolu'daki Miken Yunanistan'ının Politik ve Kültürel Rolü. Hititler ve Hitit İmparatorluğu. *Bonn*, 521-523.
- Nilsson, M. P. (1955). Geschichte der griechischen Religion, 2 Bde. *Handbuch der Altertumswissenschaft*, 2, 1955-1961.
- Nilsson, M. P. (1957). *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der Attischen*. Stuttgart: Walter de Gruyter.

- Nilsson, M. P. (1992). *Geschichte der griechischen Religion: Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft* (Vol. 1). Eugene: CH Beck.
- Oğuzhanoglu, U. (2020). Karia Bölgesi'nde Yeni Bir Erken Tunç Çağı Merkezi: Çapalıbağ. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 37(1), 195-219.
- Oliver, J.H. (1954). The Roman Governor's Permission For A Decree Of The Polis. *Hesperia*, 23(2), 163-167.
- Oppermann, H. (1924). Zeus Panamaros Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten. *Giessen*, 19(3), 1-94.
- Otschar, U. (1990). Zum Monument des C. Memmius. *Jahreshefte Des Österreichischen Archäologischen Institutes*, 60, 57-85.
- Otschar, U. (2000). *The Memmius Monument Ephesos: The New Guide*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Owens, E. J. (2000). *Yunan ve Roma Dünyasında Kent*, (Çev. Bilsel, C.). İstanbul: Homer Kitapevi.
- Özbil, C. (2017). *Nysa Sikkeleri*. Yayınlanmamış Bütünleşik Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özgül, N. G. ve Arca, E. N. A. (2023). *Çift Yakalı Kent: Nysa, Antik Kaynaklar ışığında Nysa'ya Bakış*, Ankara: Türkiye İş Bankası kültür Yayınları.
- Özkan, A. (2019). *Didyma Apollon Kutsal Alanı: Kültür Kuruluşundan Pers Tahribine Kadar Kutsal Alanın Yapısal İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Öztaner, S.H. (2022). Büyük Menderes Vadisinin Çift Yakalı Kenti: Nysa ad Maeandrum. *Lycus Dergisi*, 6, 225-250.
- Parke, H.W. (1985). *The Oracles of Apollo in Asia Minor*. Londra: Croom Helm.
- Paus. (= Pausanias, *Periegesis tes Hellados*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pausanian Description of Greece*. With an English translation by W. H. Jones I-V. London, New York 1918-1935 (The Loeb Classical Library).

- Plin. nat. (= G. Plinius Secundus “Yaşlı”, *Naturalis Historia*) Kullanılan Metin ve Çeviri:
Pliny Natural History. With an English translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz I-X. Cambridge, Mass.-London 1938-1971 (The Loeb Classical Library).
- Plinius, E. (1855). The Natural History. Fleet Street: Red Lion Court.*
- Price, S.R.F. (2004). *Rituals and Power*. (Çev. Esin, T.). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Quatember, U. (2010). The Temple of Hadrian on Curetes Street in Ephesus: New Research Into its Building History”. *Journal of Roman Archaeology*, 23, 376-394.
- Quatember, U. (2017). *Der sogenannte Hadrianstempel an der Kuretenstraße* (Band XI/3). Vienna: Österreichischen Archäologischen Institut der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften In Wien.
- Radt, W. (2002). *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları* (Çev. Tammer, S.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ramsay, W.M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev. Pektaş, M.). İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rehm A. (1958). *Didyma- Zweiter Teil: Die Inschriften*. Berlin: Verlag Gebr. Mann, Deutsches Archäologisches Institute.
- Rehm, A. ve Kawerau, G. (1914). *Das Delphinion in Milet, von Georg Kawerau und Albert Rehm, unter Mitwirkung von Friedrich Freiherr Hiller von Gaertringen, Mark Lidzbarski, Theodor Wiegand, Erich Ziebarth*. G. Reimer.
- Rumscheid, F. (1996). Milas 1994. *AST*, 13(1), 77-99.
- Sabin, P. (2007). *The Cambridge History Of Greek And Roman Warfare Volume II Rome From The Late Republic To The Late Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Salminius Hermias Sozomenus: *Ecclesiastical History (Historia Ecclesiastica)*, vol. 12, Translated by Edward Walford, Christian Roman Empire Series, 2018.
- Sami, Ş. (2011). *Kamus-u Türki*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Scherrer, P. (2000). *Efes Rehberi*. İstanbul: Ege Yayınları.

- Scherrer, P. (2004). The city of Ephesos from the Roman period to Late Antiquity., Koester, H. (Ed.), *Ephesos Metropolis of Asia, An Interdisciplinary Approach to its Archaeology Religion and Culture* içinde (1-26). Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Schneider, P.(1987). *Zur Topographie der Heiligen Straße von Milet nach Didyma*. Berlin: Archäologischer Anzeiger.
- Schneider, P.(1990). New Information from the Discovery of an Archaic Tiled Roof in Ionia. *The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, Vol. 59, No. 1, 211-222.
- Schwenn, F. (1929). Rezension zu H. Oppermann. *Gnomon* ,5, 446-452.
- Sevin, V. (2001). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Slawisch, A. (2009). Epigraphy versus archaeology: conflicting evidence for cult continuity in Ionia during the fifth century BC. *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions*, 29-34.
- Slawisch, A. ve Wilkinson, T.C. (2018). Processions, Propaganda, and Pixels: Reconstructing the Sacred Way Between Miletos and Didyma. *American Journal of Archaeology*, 122(1), 101- 143.
- Söğüt, B. (2008). Naiskoi from the Sacred Precinct of Lagina Hekate: Augustus and Sarapis. *Anados*, 6-7, 421-431.
- Söğüt, B. (2011 a). Stratonikeia 2009 Yılı Çalışmaları. 32. *KST*, IV, 194-211.
- Söğüt, B. (2011 b). Antik Çağda Bir Mermer Şehir: Stratonikeia. *Laodikeia Stone*, 8, 42-47.
- Söğüt, B. (2012). Stratonikeia 2010 Yılı Çalışmaları. 33. *KST*, IV, 395-419.
- Söğüt, B. (2013 a). Stratonikeia 2011 Yılı Çalışmaları. 34. *KST*, III, 45-58.
- Söğüt, B. (2014 b). Stratonikeia. *Turkey Through the Eyes of Classical Archaeologists*, 27-37.
- Söğüt, B. (2014 c). Zaman Tünelinde Gezilen Kent: Stratonikeia. *Lykos*, 6.
- Söğüt, B. (2015 a). Stratonikeia 2013 Yılı Çalışmaları. 36. *KST*, III, 597-622.

- Söğüt, B. (2015 b) Stratonikeia'nın Yerleşim Tarihi ve Yapılan Çalışmalar. Söğüt, B., (Ed.), *Stratonikeia Çalışmaları 1; Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları* içinde (1-8). İstanbul: Ege Yayınları.
- Söğüt, B. (2016). Stratonikeia 2014 Yılı Çalışmaları. 37. *KST, III*, 493-516.
- Söğüt, B. (2018). Geç Antik Çağ'da Stratonikeia., Şimşek, C. ve Kaçar, T., (Editörler), *Laodikeia Çalışmaları Ek Yayın Dizisi 1, Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi* içinde (429-458). İstanbul: Ege Yayınları.
- Söğüt, B. (2019). *Stratonikeia Çalışmaları 5: Stratonikeia (Eskihisar) ve Kutsal Alanları*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Söğüt, B.(2014 a). Stratonikeia 2012 Yılı Çalışmaları. 35. *KST, III*, 448-458.
- Steskal, M. (2011). Wandering Cemeteries: Roman and Late Roman burials in the Capital of the Province of Asia., Henry O., (Ed.), *Le mort dans le villa. Pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de L' Age du Bronze a l'époque Romaine*. içinde (243 – 257). İstanbul: Zero Prodüksiyon Ltd.
- Steskal, M. ve Ladstätter, S. (2009). Asia'nın Metropolis'inde Yer Alan Ana Kült Yapısındaki Son Araştırmalar: Ephesos Prytaneion'u. *Anadolu/Anatolia*, 35, 127-149.
- Strab. (= Strabon, *Geographika*) Kullanılan Metin ve Çeviriler: *The Geography of Strabo*. With an English translation by H. L. Jones I-VIII. London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library). Strabon, *Coğrafya*. Çev.: A. Pekman. İstanbul 2000.
- Şahin, M. Ç. (1981). *Die Inschriften von Stratonikeia-1: Panamara, I Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien. Habelt: Bonn*.
- Şahin, M. Ç. (1982). Die Inschriften von Stratonikeia, Teil II/1: Lagina, Stratonikeia und Umgebung, *Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn*.
- Şahin, Z. (2021). *Asklepios Kültü Ve Anadolu'daki Asklepionlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Gaziantep.
- Şimşek, G. (2014). Kültürel Miras ve Yeni Biçimlenme Süreci Üzerine Bir Değerlendirme. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(8), 67-92.

- Tabanlı, D. (2007). *Roma Dönemi Mozaiklerinin Efes Örneğinde İncelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir.*
- Taşlıklıoğlu, Z. (1963). *Anadolu'da Apollon Kültüyle İlgili Kaynaklar. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayını.*
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi (Çev. Suat, A.). Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları.*
- Thür, H. (1989). *Das Hadrianstor In Ephesos. Forschungen In Ephesos XI/1 Österreichischen Archäologischen Institut In Wien, XI/1, 19-29.*
- Thür, H. (2000). *Nymphaeum Traiani Ephesos: The New Guide. İstanbul: Ege Yayınları.*
- Thür, H. (2004). *The Processional way in Ephesos as a Place of Cult and Burial., Koester, H., (Ed.), Ephesos Metropolis of Asia, An Interdisciplinary Approach to its Archaeology Religion and Culture içinde (157-200). Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.*
- Tırpan, A. A. –Söğüt B. (2008). *Lagina ve Börükçü 2006 Yılı Çalışmaları. 29. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3, 387-410.*
- Tırpan, A. A. ve Söğüt, B. (2004). *Lagina 2002 Yılı Çalışmaları. 25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2, 87-100.*
- Tırpan, A. A. ve Söğüt, B. (2005). *Lagina ve Börükçü 2003 Yılı Çalışmaları. 26. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1, 371-386.*
- Tırpan, A. A. ve Söğüt, B. (2006). *Lagina ve Börükçü 2004 Yılı Çalışmaları. 27. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2, 257-270.*
- Toker, A. (2022). *Kent Kimliği İnşasında Festivallerin Rolü, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23(1), 121-140.*
- Tuchelt, K. (1971). *Didyma-Bericht über die Arbeiten 1969/70 mit Beiträgen von Helga Gesche und Wolfgang Günther. Tübingen, 12/20, 45-108.*
- Tuna, N. (1999, Haziran). *Batı Anadolu'da Geç Klasik Dönem Yerleşme Hareketleri. Yazılı Bildiri, Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut, Uluslararası Sempozyumu, İstanbul, 477-494.*

- Ülbeği, S. (2019). *Arkeolojik Buluntular Işığında Roma İmparatorluk Dönemi'nde Ephesos Antik Kenti Siyasal ve Ekonomik Durumu*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Üreten, H. (2005). Roma Dönemi'ne kadar Tralleis tarihi ve Attaloslar ile ilişkileri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24(38), 195-212.
- Vitr. de Arch. (= Vitruvius, *De Architectura*) Kullanılan Metin ve Çeviriler: *On Architecture*. With an English translation by F. Granger I-II. London-New York 1931- 1934 (The Loeb Classical Library).
- Vom, V. (1971). *Das Monument Des C. Memmius, Forschungen In Ephesos* (Band VII). Vienna: Österreichischen Archäologischen Institut In Wien.
- Waldner, A. (2020). *Die Chronologie der Kuretenstraße: Forschungen In Ephesos*. Vienna: Österreichischen Archäologischen Institut Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften In Wien.
- Wilberg, W., Theuer, M., Eichler, F. ve And Keil J. (1953). Die Bibliothek. *Forschungen in Ephesos*, 5, 1.
- Williamson, C. (2012). Sanctuaries ss Turning Points in Territorial Formation. Lagina, Panamara and The Development of Stratonikeia. *Pirson, F*, 113-150.
- Williamson, C. G. (2021). *Urban rituals in sacred landscapes in Hellenistic Asia Minor*. Brill.
- Willianson, C. (2013). Karian, Greek or Roman? The Layered Identites of Stratonikeia at the Sanctuary of Hekate at Lagina. *Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie*, 25, 1-6.
- Wodd, J.T. (2014). *John Turtle Wodd'un Anıları Efes Kazıları* (Çev. Ürün, A. T.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Wood, T. J. (1877). *Discoveries at Ephesus*. London,: Longmans, Green and Co.
- Yazıcı, G. A. (2019). *Ephesos Kenti Tanrı ve Kültleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yükçü, S. ve Kaplanoğlu E. (2014). Aydın, Sultanhisar Akharaka Antik Kentinde M.S. I. Yüzyıl Muhasebe Kavramları. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7, 151-169.

- Boysal Y.(1970). Turgut Kazısı 1969 Yılı Raporu. *Anatolia*, 12, 63-93.
- Evren, A. ve İçten, C. (1998, Nisan). Efes Çukuriçi ve Arvalya (Gül Hanım) Höyükleri. Yazılı Bildiri, *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 7-9 Nisan 1997*. Ankara, 111-133.
- Büyükkolancı, M. (1998, Eylül). Apasas, Eski Efes ve Ayasuluk. Yazılı Bildiri, *Birinci Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 4-6 Eylül 1997 Bildiri Kitabı*. İzmir, 31-69.
- Güney, S. (2003, Eylül). Ana Tanrıça Kültünün Doğuşu ve İdol Kavramının Günümüz Seramik Sanatındaki İzdüşümleri. Yazılı Bildiri, *III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Eskişehir, 51-57.
- Diler, A. (2010, Kasım). Olive Oil and Wine Production of the Halikarnassos Peninsula in Karia. Yazılı Bildiri, *Antik Çağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Mersin, 135-174.
- Tırpan, A. A. ve Büyüközer, A. (2010, Kasım). Börükçü 2 Numaralı Zeytinyağı Atölyesi. Yazılı Bildiri, *Antik Çağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*. Mersin, 227-240.
- Baran, A. (2011, Kasım). Labraunda and Karia. Yazılı Bildiri, *An International Symposium Commemorating 60. years of Swedish Archaeological Work in Labraunda*. Uppsala, 51-99.
- Hellström, P. (2011, Kasım). Labraunda and Karia. Yazılı Bildiri, *Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda. The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities*. Stockholm, 18-47.
- Karlsson, L. (2011, Kasım). The Forts and Fortifications of Labraunda. Yazılı Bildiri, *Labraunda and Karia, Proceedings of the International Symposium Commemorating Sixty Years of Swedish Archaeological Work in Labraunda. The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities*. Stockholm, 216-252.
- Aslan, A. (2019). *Miletos Nekropolisinde Dt2012.2m Mezarı Seramik Buluntuları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, Denizli.

Görsel Kaynağı: https://erolsasmaz.com/foto_y/2012/09/b/1349263598.jpg. Erişim Tarihi:25.03.2023.

Görsel Kaynağı: http://www.erolsasmaz.com/foto_y/2012/10/b/1449684429.jpg. Erişim Tarihi: 25.03.2023.

Görselin Kaynağı: https://www.erolsasmaz.com/foto_y/2014/03/b/1395832605.jpg. Erişim Tarihi: 23.03.2023.

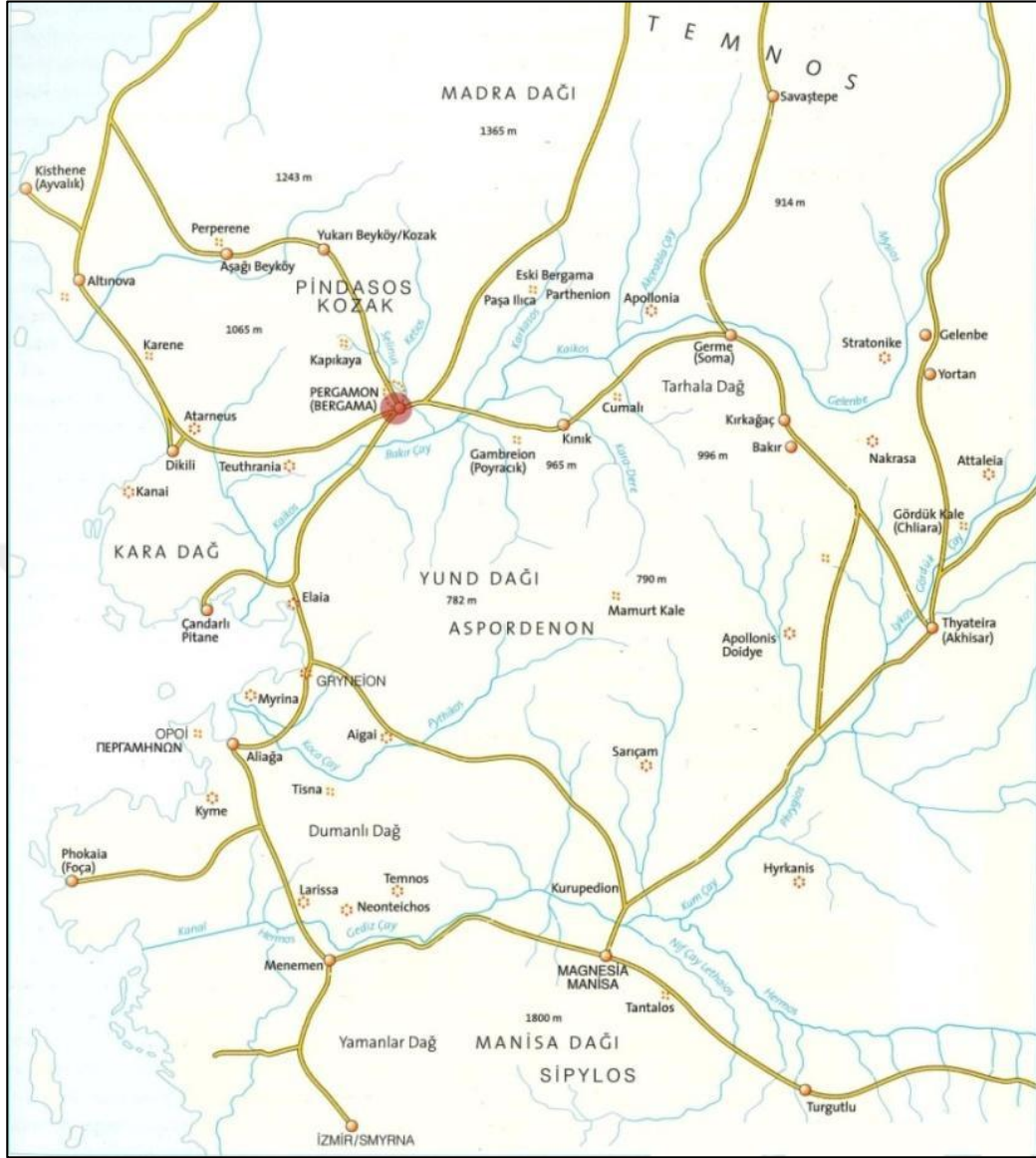
Görselin kaynağı: https://www.erolsasmaz.com/foto_y/2014/03/b/1395832538.jpg. Erişim Tarihi: 23.03.2023.

Görselin Kaynağı: <http://www.yollardahayatvar.com/2016/04/bergama-asklepion-gezisi.html>. Erişim Tarihi: 23.03.2023.

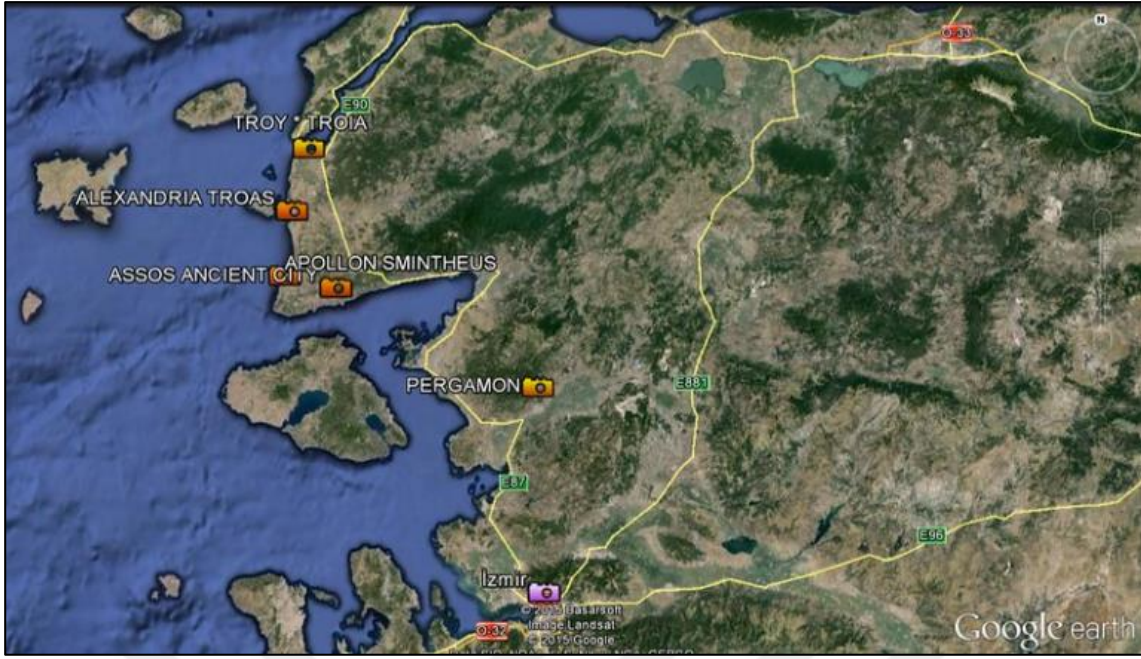
Akkurnaz, S. (2017, Nisan). Alabanda Territoriumunda Kırsal-Kent İlişkileri ve Günümüz yansımaları. Yazılı Bildiri, *Antik Dönemde Akdeniz’de Kırsal ve Kent Sempozyum Bildirileri*. Mersin, 219-220.

Görsel Kaynağı: www.labraunda.org. Erişim Tarihi: 26.03.2023.

5. HARİTALAR

Harita 1: Pergamon Kenti konum ve çevresi (Radt 2002, 17).

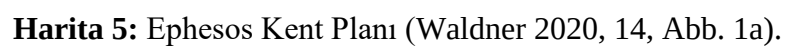
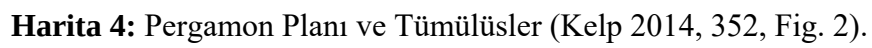

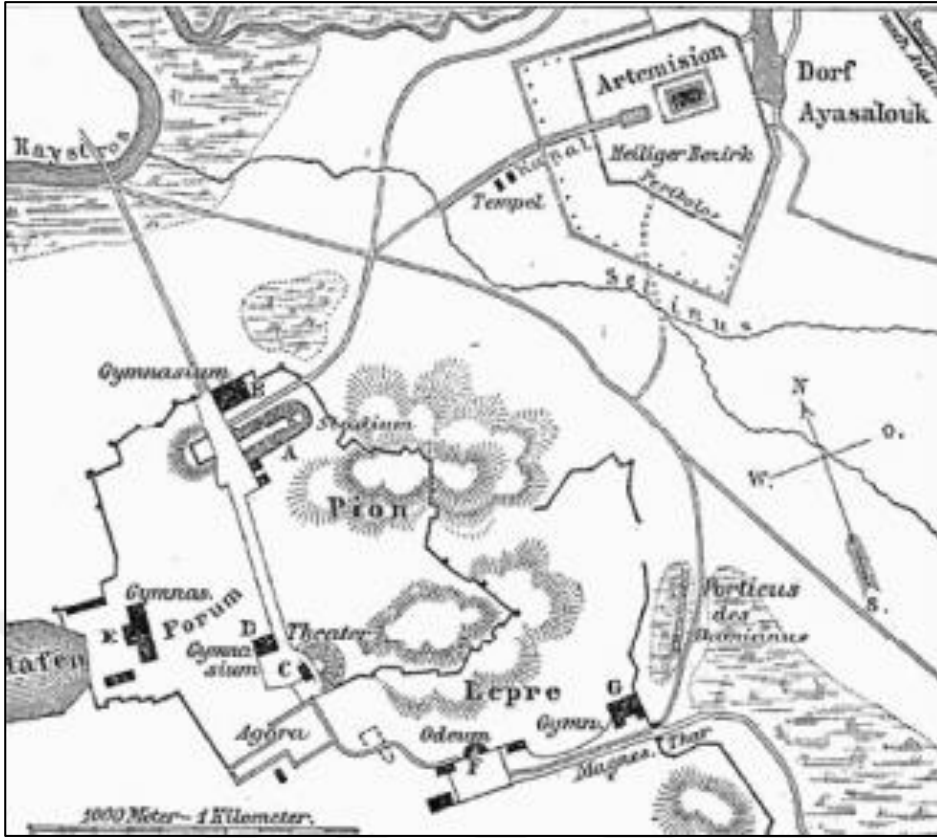
Harita 2: Pergamon'un konumu (Görselin Kaynağı:

https://www.flickr.com/photos/feridun_f_alkaya/25939976312/in/photostream/) 23.03.2023.

Harita 3: Asklepion Kutsal Alanı'n konumu: Pergamon antik kentin batısında, yaklaşık 1 km. uzaklıktadır. (Görselin Kaynağı: https://www.flickr.com/photos/feridun_f_alkaya/29108844075/in/photostream/) 24.03.2023.

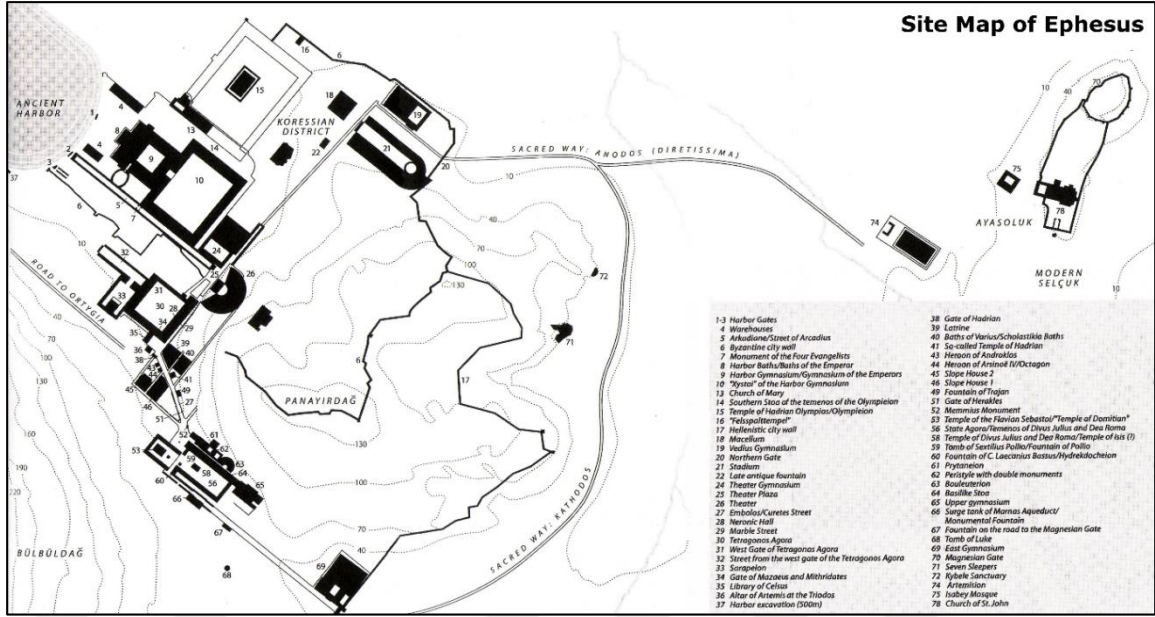

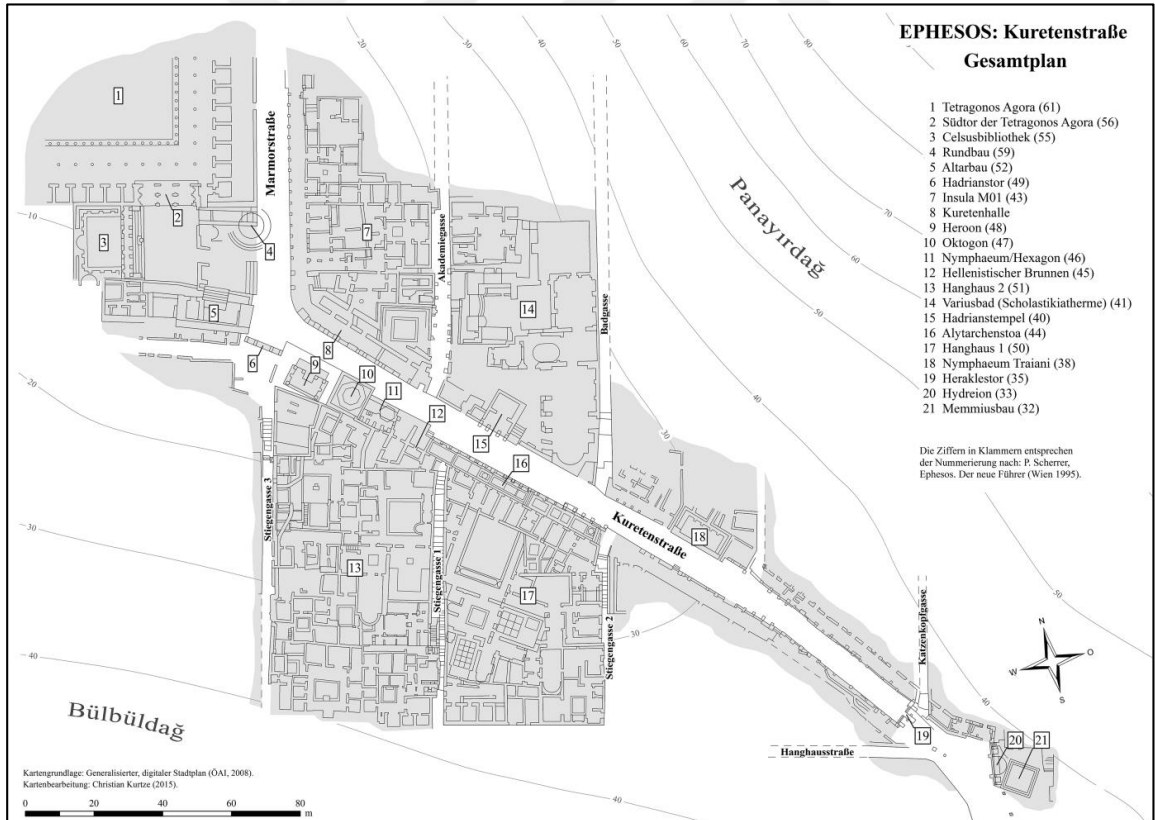
Harita 6: Ephesos ve Artemision konumu (Tabanlı 2007, 23, Har. 1).

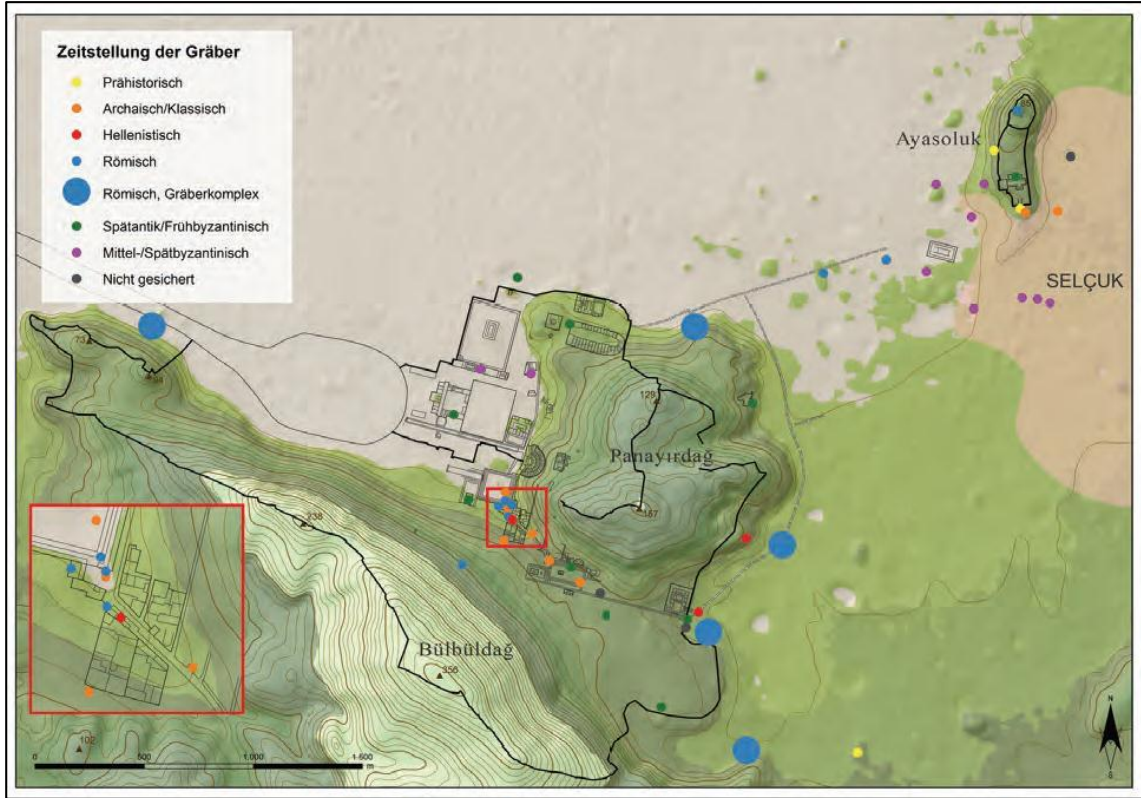
Harita 7: Ephesos ve Artemision Planı (Thür 1989, Plan 1).

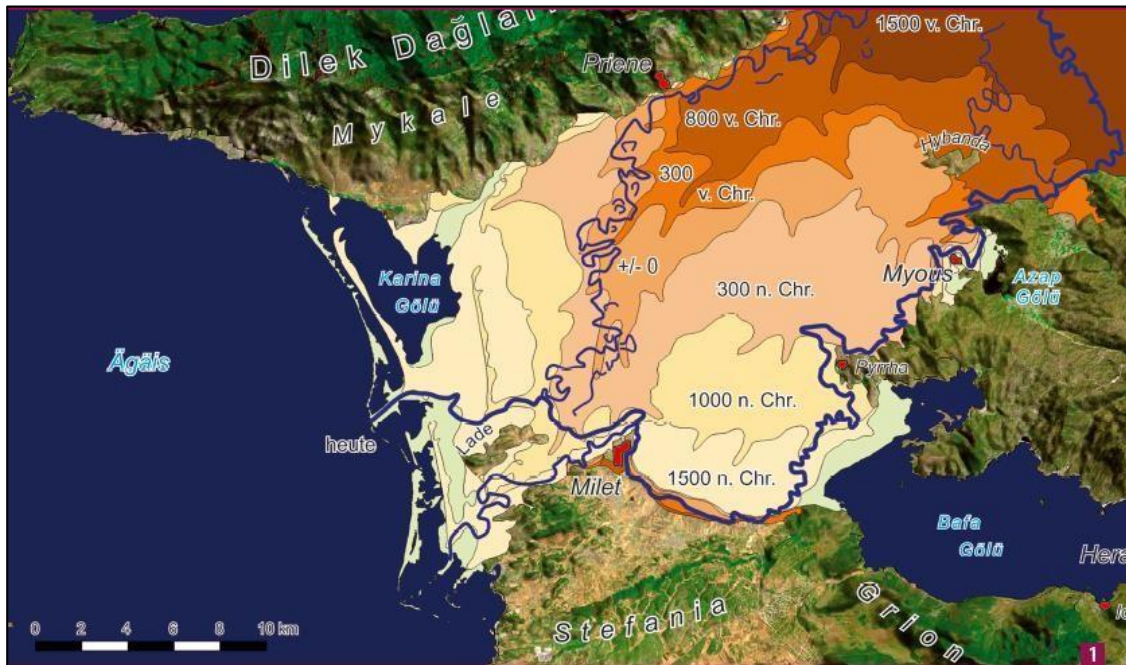
Harita 8: Ephesos kutsal yol güzergâhı (<http://www.ephesustoursguide.com/wp-content/uploads/2013/09/map-of-ephesus.png>) 23.03.2023.

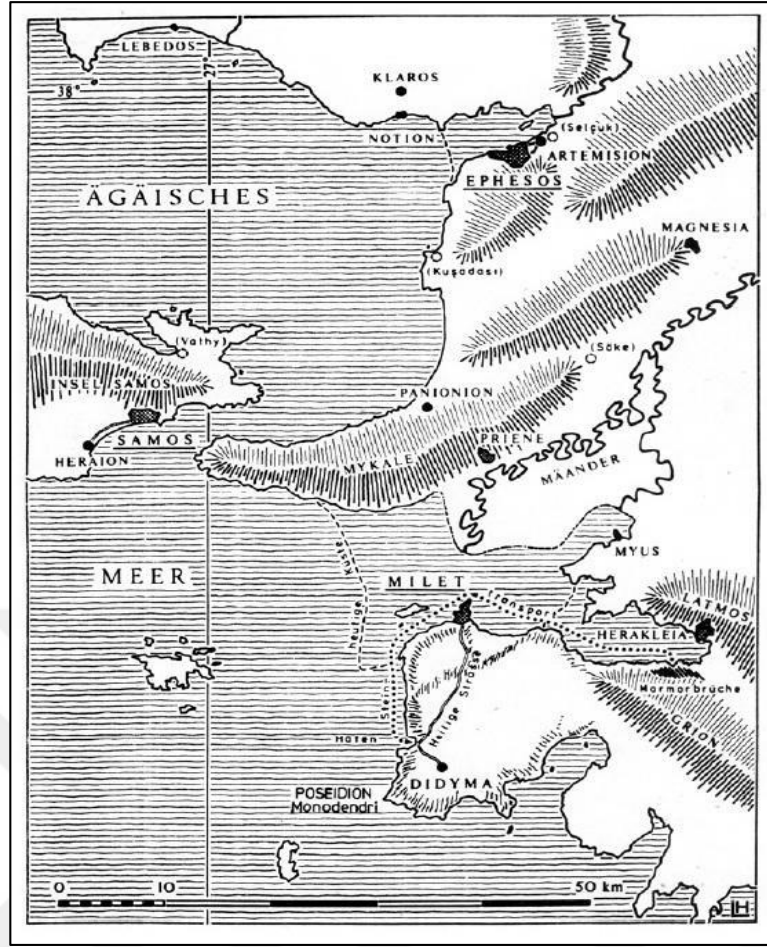
Harita 9: Kuretiler Caddesi'nin Genel planı (Waldner 2020, 15, Abb. 1b).

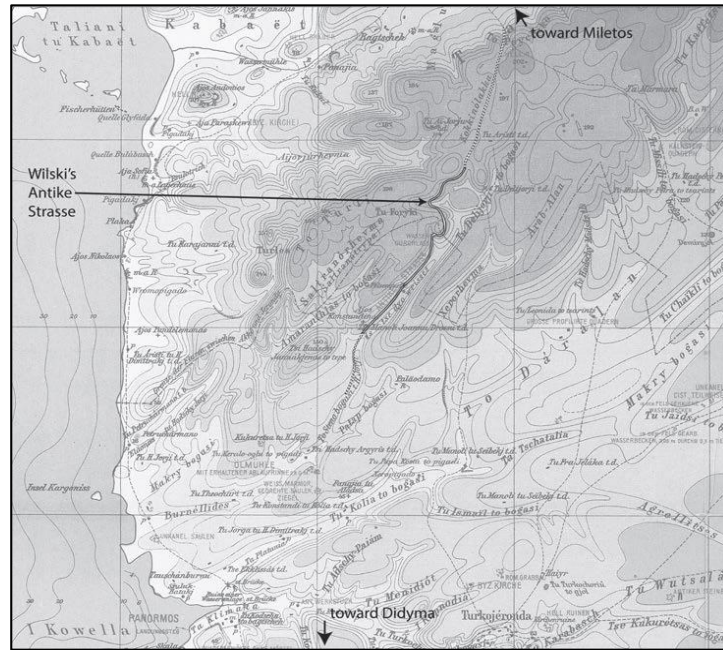
Harita 10: Ephesos ve Artemision kutsal yolu üzerinde bulunan nekropol alanları (Yazıcı 2019, Lev.4, Res. 5).

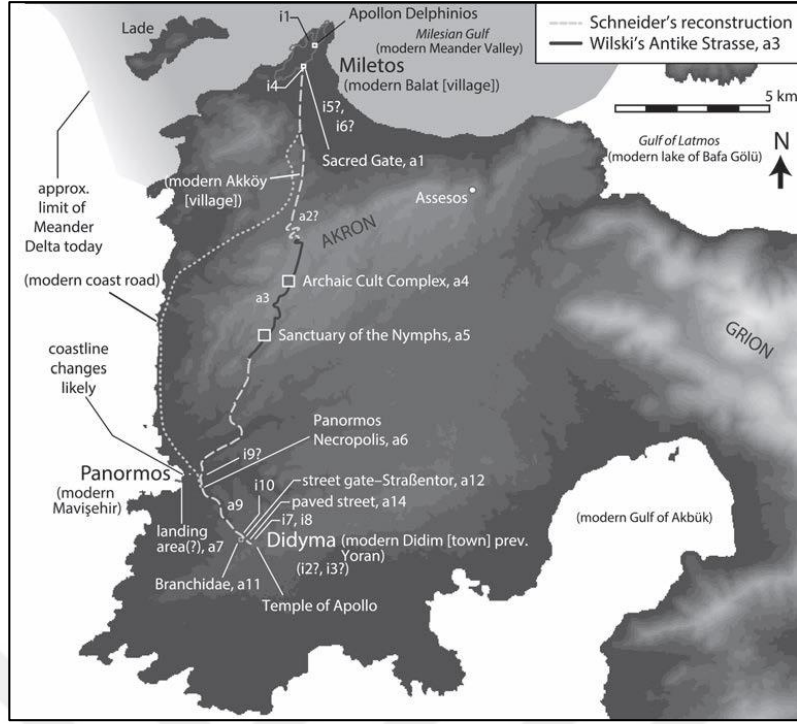
Harita 11: Büyük Menderes Deltası ve Milet (Müllenhof 2005, Fig. 2).

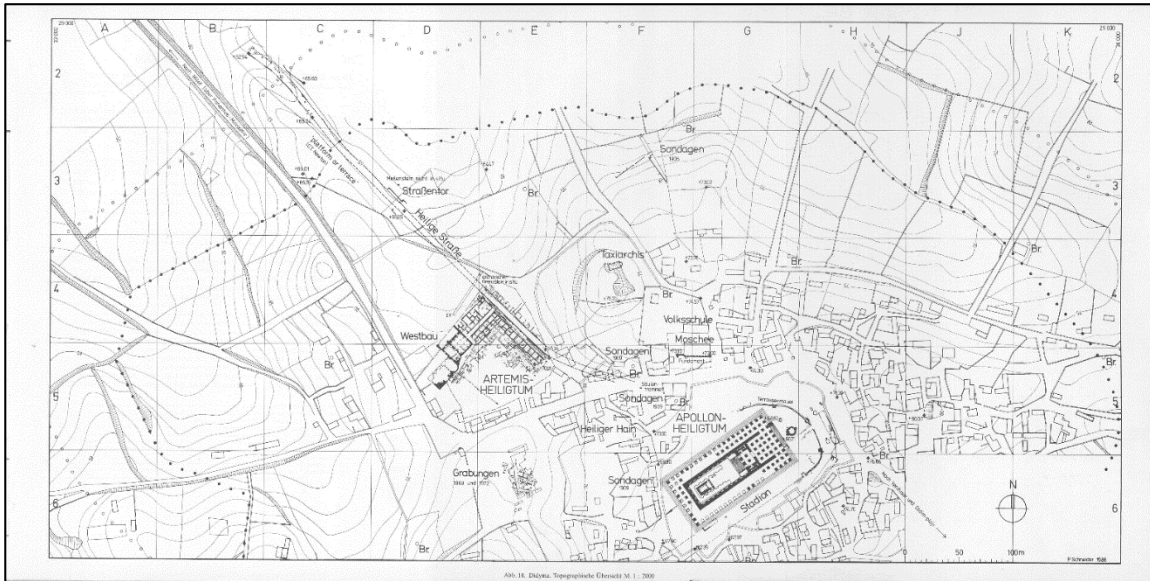
Harita 12: Miletos, Didyma ve Ephesos Kentleri (Özkan 2019, 102, Har. 2).

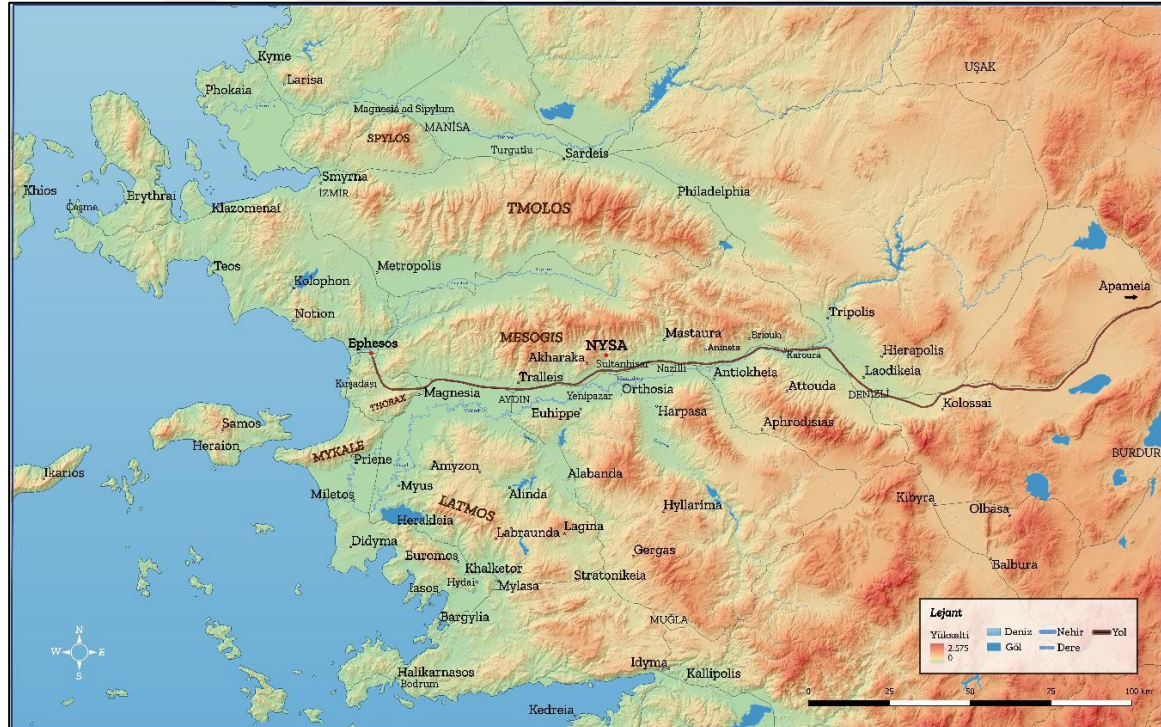
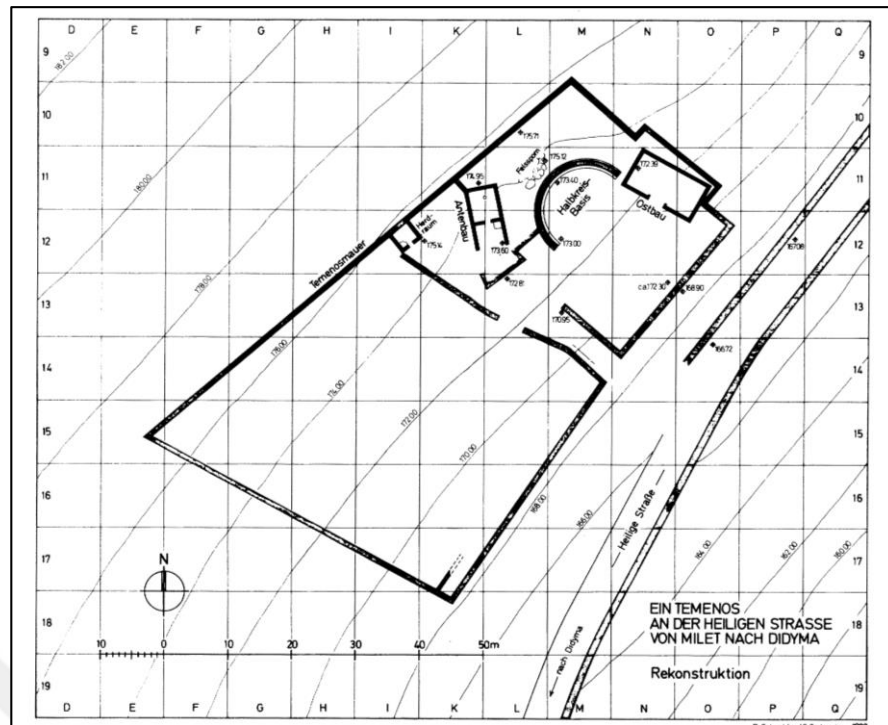
Harita 13: Wilski'nin Akron Tepelerini ve Panormos çevresindeki alanı gösteren haritasından alıntı; Antike Strasse vurgulanmış (Slawisch-Wilkinson 2018, 104, Fig. 2).

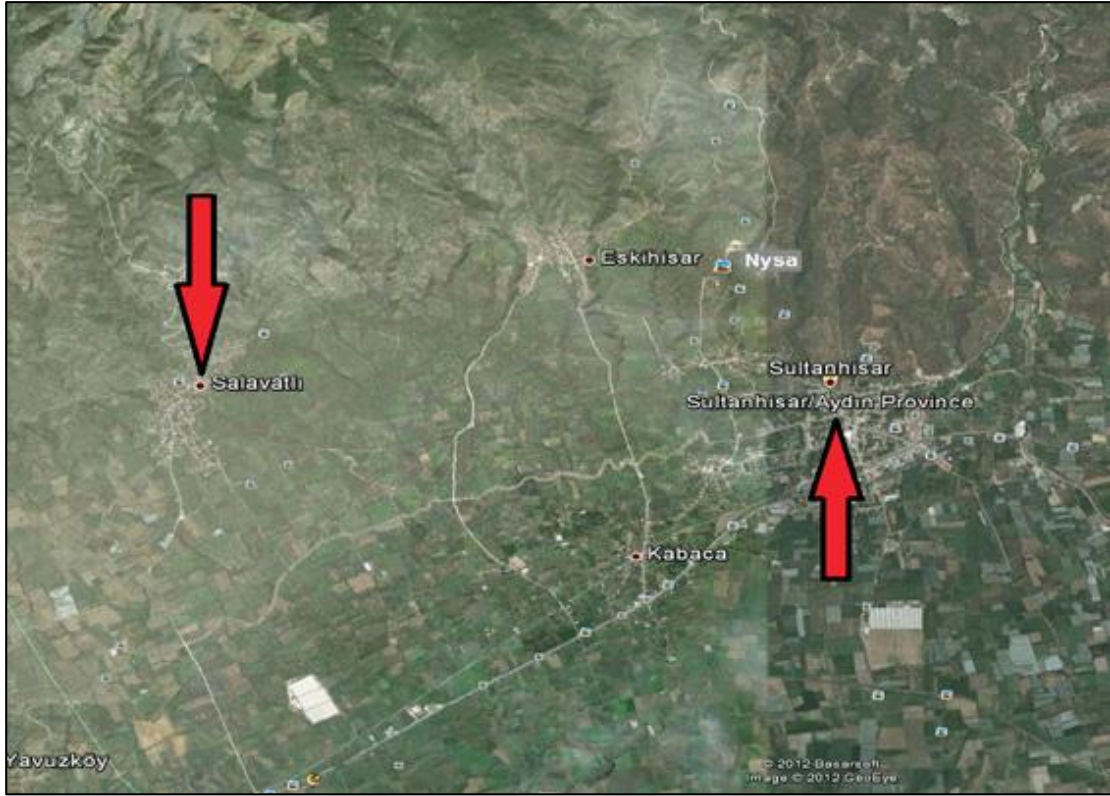

Harita 14: Milet Yarımadası'nın ana konumları (Miletos, Didyma, Panormos), Wilski'nin Antike Strasse'sini (kesintisiz koyu gri çizgi), Schneider'in kutsal yol rotasının ek bölümlerinin Ortodoks rekonstrüksiyonunu (kesikli açık gri çizgi) gösteren topografik haritası Akköy ve Didim arasındaki modern sahil yolu (noktalıaçık gri çizgi) ve önemli yazıtların ("i") ve diğer arkeolojik kalıntıların ("a") buluntu yerleri (çizim Wilkinson-Slawisch 2018, 106, Fig. 3).

Harita 15: Didyma topografyası ve kutsal yol (Schneider 1987, Fig. 18).

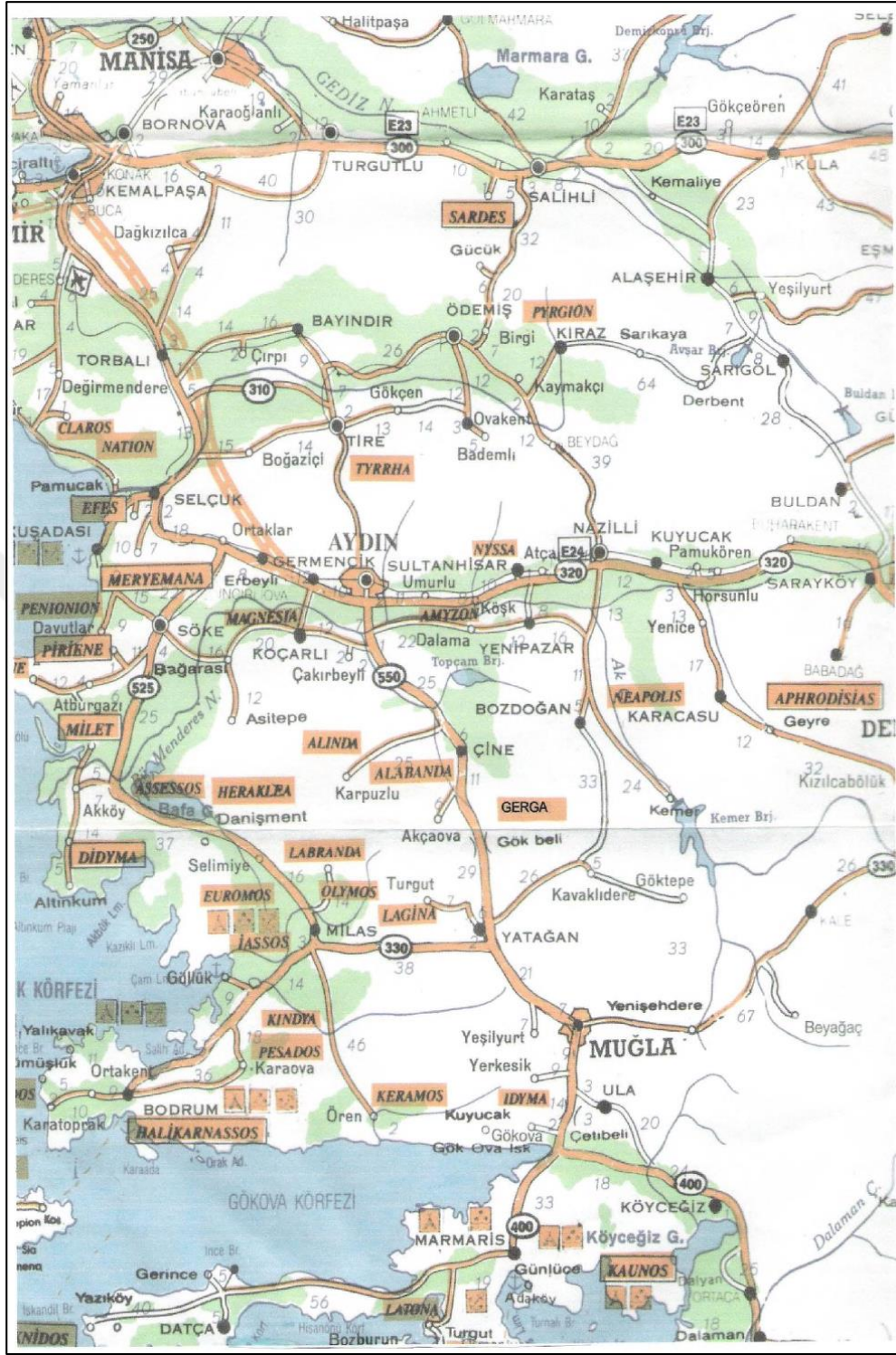

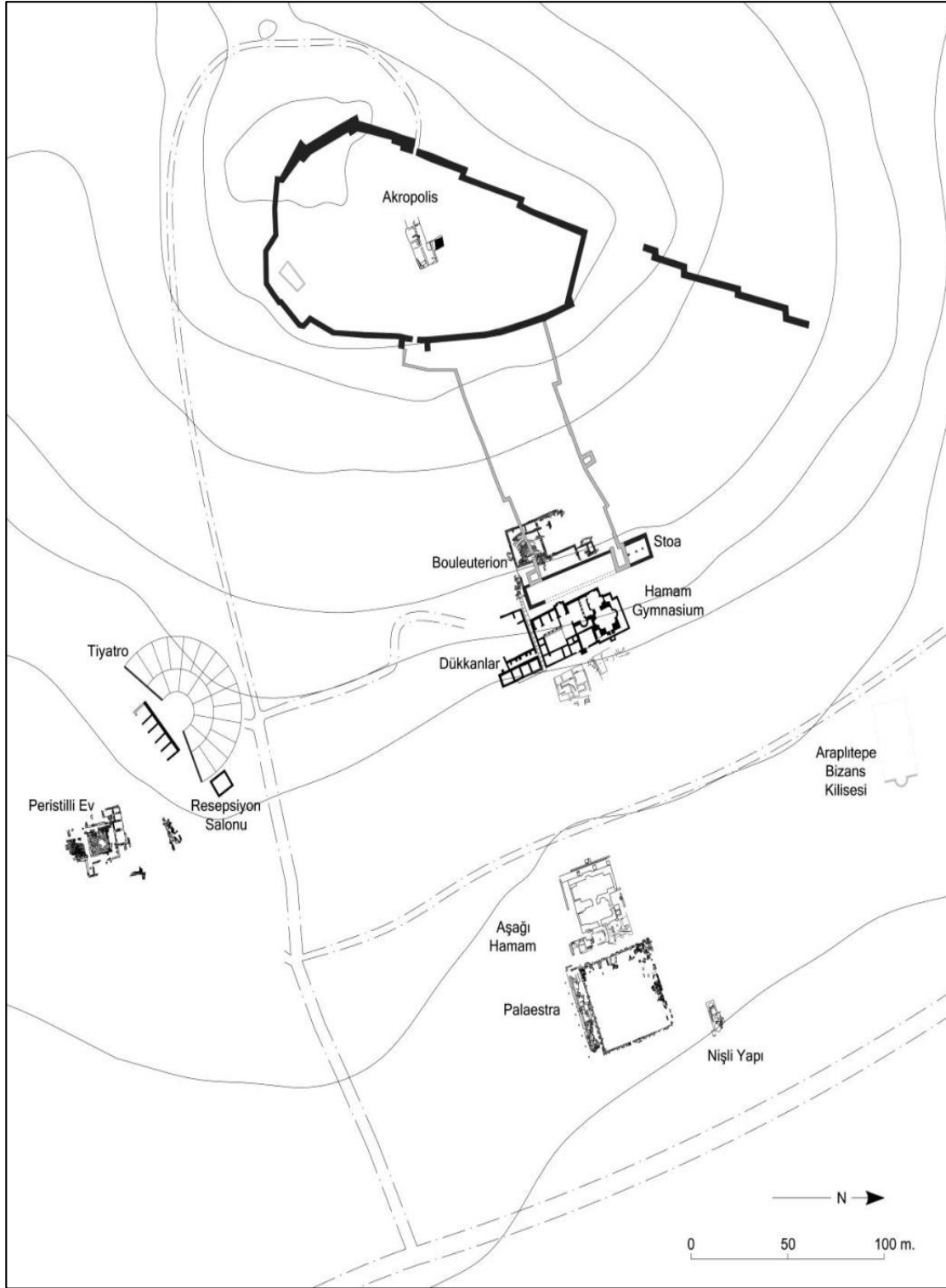
Harita 18: Salavatlı Köyü ve Sultanhisar İlçesi (Yükçü-Kaplanoğlu 2014, 153).

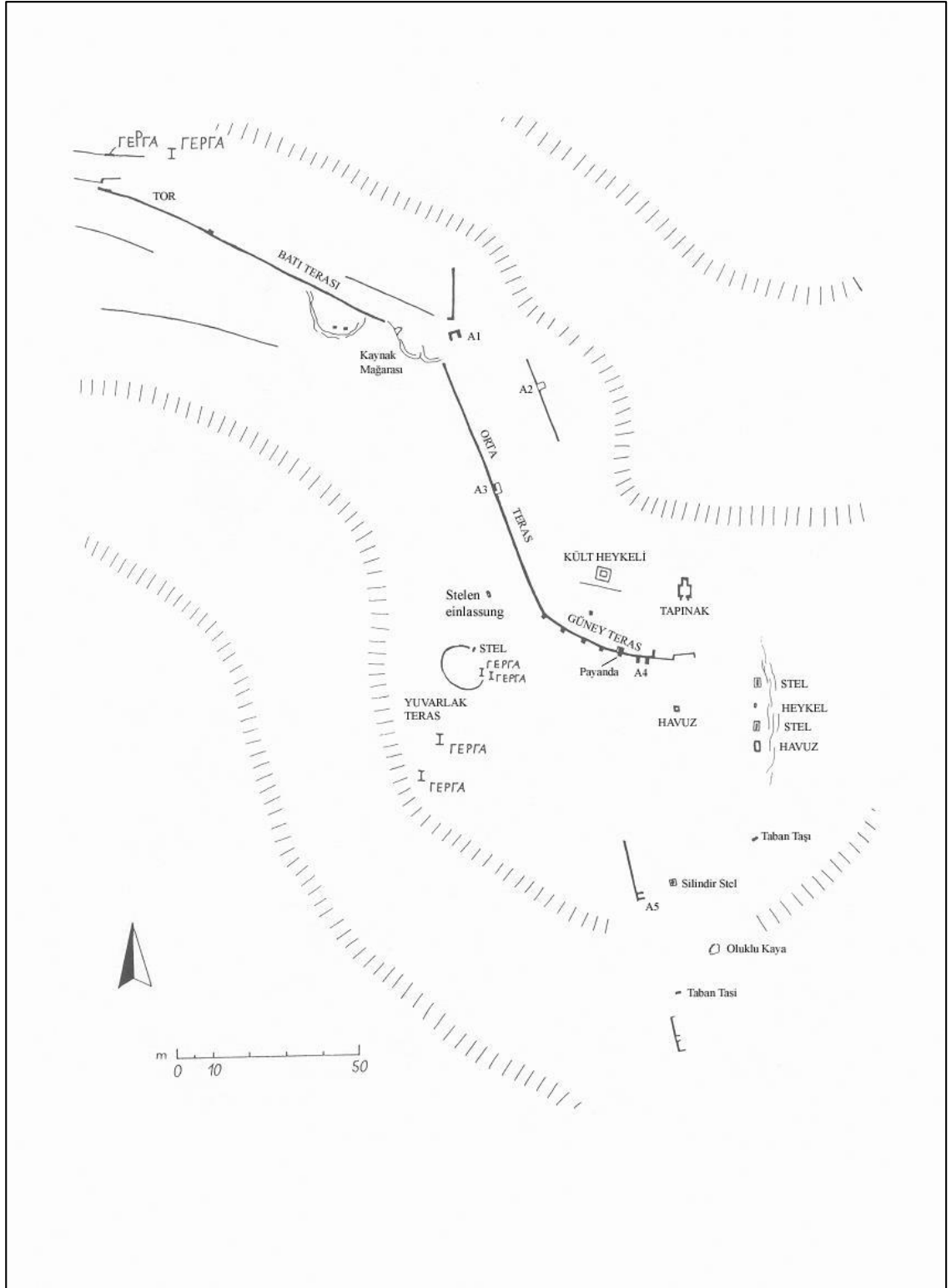
Harita 19: Salavatlı Köyü ve Akharaka Kutsal Alanı (Yükçü-Kaplanoğlu 2014, 153).

Harita 20: Alabanda antik kenti ve Gerga Kutsal Alanı'nın konumu (Dağdeviren 2005, 124, Har. 1).

Harita 21: Alabanda antik kent konumu (Gür 2014, Lev. X, Fig. 19).

Harita 22: Gerga Kutsal Alanı yerleşim planı (Held 1996, 65).

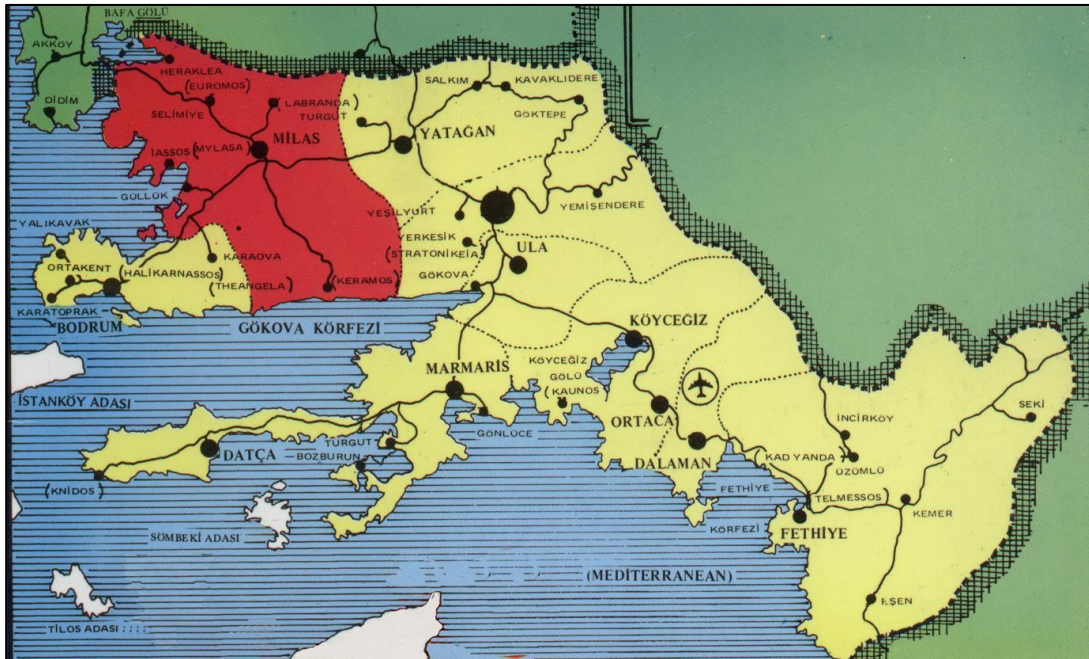

Harita 23: Alabanda antik kenti ve Gerga Kutsal Alanı (Görselin Kaynağı:

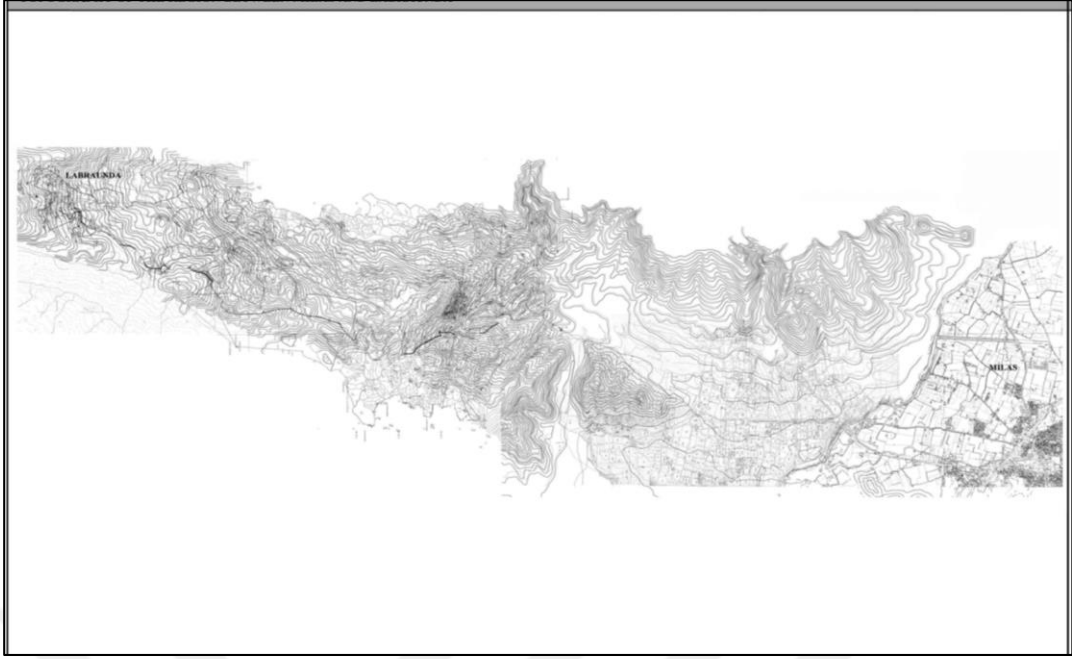
<https://earth.google.com/web/search/alabanda+antik+kent/@37.46448612,28.06940528,660>

.39619257a,216552.80986849d,35y,0h,0t,0r/data=CigiJgokCWaxnIe8zEJAEU1PwgFGy0J

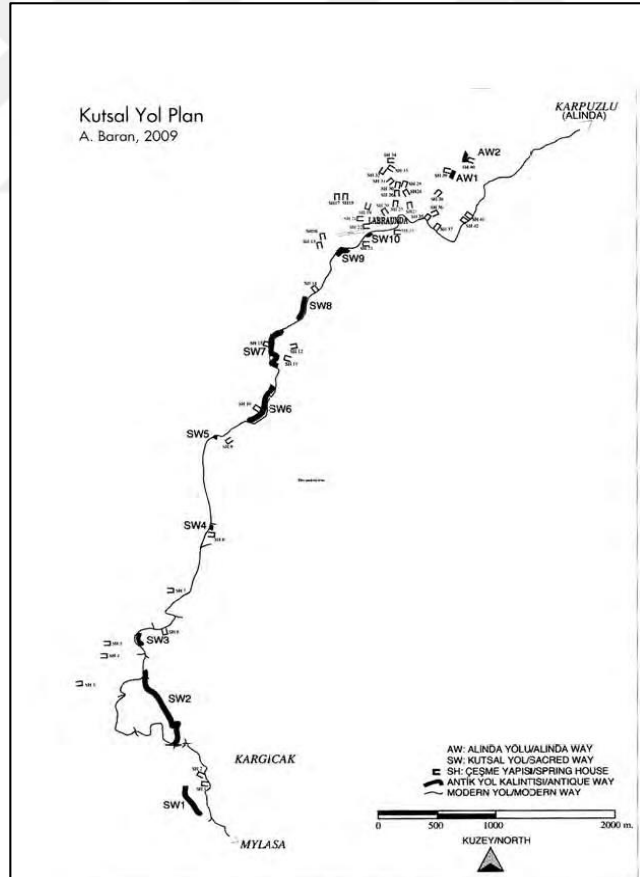
AGTGC0A5X_jtAIRqbWfOk-jtA) 24.03.2023.

Harita 24: Milas İlçesi'nin konumu (Tekin 2003, Şek. 2.1).

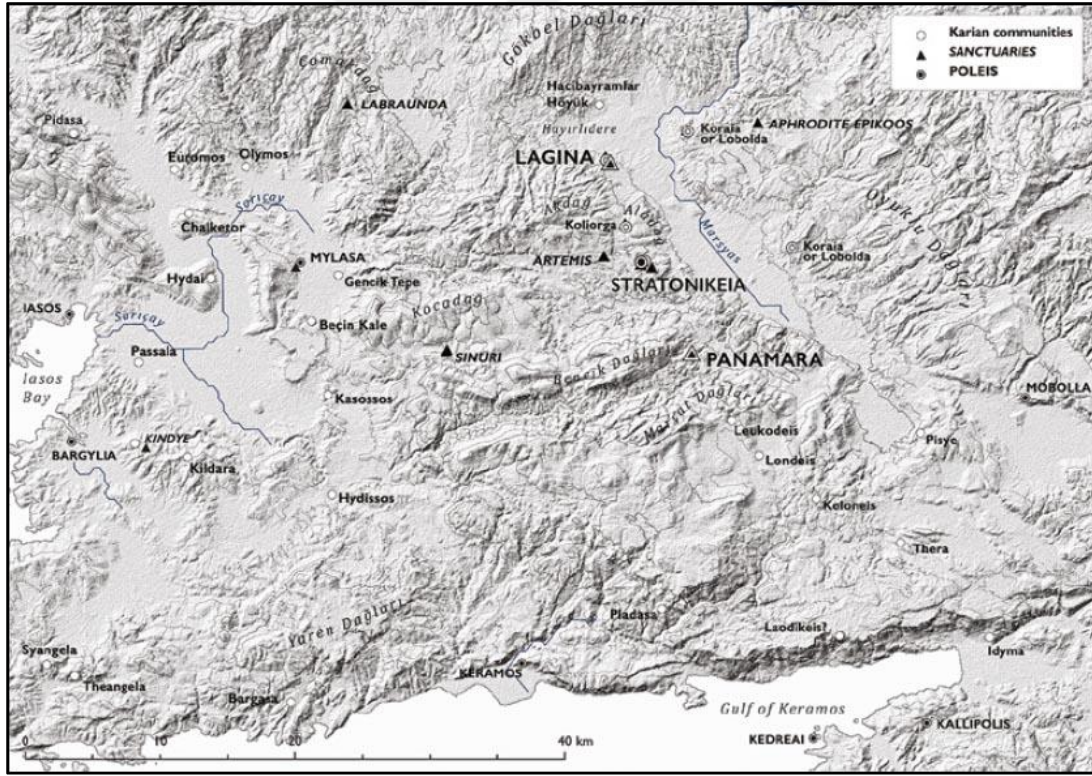
Harita 25: Mylasa ve Labraunda arasındaki bölgenin topografyası (Durusoy 2013, 73, Fig. 3.7).

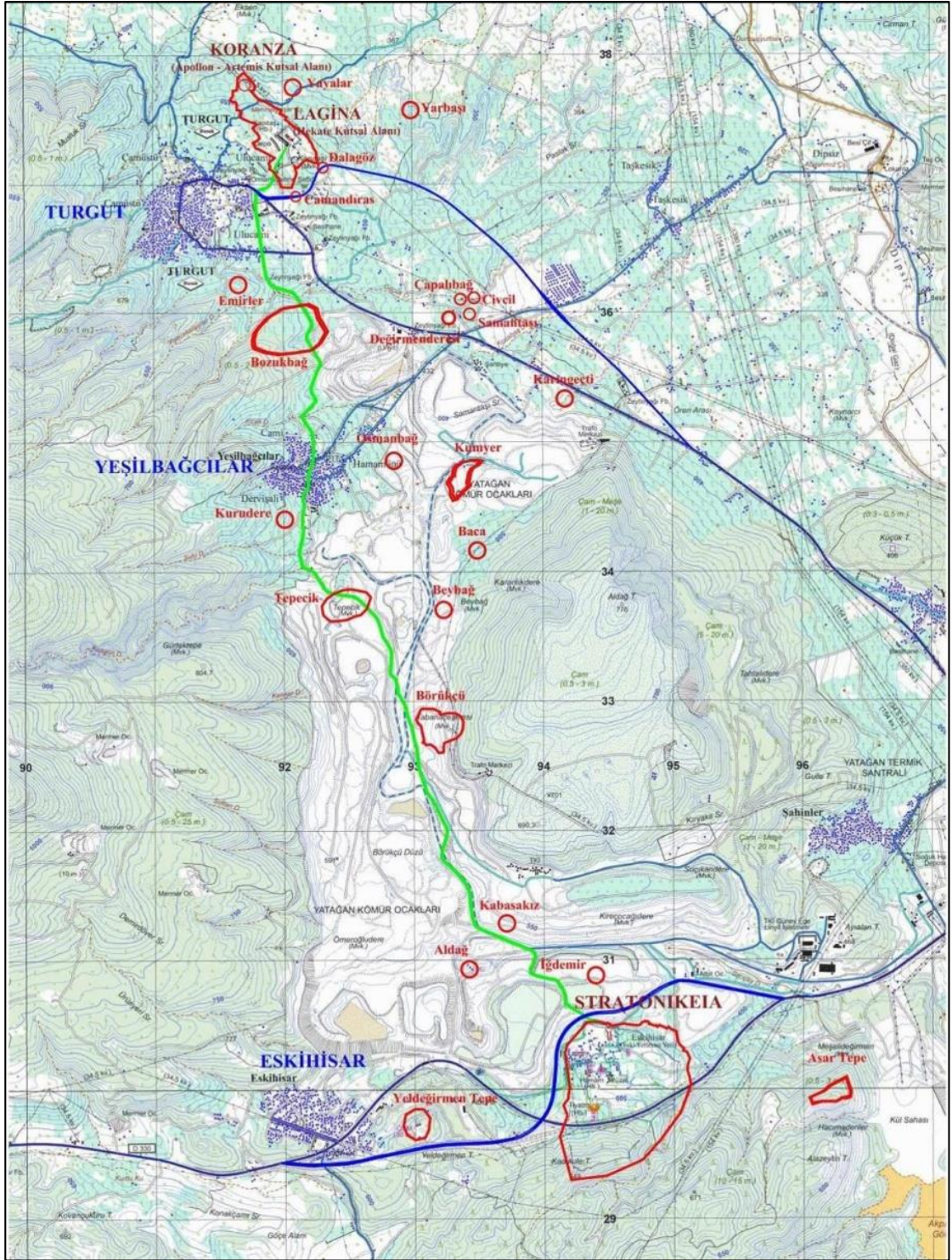
Harita 26: Kutsal yolun Mylasa'dan sadece Labraunda Kutsal Alanı'na değil, Alinda'ya doğru devam etmesi (Baran 2010, 123, AW1-AW2).

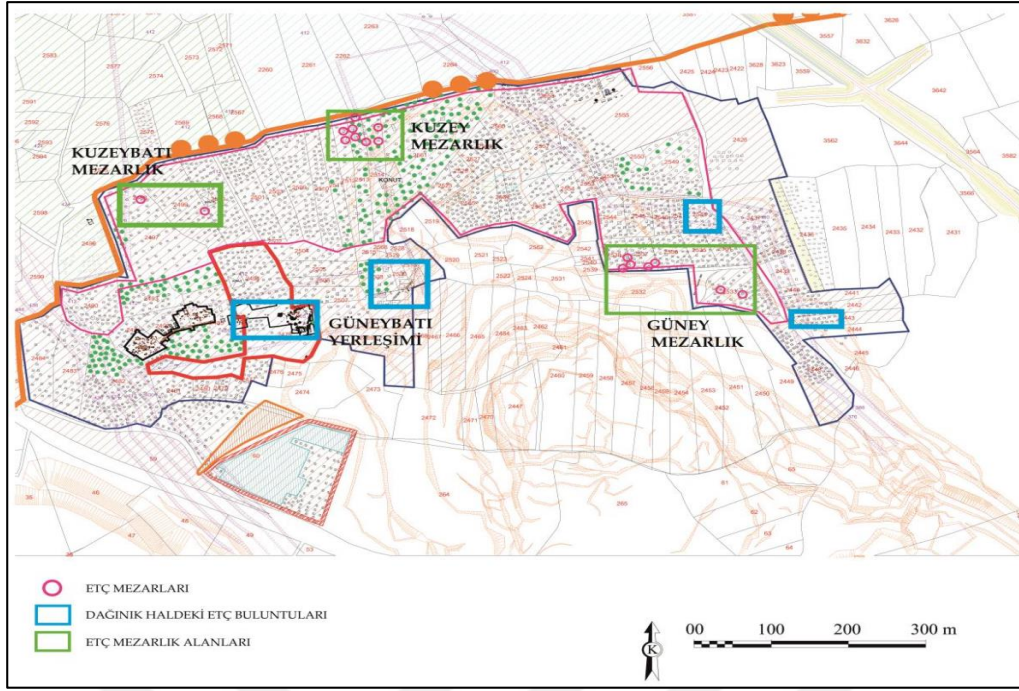
Harita 27: Stratonikeia'nın Yeri (Kazı Arşivi).

Harita 28: Stratonikeia Haritası, Lagina ve Panamara Çevresi (Williamson 2021, 242 Şek. 1.5).

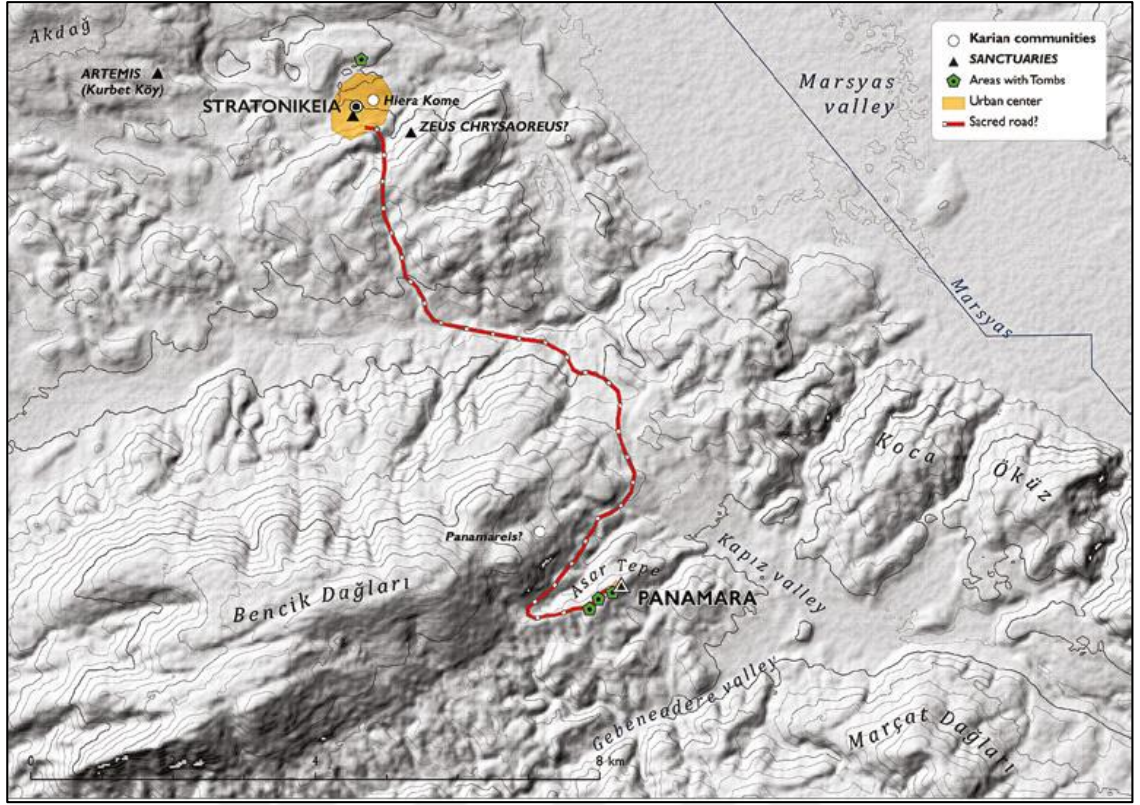
Harita 29: Stratonikeia antik kenti ve Lagina Kutsal Alanı arasındaki kutsal yol, yerleşim yerleri ve nekropol alanları (Söğüt 2019, 321, Har. 1).

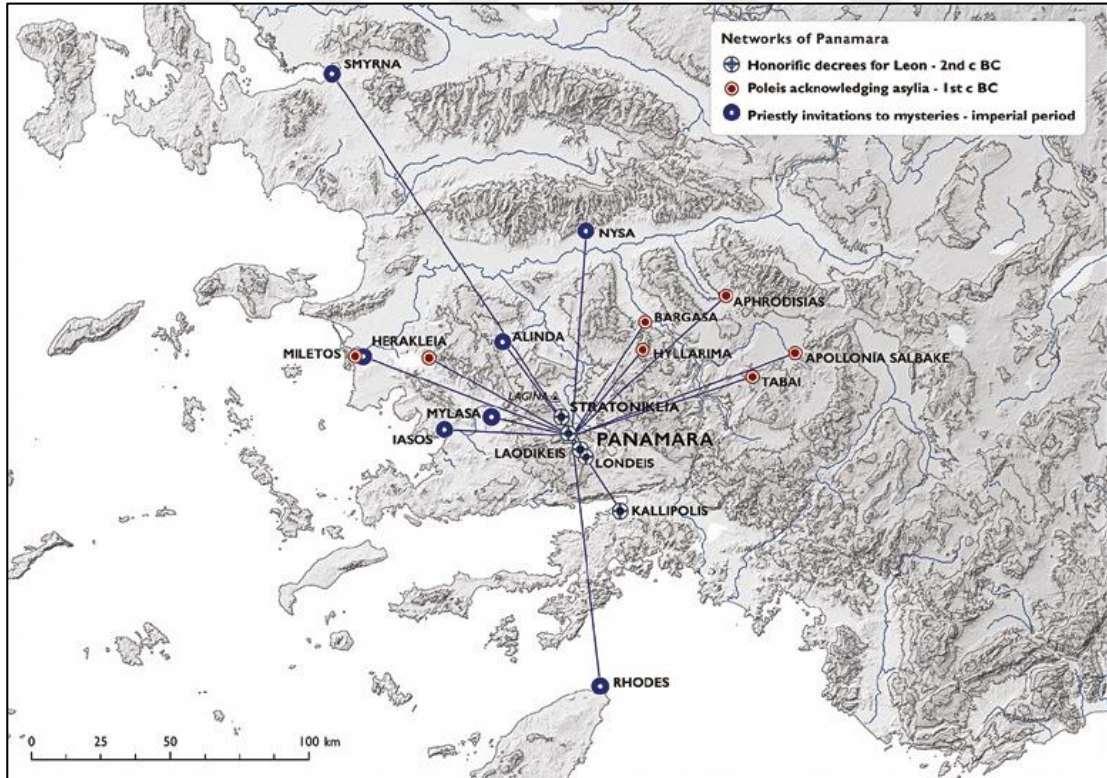
Harita 30: Çabalıbağ Mevkii'nde açılan sondajlar ve Eski Tunç Çağına ait bulguların açığa çıkarıldığı alanlar (Oğuzhanoglu-Pazarcı 2020, 198, Şek. 3).

Harita 31: Stratonikeia antik kenti ve Panamara Kutsal Alanı (Mutlu 2015, 92, Res. 1).

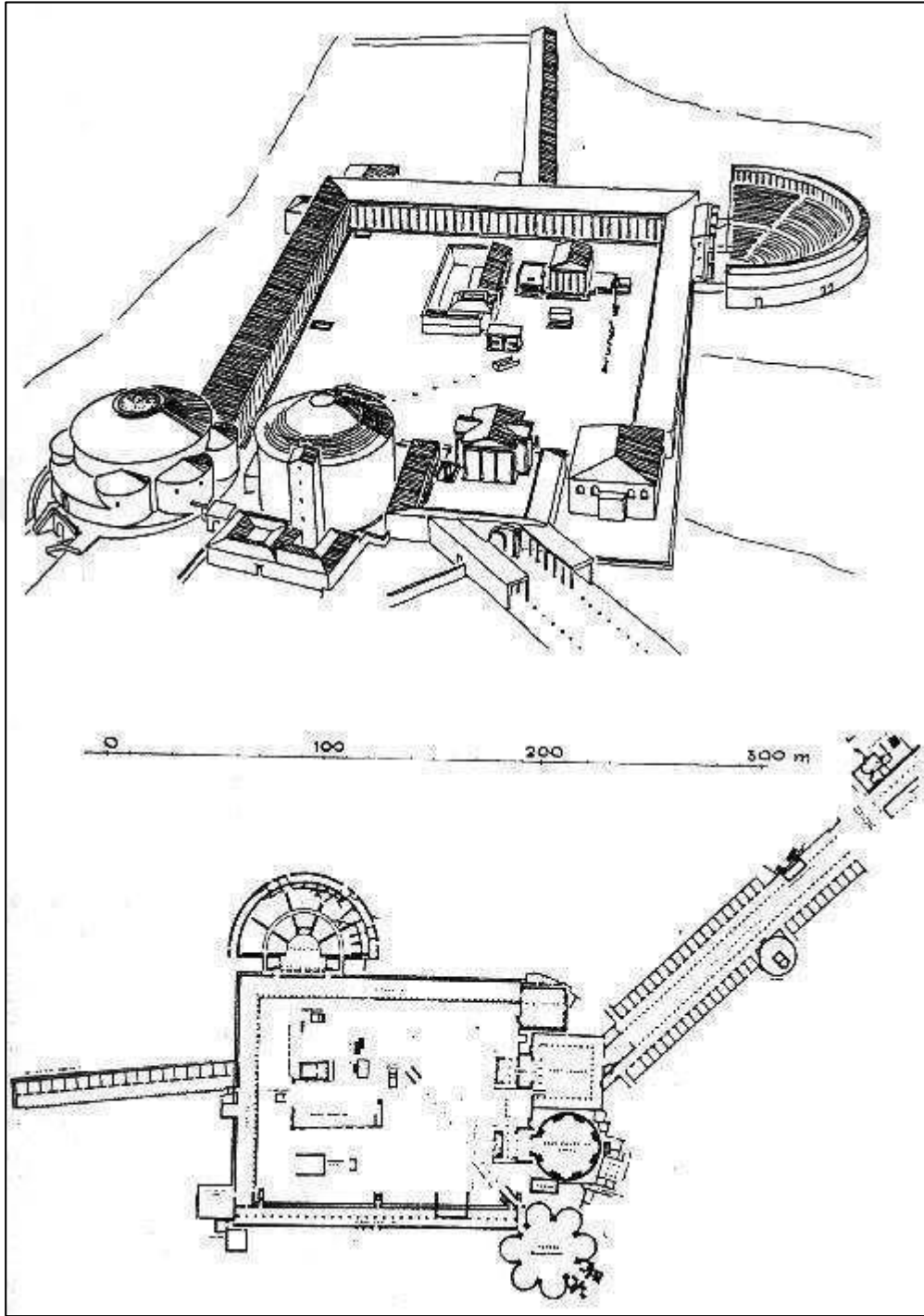

Harita 32: Zeus Panamaros Kutsal Alanı ve kutsal yol (Williamson 2021, 332, Fig. 6.1).

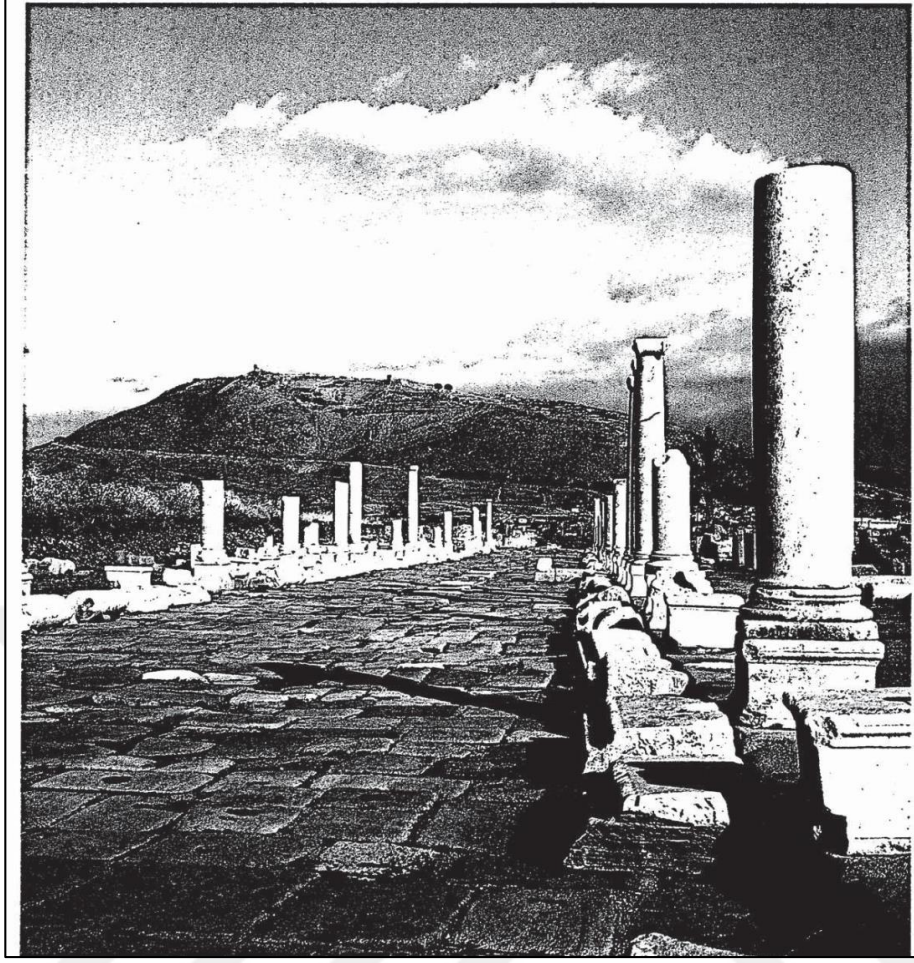

Harita 33: Zeus Panamaros festivallerine katılan çevre kentler (Williamson 2021, 390, Fig. 6.28).

6. RESİMLER

Resim 1: Asklepios Kutsal Alanı ve kutsal yol planı (Radt 2002, 219, Res.168).

Resim 2: Asklepios Kutsal Alanı, restore edilmiş sütunlu kutsal yoldan görünüş (Radt 2002, 222, Res.170).

Resim 3: Asklepion, kutsal yol görünümü (Şahin 2021, 210, Res.17).

Resim 4: Asklepion, kutsal yolun görünümü (Görselin Kaynağı: https://www.erolsasmaz.com/foto_y/2014/03/b/1395832605.jpg).

Resim 5: Asklepion kutsal yoluna açılan Viran Kapı (Radt 2002, 226, Res. 174).

Resim 6: Asklepios Kutsal Alanı'na giden kutsal yolun her iki tarafından bulunan muhtemelen dükkân kalıntıları (Görselin Kaynağı: <http://www.yollardahayatvar.com/2016/04/bergama-asklepion-gezisi.html>).

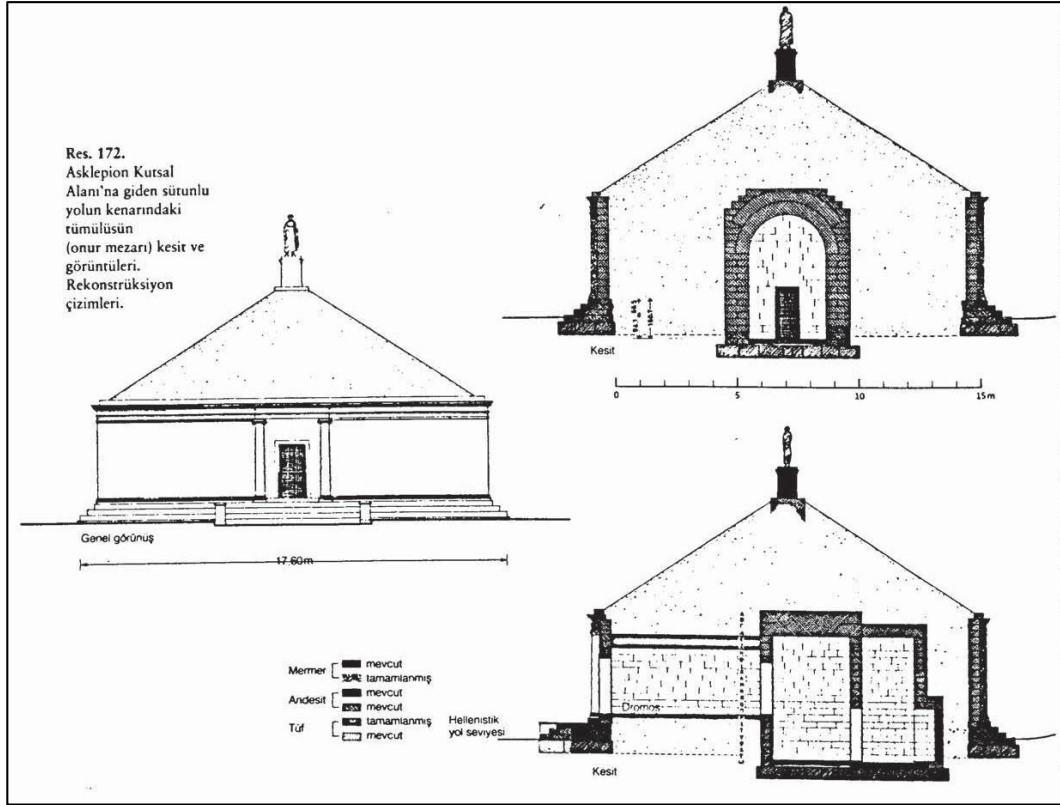
Resim 7: Ziyaretçilerin Asklepios Kutsal Alanı'na adadıkları uzuvlar (Şahin 2021, 208, Res. 13-Res. 14).

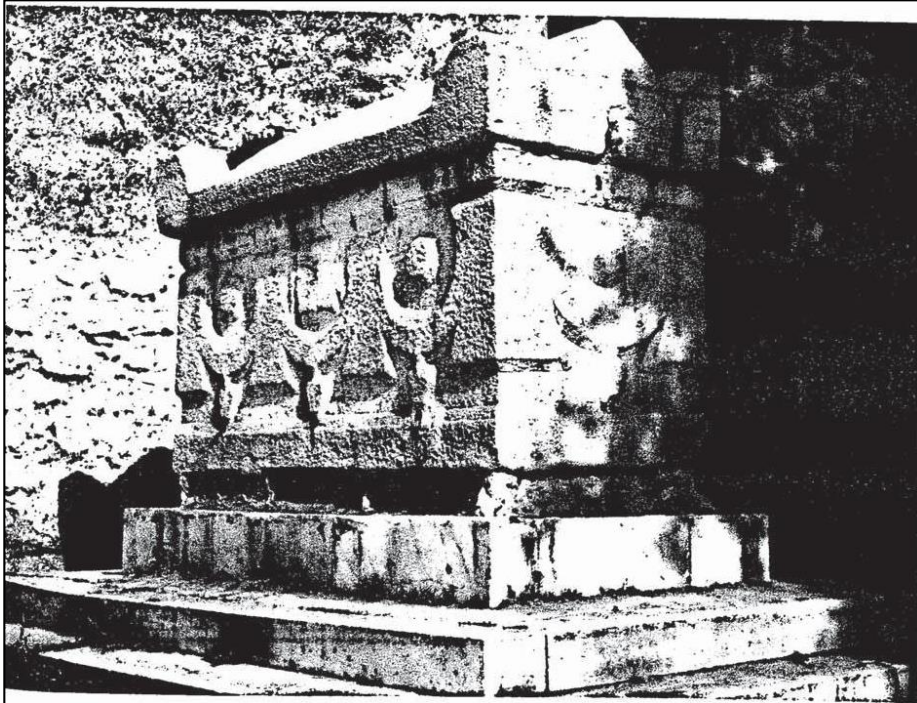
Resim 8: Pergamon'dan Asklepios Kutsal Alanı'na giden sütunlu yolun benzeri bir girişe sahip olan İtalya Spoleto'daki Madonna di Loreto Kilise'nin girişi (Görselin Kaynağı: <https://fai-platform.imgix.net/uploads/ca6bbf96-3f39-46a7-8a90-d3fc506afcb3.jpg>).

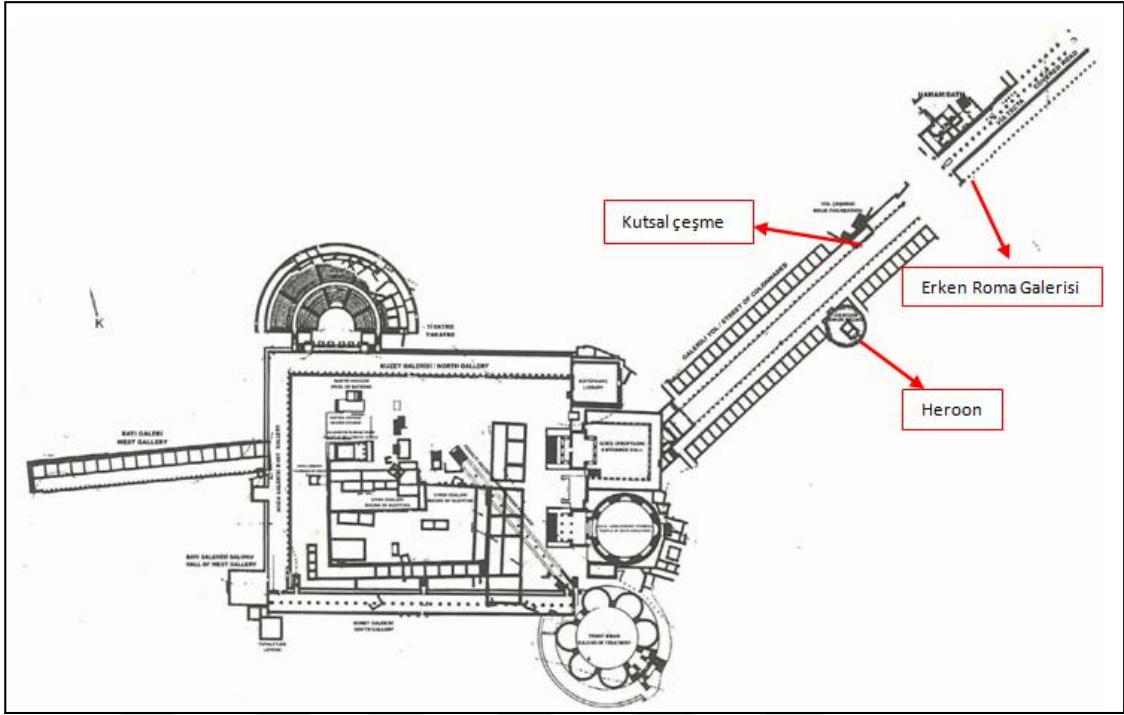
Resim 9: Kutsal yol üzerinde bulunan Heroon girişi (Görselin kaynağı: https://www.erolsasmaz.com/foto_y/2014/03/b/1395832538.jpg).

Resim 10: Kutsal yol üzerinde inşa edilmiş Heroon çizimi (Radt 2002, 224, Res. 172).

Resim 11: Asklepion kutsal yolu üzerinde Roma mezarlığından bulunmuş bir lahit (Radt 2002, 269, Res. 213).

Resim 12: Asklepieion kutsal yolu üzerinde bulunan Çeşme, Heroon ve Erken Roma Galerisi (Radt 2002, 219, Res. 168).

Resim 13: Ephesos Kureterler Caddesi (Ülbeği 2019, 83, Lev. XV, Fig. 29).

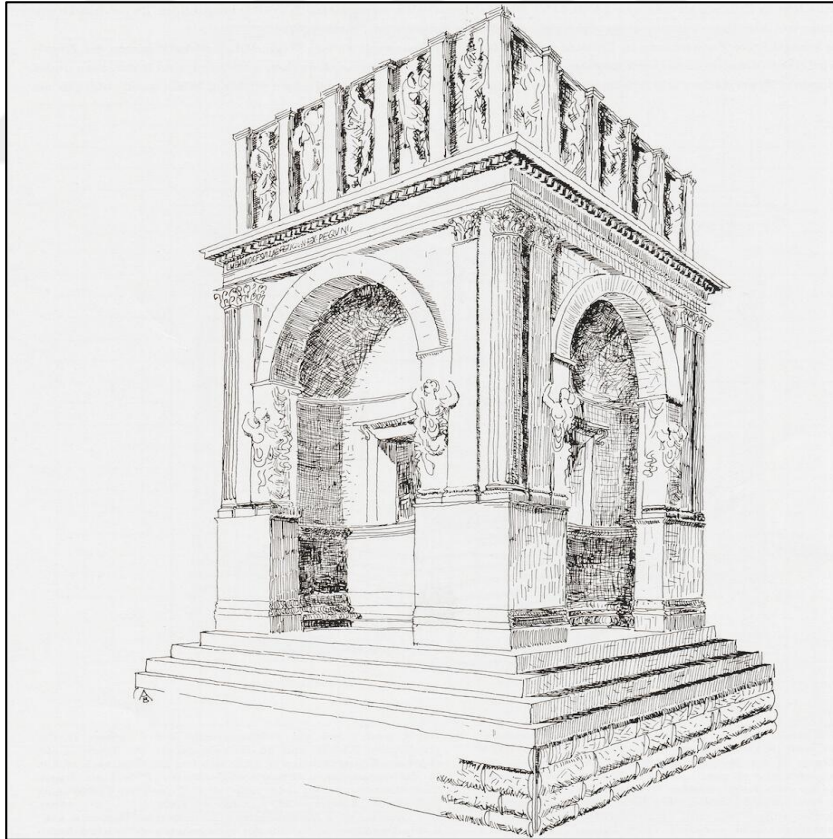
Resim 14: Ephesos Kureterler Caddesi (Ülbeği 2019, 84, Lev. XVI, Fig. 31).

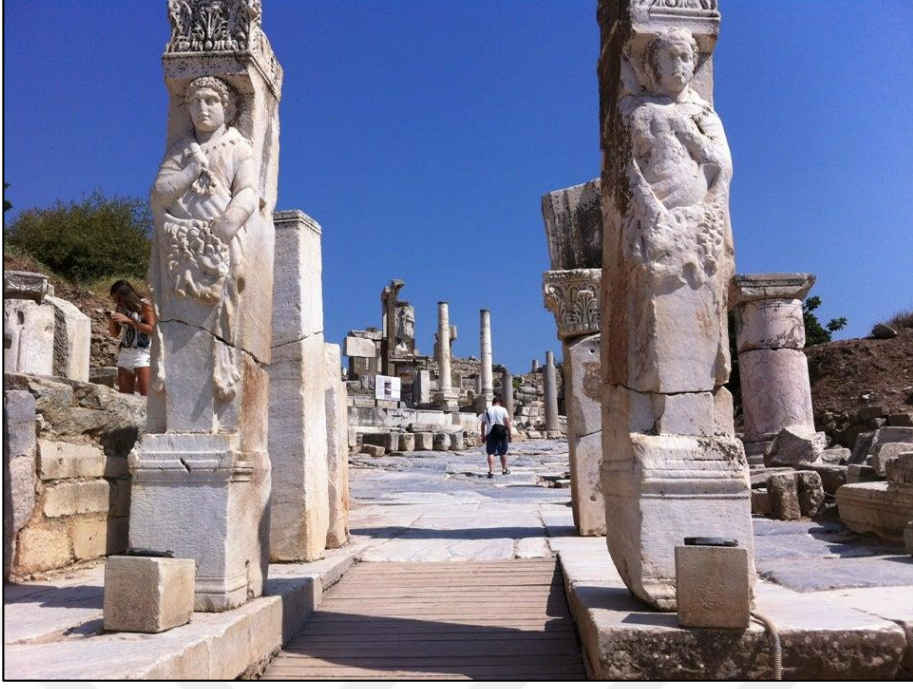
Resim 15: Ephesos kutsal yolu üzerinde yer alan Magnesia Kapısı
(https://erolsasmaz.com/foto_y/2012/09/b/1349263598.jpg).

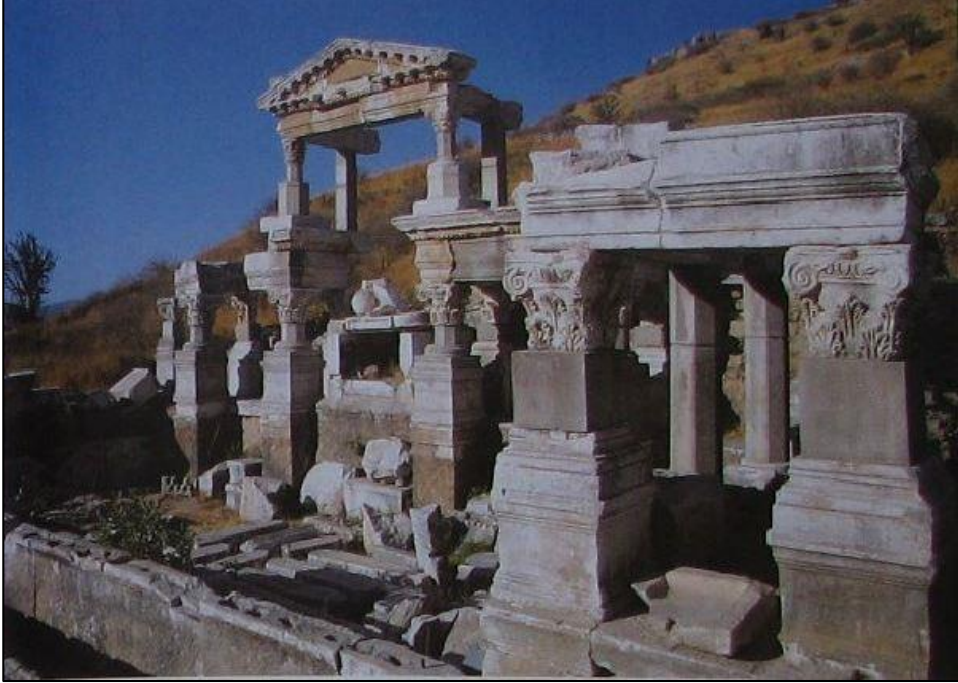
Resim 16: Ephesos Prytaneion yapısı (Steskal- Ladstatter 2009, 144. Res. 4).

Resim 17: C. Memmius Anıtı güneybatıdan perspektif görünümü (Vom 1971, 68, Abb. 55).

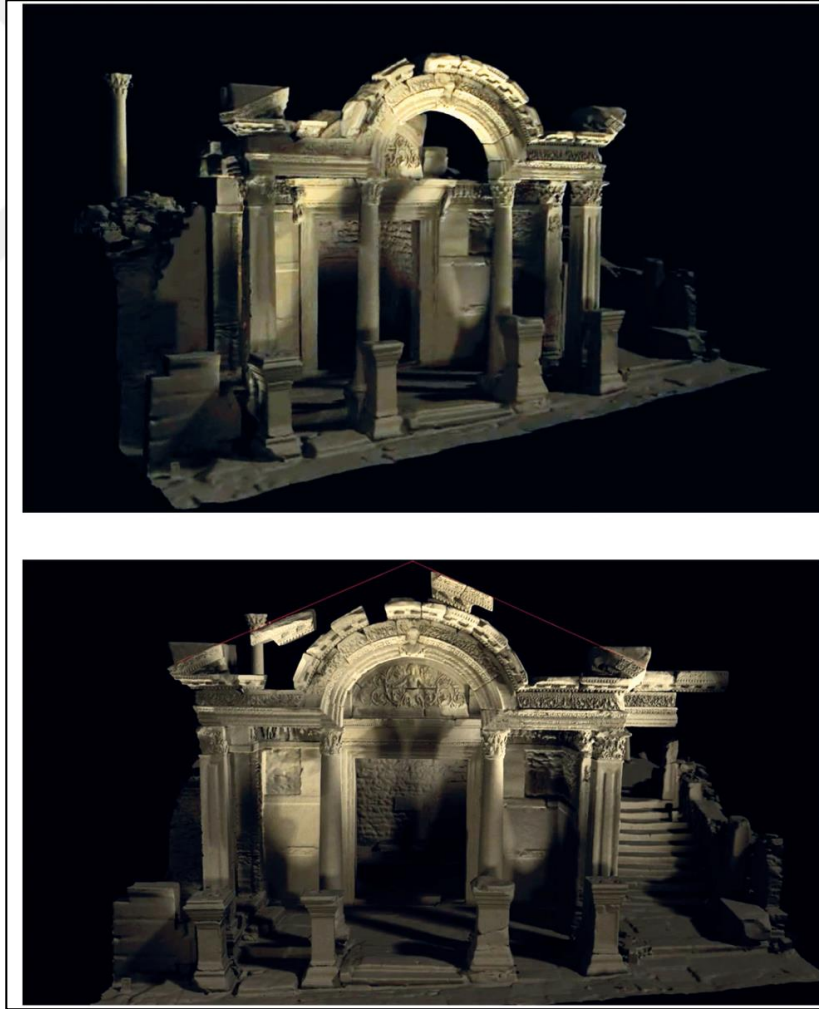
Resim 18: Herakles Kapısı (Görselin Kaynağı: <https://tr.foursquare.com/v/the-heracles-gate/4e5e26487d8b67dc8fef5df7?openPhotoId=51ea89e2e4b0cf598a53d7c6>).

Resim 19: Traianus Çeşmesi (Ülbeği 2019, 84, Lev. XVI, Fig.32).

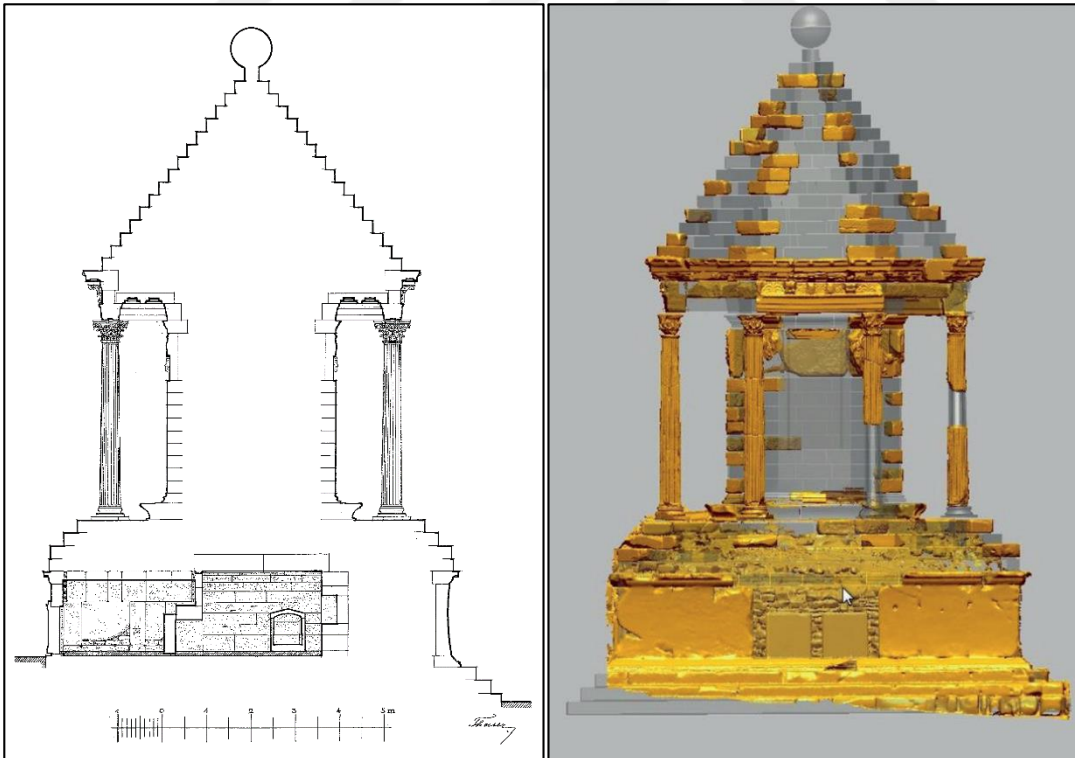
Resim 20: Hadrianus Tapınağı (Ülbeği 2019, 77, Lev. IX, Fig. 17).

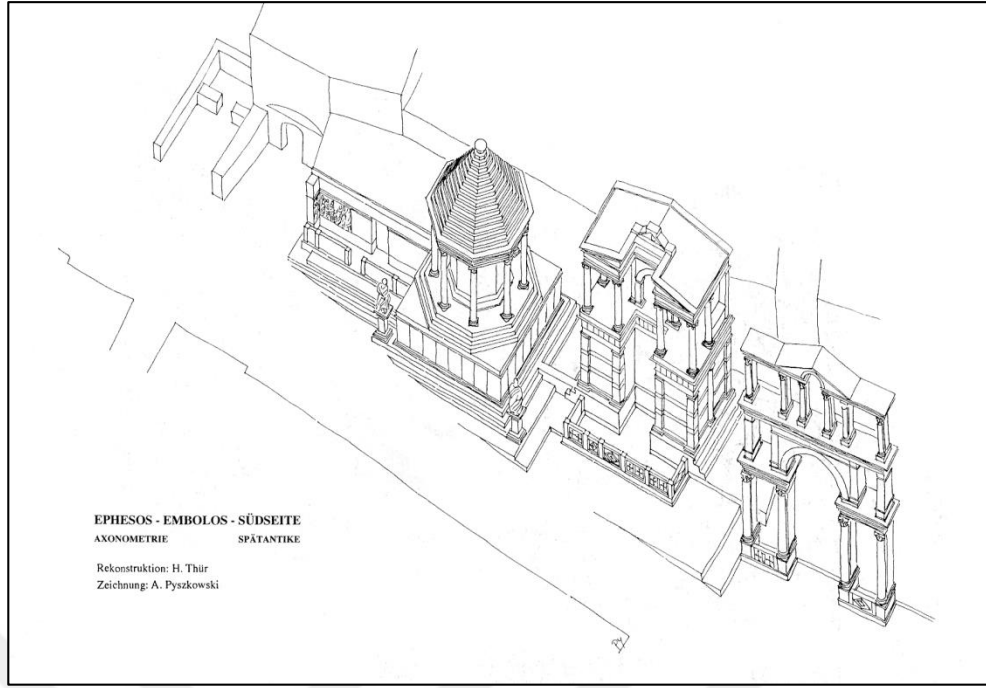
Resim 21: Hadrian Tapınağın 3D görüntülenmesi (Quatember 2017, Şek. 42).

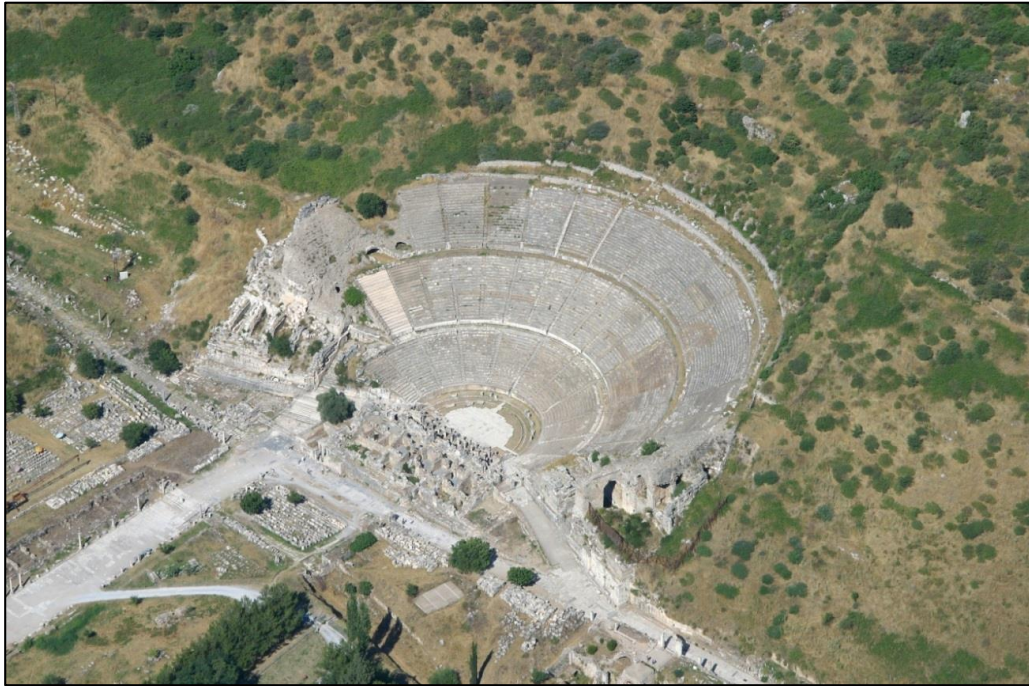
Resim 22: Ephesos-Artemision kutsal yolu üzerinde bulunan Skholastika (Varius) Hamamı
(http://www.erolsasmaz.com/foto_y/2012/10/b/1449684429.jpg).

Resim 23: Oktogon Anıt Mezarın Rekonstrüksiyon çizimi ve sanal görünümü (Vom
1971, 90, Abb.17 a-Abb.17 b).

Resim 24: Kuretler Caddesi üzerinde bulunan Oktagon (ortadaki) mezarı ve yanındaki diğer mezar anıtları (Vom 1971, 107, Abb.25 b).

Resim 25: Ephesos Tiyatrosu (Ülbeği 2019, 81, Lev XIII, Fig. 26).

Resim 26: Kutsal yoldan görüntüler: solda, Didyma'dan Panormos'a giden asfalt yol boyunca kuzeybatıya bakış, 2015 (T. Wilkinson ve A.Slawisch 2018, 107, Fig.4); sağda, kutsal yol boyunca Didyma'ya doğru güneydoğuya, soldaki fotoğrafta görülen bölümün birkaç yüz metre kuzeybatısına bakıyor (Schneider 1987, Fig.20).

Resim 27: Kutsal bölgeye girmeden önce Trajan'ın Didyma'daki yolunun sonu (Ehrhardt – Weiss 2011, 243, Fig.14).

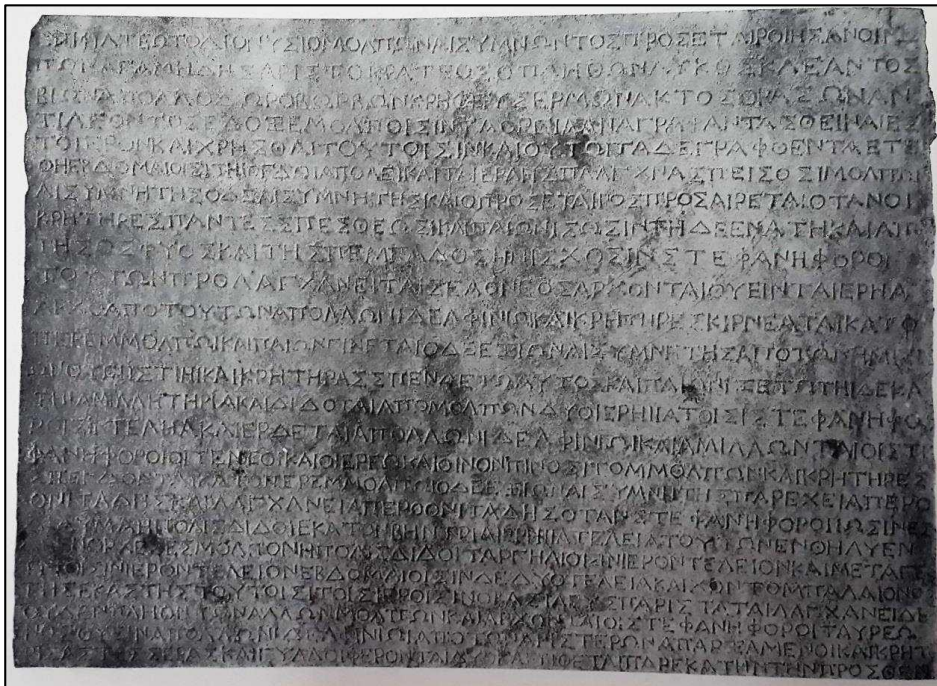
Resim 28: Didymaion'dan Miletos'a giden kutsal yolun başlangıcı (Görsel kaynağı:<https://www.histolia.de/karien/didyma/didyma-karien-bilder.html>).

Resim 29: Brankhid,Miletos-Didyma kutsal yolundan bulunan Didyma heykelleri (Görsel kaynağı: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1859-1226-5).

Resim 30: Miletos-Didyma kutsal yolunda bulunan Brankhid heykeli. (Görsel kaynağı:https://www.britishmuseum.org/api/_image-download?id=34597001).

Resim 31: Molpoi Yazıtı (Kawerau ve Rehm, 1914, 278, Res.15).

Resim 32: 2012 Yılı Değirmentepe müze kurtarma kazıları (Aslan 2019, 224, Fig. 22).

Resim 33: Kutsal yol üzerinde bulunan sanatçı imzalı yazıt (Özkan 2019,108, Res.1).

Resim 34: Kutsal yol üzerinde bulunmuş Khares yazıtı (Özkan 2019,108, Res. 2).

Resim 35: Kentin ortasından geçen modern yol (Öztaner 2022, 236, Fig. 10).

Resim 36: Nysa, Akharaka kutsal yolu üzerinde bulunan bir köprü (İdil 1999, 80, Res. 81).

Resim 37: Akharaka Kutsal Alanı'nda bulunan Pluton/Kore Tapınağından kalıntılar (İdil 1999, 80, Res. 80).

Resim 38: Nysa Nekropolü'nden bir görünüş (İdil, 1999, 76, Res. 77).

Resim 39: Nysa Nekropolü, Tonoz kemerli mezar kalıntısı (İdil 1999, 76, Res. 78).

Resim 40: Nysa Nekropol kazısında mezarlarda çıkan pişmiş toprak kandiller (İdil 1999, 77, Res. 79).

Resim 41: Alabanda antik kenti genel görünüm (Akkurnaz 2018, 302, Şek. 4).

Resim 42: Gergakome Kutsal Alanı'na giden kutsal yol üzerinde İnce Kemer Köprüsü (Dağdeviren 2005, 124, Res. 1).

Resim 43: Gerga’da bulunan antik eşme (Akkurnaz 2010, 75, Res. 12).

Resim 44: Kutsal Steller (Dağdeviren 2005, 101-103, Res. 30-Res. 34).

Resim 45: Yazılı kayalar (Dağdeviren 2005, 117-120, Res. 67-Res. 60).

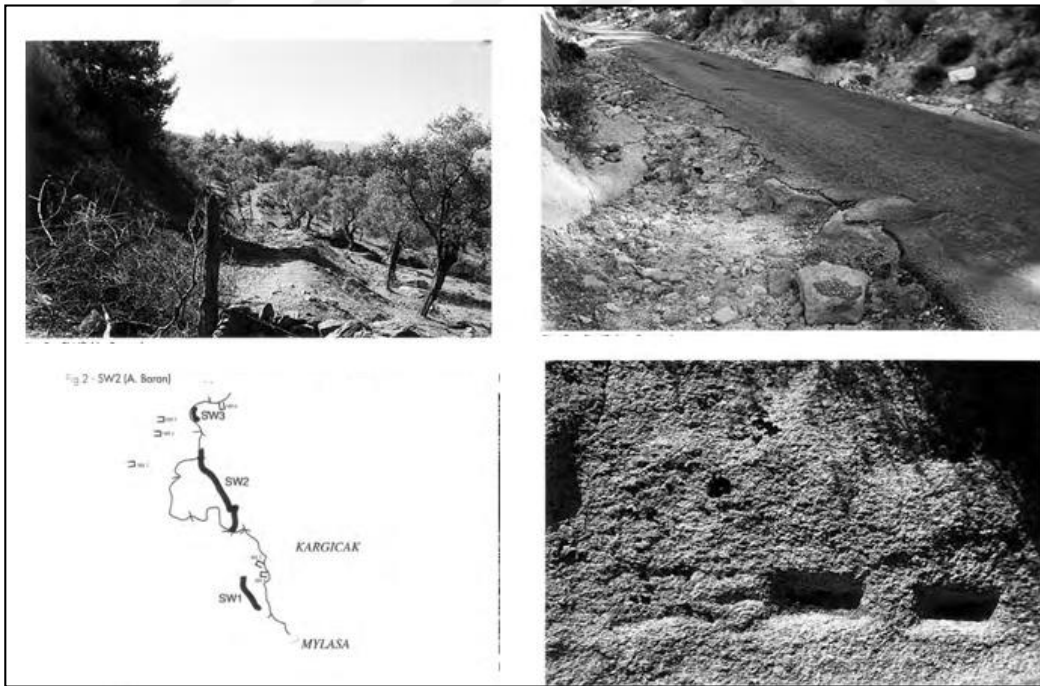
Resim 46: Gerga Kutsal Alanı'n yakınında bulunan mezar yapıları (Akkurnaz 2010, 78, Res. 17-18).

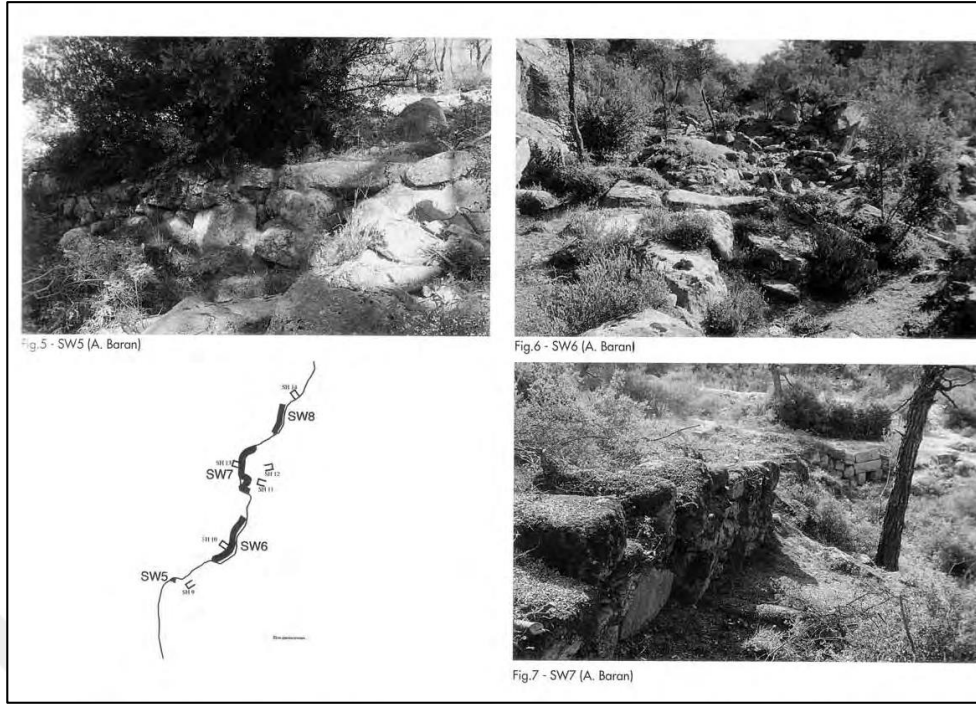
Resim 47: Milas ve Sadra Dağı'nın görünümü (Aslan 2018, 114, Foto 26).

Resim 48: Labraunda kutsal yolun Kırgacak Köyü'nün batısında kalan kısmı (Baran 2010, 126, Fig. 1-SW1).

Resim 49: Labraunda kutsal yolun günümüze ulaşmış mevcut kalıntıları (Baran 2010, 127, Fig. 2-SW2, Fig. 3.- SW3, Fig. 4-SW4).

Resim 50: Labraunda kutsal yolun günümüze ulaşmış mevcut kalıntıları (Baran 2010, 127, Fig. 5-SW5, Fig. 6- SW6, Fig. 7-SW7).

Resim 51: Labraunda kutsal yolun günümüze ulaşmış en iyi korunmuş kısmı (Baran 2010, 130, Fig. 9).

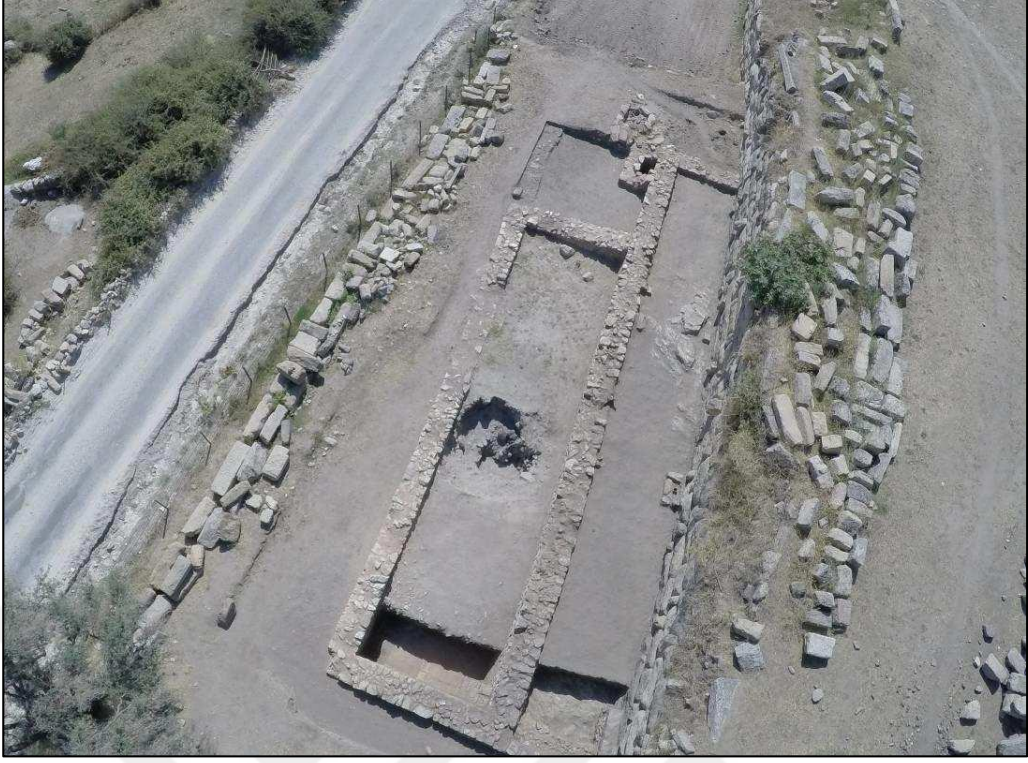
Resim 52: Labraunda kutsal yolu üzerinde bulunan çeşme yapısı (Baran 2010, 135, Fig. 16- Fig. 17).

Resim 53: Labraunda kutsal yolun kenarlarında bulunan başka çeşme yapıları (Durusoy 2013, 113, Fig. 3.36).

Resim 54: Labraunda kutsal yolu üzerinde bulunan su kuyusu (Durusoy 2013, 114, Fig. 3.37).

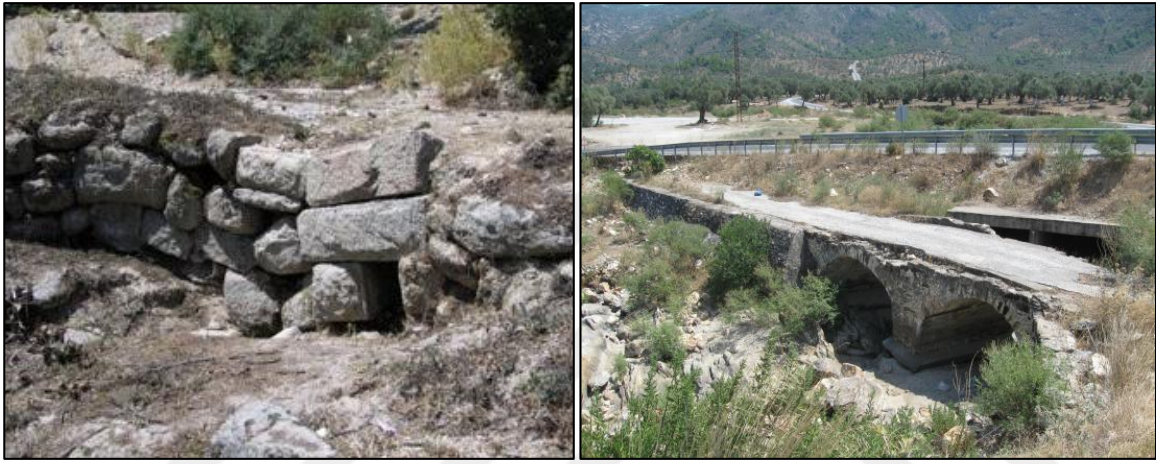
Resim 55: Su Kompleksi Yapısı Hava Fotoğrafı (Çakmaklı 2016, 20, Res.7).

Resim 56: Labraunda kutsal yolu üzerinde bulunan Savunma Kalesi (sol) ve Bal Kulesi (sağ) (Durusoy 2013, 86, Fig. 3.17).

Resim 57: Labraunda kutsal yolu üzerinde bulunan ve geniş bir alana yayılan Nekropol ‘da yer alan mezarlardan bazıları (Durusoy 2013, 125, Fig. 3.43).

Resim 58: Labraunda kutsal yolu üzerinde bulunan Köprü (Durusoy 2013, 29, Fig. 3.45).

Resim 59: Labraunda’ya giden kutsal yolun başlangıcı olan Baltalı Kapı (Milas Kaymakamlığı Arşivi).

Resim 60: Berg tarafından resmedilen Labraunda'daki kutsal festivalin tasviri
(www.labraunda.org).

Resim 61: Yeşilbağcıların güneyinden Lagina'ya giden kutsal yol (Sögüt 2009, Şek. 5.21).

Resim 62: Yenilenerek her dönemde kullanılmış kutsal yol döşemesi (Söğüt 2019, 271, Res. 258).

Resim 63: Kutsal Yol Kalıntısı (Söğüt 2012, 572, Fig. 1).

Resim 65: Börükçü Nekropolü'nden bir bölüm(Söğüt 2012, 581, Fig. 24).

Resim 66: Kumyer Nekropolü'nün havadan görünümü (Kara 2015, 39, Res. 2).

Resim 67: Bozukbağ Mevkii kazı alanı ve Nekropolü (Boysal 1963, 76, Res.1).

Resim 68: Bozukbağ'dan bir mezar örneği (Boysal 1963, 76, Res.8).

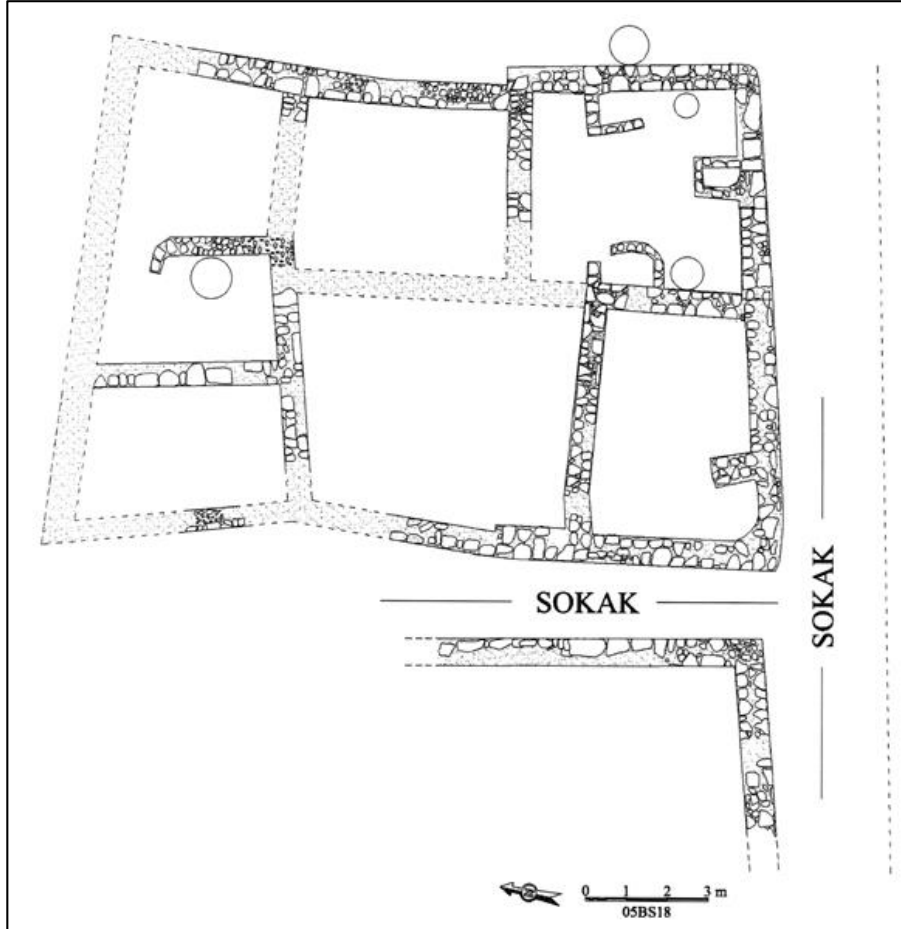
Resim 69: Kutsal yol üzerinde bulunan Kaynak Çeşme ve girişi (Söğüt 2012, 580, Fig.22).

Resim 70: Kutsal yol üzerinde bulunan Zeytin Yağı İşliğı (Söğüt 2012, 577, Fig. 15).

Resim 71: Kutsal yol üzerinde bulunan Kutsal Alan ve Tapınak (Söğüt 2012, 576, Fig.12).

Resim 72: Kutsal yol üzerinde bulunan Arkaik Dönem evin planı (Söğüt 2012, 575, Fig. 10).

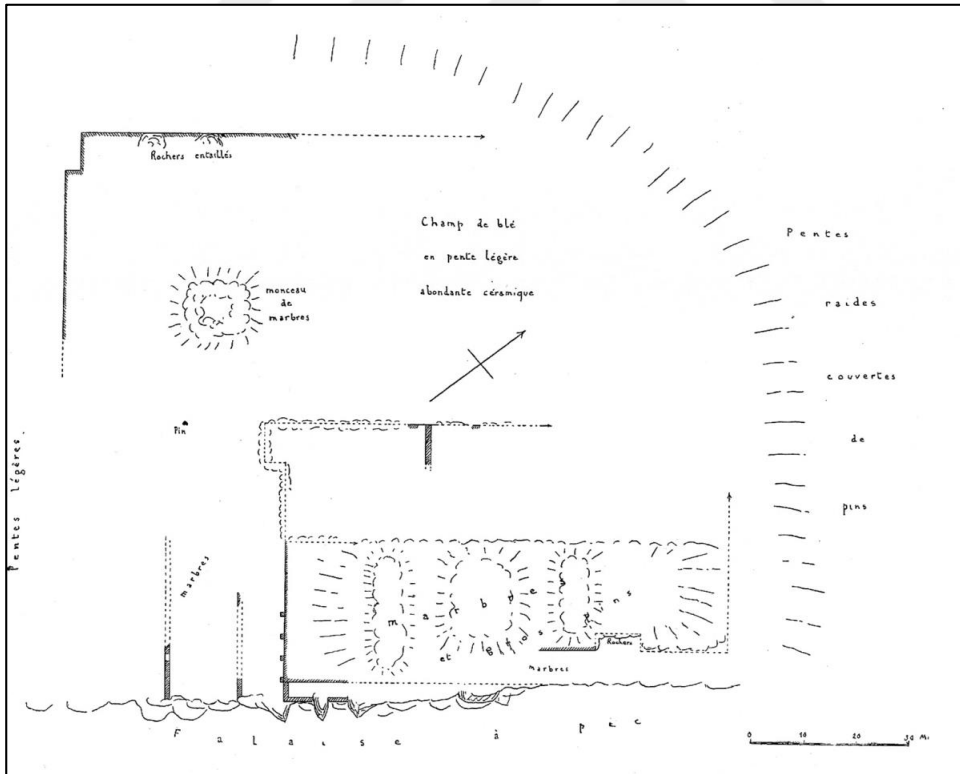
Resim 73: Kutsal yol üzerinde bulunan Dokuma Atölyesi kalıntıları (Söğüt 2012, 575, Fig. 11).

Resim 74: Eski Bağyaka Köyü'nden Panamara Kutsal Alanı görünümü (Mutlu 2015, 92, Res. 2).

Resim 75: Zeus Panamaros Kutsal Alanı'nın bulunduğu tepe zirvesi (Söğüt 2019, 279, Res. 269).

Resim 76: Panamara'daki Kutsal Alanı'nın A. Laumonier tarafından çizilen taslağı (Laumonier 1936, Lev. XLI).

Resim 77: Asar Tepe'nin kuzeyindeki eski Bağıyaka Köyü ve kutsal yolun geçtiği arazinin genel görünümü(Söğüt 2019, 282, Res. 273).

Resim 78: Zeus Panamara Kutsal Alanı'na giden kutsal yol (Williamson 2021, 357, Fig. 6.19).

Resim 79: Zeus Panamara kutsal yolun kayalık bölümünden bir kesit (Williamson 2021, 361, Fig. 6.22).

Resim 80: Panamara Kutsal Alanı'na yakın kutsal yol boyunca inşa edilen mezar örneği (Williamson 2021, 362, Fig. 6.24).

Resim 81: Panamara Kutsal Alanı'na yakın kutsal yol kenarında bulunan bitişik dört kaya mezarı (Williamson 2021, 362, Fig. 6.25).

Resim 82: Zeus Panamaros kutsal yolunun kenarında bulunan çeşme yapısı (Söğüt 2019, 282, Res. 274).

Resim 83: Arka yüzünde Zeus Panamaros'un betimlendiği Stratonikeia'nın (MS 193-211) sikkesi (Söğüt 2019, 281, Res. 271).